

Стефан Таранушенко

**Архітектура
урядових будівель
ГЕТЬМАНЩИНИ
XVIII ст**

С. А. Таранушенко.

Т18

Архітектура урядових будівель Гетьманщини XVIII століття. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2013. – 140 с.

У 1782 р. в Україні скасовано адміністративний поділ на полки та сотні і на всю територію України було поширено «Положение о губерніях». В зв'язку з підготовкою цієї реформи влітку 1781 р. було проведено реєстрацію урядових будинків Гетьманщини. Губернатор Малоросії Андрій Милорадович за наказом генерал-губернатора Рум'янцева-Задунайського розіслав усім полковникам Гетьманщини ордери. Цими ордерами він «рекомендував в самой возможной скорости» під особистим «надзиранием» полковників плани існуючих урядових будинків «сочинить и оные нарочным надежным сотенным старшиною или значковым товарищем... в Глухов доставить», призначивши для складання планів з-поміж «подведомых чиновников самых исправных и прилежных и к тому способных персон». Плани ці, вказує ордер, потрібні були для того, щоб, по-перше, виявити, які з існуючих будинків придатні для розміщення в них нових урядових, і, по-друге, для того, щоб ці будинки пристосувати до рум'янцевських планів. Дана монографія Стефана Андрійовича Таранушенка публікується вперше, по рукопису 1955 р.

Для всіх, хто цікавиться історією та архітектурою України.

РОЗДІЛ І

«Дело о всех состоящих в Малой России казенных домах 1781 г.» – його походження, склад і зміст. «Сочинителі» планів урядових установ Лівобережної України 1781 р. Урядові будівлі одинадцяти полків Гетьманщини XVIII ст.: полкові й сотенні канцелярії, земські суди, магістрати й ратуші ...

Українська цивільна архітектура минулих віків, зокрема житло, будувалася майже вся без винятку з нетривкого матеріалу – дерева. Вік цих будівель був коротким. Через недовгий час вони ветшали і замінювалися новими. Житлове будівництво зазнавало також колосальних втрат від частих пожеж. В результаті – цивільне будівництво минулих віків безслідно зникало.

Залишалося єдине джерело для пізнання цивільної архітектури минулого – архівні документи, в яких ці пам'ятки відбивалися в тому чи іншому вигляді. Але це джерело залишалося і досі зовсім невикористаним.

У чернігівському державному історичному архіві нам довелося ознайомитися з «Делом о всех состоящих в Малой России казенных домах», розпочатим 1781 року 8 червня¹. Це Діло дає цікавий матеріал для пізнання українського будівництва доби Гетьманщини, для ознайомлення з урядовими, цивільними житловими, а почасти й господарськими будівлями. Ввести в науковий обіг нові матеріали з історії української архітектури XVIII ст., які містить у собі цей документ, таке завдання цього нарису.

Оця робота є спробою освітити деякі проблеми українського цивільного будівництва XVIII ст. за допомогою саме архівних документів.

Досі в науковій літературі не було описано, який вигляд мали урядові будівлі козацької доби: полкові та сотенні канцелярії, земські суди, ратуші, магістрати, городські суди, комісарства. Як побачимо далі, полкові урядові установи містилися в будівлях, що мало чим різнилися від старшинських житлових будинків, а сотенні канцелярії та ратуші й магістрати містечок і сіл ще менш були відмінні від міщанських будиночків чи селянських хат; деякі з урядових установ містилися в найманих приватних житлових будинках². Отже, по суті Діло дає значний за кількістю, різноманітний за типами будівель матеріал про цивільне житлове будівництво майже всієї тодішньої Гетьманщини (див. рис. 1). А взявши до уваги те, що деякі з описаних у Ділі будівель були вже тоді дуже старими³, себто їм було вже близько сотні літ, то вони характеризують будівництво (архітектурні форми) першої половини XVIII, а в деяких випадках навіть другої половини XVII ст. Для XVIII ст. Діло дає масовий матеріал у великій кількості. Оскільки «живих», тобто уцілілих датованих пам'яток цивільного і житлового будівництва того часу дійшло до нас дуже мало, значення матеріалу, збереженого Ділом, важко переоцінити.

¹ Надалі, посилаючись на цей документ, ми будемо називати його скорочено – «Діло».

² В Стародубі земський суд наймав житловий будинок генерального бунчужного Борозни, а комісарство – будинок значкового товариша Страшенка. В Новгороді-Сіверському комісарство теж наймало помешкання у міського голови Пригари. В найманому приміщенні в Мені містилася сотенна канцелярія в хаті козака Богдановського, а земський суд у будинку Моринця – посполитого бунчукового товариша Забіли. В Хоролі сотенна канцелярія містилася теж у найманій будівлі.

³ Сотенні канцелярії: в Острі, Четвертополкова в Ніжині та ін.

Походження Діла таке: року 1782 на Україні скасовано адміністративний поділ на полки та сотні і на всю територію України було поширено «Положение о губерніях». В зв'язку з підготовкою цієї реформи влітку 1781 р. було проведено реєстрацію урядових будинків Гетьманщини. «Малой России губернатор» Андрій Милорадович за наказом «Малороссійского и Слободско-Украинского» генерал-губернатора Рум'янцева-Задунайського розіслав усім полковникам Гетьманщини ордери. Цими ордерами він «рекомендував в самой возможной скорости» під особистим «надзиранием» полковників плани існуючих урядових будинків «сочинить и оные нарочным надежным сотенным старшиною или значковым товарищем... в Глухов доставить», призначивши для складання планів з-поміж «подведомых чиновников самых исправных и прилежных и к тому способных персон». Плани ці, вказує ордер, потрібні були для того, щоб, по-перше, виявити, які з існуючих будинків придатні для розміщення в них нових урядових, і, по-друге, для того, щоб ці будинки пристосувати до рум'янцевських планів.

Ознайомившись з Ділом, ми всю графічну частину матеріалу, вміщену в документі, сфотографували, а найважливі для нас уривки з документу виписали і тепер в опрацьованому вигляді цей матеріал тут подаємо.

В Ділі зібрано: 1) копії ордерів Милорадовича до полковників Гетьманщини; 2) частина матеріалів (рапорти), що надійшли до Глухова з полкових канцелярій у відповідь на ці ордери; 3) «Ведомость в новоучреждаемой Киевской губернии казенного строения»; 4) чернетка первісного проєкту розподілу урядових полкових та сотенних будівель поміж Київською та Новгород-Сіверською губерніями, що був складений в Глухові на підставі надісланих з полків відомостей.

На жаль, в архівне Діло потрапили, очевидно, не всі матеріали, що надійшли від полкових канцелярій і що взагалі були зв'язані з реорганізацією урядових установ. Наприклад, у Ділі немає ніяких матеріалів з Полтавського полку, а про урядові будівлі Лубенського, Миргородського та Гадяцького полків у згаданій «Ведомости» маємо тільки уривки переліку будівель. І по інших полках є лакуни⁴. Однак і те, що потрапило до Діла, дає багато для пізнання цивільної архітектури України XVIII ст.

Найціннішою частиною Діла є описи та графічні матеріали (кресленики або схеми планів, фасадів) урядових будівель. Здебільшого ці схеми, як писав у своєму рапорті чернігівський бригадир П. Милорадович, «за неимением геодезистов просто в графах... чиновниками сочинены».

⁴ Нічого не знайшли ми в Ділі про сотенну канцелярію в Мені, ратуші Стародуба, Середньої Буди, земський суд у Мені та інші урядові установи тих полків, матеріали яких потрапили до Діла.

Про будівлі численних установ самого Глухова в Ділі маємо лише глуху згадку про три муровані й одинадцять дерев'яних будов. З «Опису Новгород-Сіверського намісництва», виданого Українською академією наук, ми довідуємось, що в числі мурованих урядових будівель у Глухові за тих часів був триповерховий генерал-губернаторський дім, де розміщалися Генеральний суд, канцелярія скарбу, суд земський та інші установи; у другому урядовому мурованому будинку розміщалися сотенна Глухівська канцелярія та інші установи; третім урядовим мурованим будинком був «зразковий» двоповерховий дім, що його займала похідна канцелярія Рум'янцева. В одній з дерев'яних урядових будов, що стояла на передмісті Веригині, містилася Малоросійська колегія; в інших дерев'яних урядових будівлях Глухова мешкали урядовці центральних установ України.

В Ділі справді знаходимо такі вказівки на чиновників – «сочинителів планів». Це були: сотник березинський Сахновський, який склав плани і описав сотенні канцелярії Березного, Стольного та Синявки; полковий осавул Семен Бакуринський, що описав і викреслив схеми планів й перекроїв урядових будинків у Білоусі, Седневі, Городні та Новій Вісі; осавул полковий чернігівський Яків Круп'янський, який описав і дав схеми чернігівської, слабинської, виблянської та любецької сотенних канцелярій; сотник сосницький Петро Мленецький, який описав і накреслив схеми планів сосницької, волинської та поборницької сотенних канцелярій; сотник бакланський Микола Ноздра, що накреслив схему плану бакланської сотенної канцелярії. Схеми планів сотенних канцелярій накреслили: шаповалівської – сотник Петро Псьол; дівицької – сотник Володимир Галка; івангородської – значковий товариш Семен Приданісов; прохорської – значковий товариш Василь Самойлович; попівської – значковий товариш Дмитро Хилчевський; ніжинської четвертополкової – отаман сотенний Іван Панченко; стародубівської першополкової – сотник Василь Гром; стародубівської второполкової – писар сотенний Федір Курдицький; топальської – Василь Рубець; стародубівську новомиську сотенну канцелярію «списовал» писар сотенний Михайло Андрієвський, бахмацьку – значковий товариш Іван Мальков. Хто склав решту схем планів і фасадів – у Ділі вказівок немає.

Частину планів склали фахівці-архітектори. Наприклад, у Ділі знаходимо плани й фасади урядових будівель Київського полку, виконані невідомим нам фахівцем-архітектором. П. Милорадович у згаданому нами рапорті зазначив, що план будинку чернігівського полковника був раніш уже складений підпоручником Ярославським.

Систематизувавши відомості про урядові будівлі окремих полків, розкидані по різних документах Діла, ми бачимо, що воно зберегло матеріали по дев'яти полках Гетьманщини. Бракує, як ми вже зазначили, матеріалів по Полтавському полку.

Вміщені в Ділі матеріали не всі однакової якості й вартості. По Київському полку дійшла «Ведомость... в новоучреждаемой Киевской губернии... казенного строения», у якій є перелік урядових будов Київського полку. Крім того, дійшли кресленики планів і фасадів частини урядових будівель. На жаль, у Ділі при креслениках урядових будинків Київського полку немає докладних описів (із зазначенням розмірів покоїв, будівельного матеріалу, техніки) – таких, як, наприклад, маємо для будівель Чернігівського полку. Шкода також, що в Ділі збереглися кресленики самих позакиївських будівель, а київських будівель Діло дає тільки перелік. З цього переліку довідуємось, що в Києві в Печерській фортеці були такі урядові будівлі: муровані – губернська канцелярія, чотири батальйонні канцелярії, «дом казенной, называемый Клов», цейхгауз, обнесений муром, та дерев'яні – «казенный дом называемый дворец», губернаторський та оберкомендантський будинки, артилерійна канцелярія, цейхгауз обложної артилерії, батальйонна школа, три казенних будинки, два артилерійних «рабочих» будинки та чотири батальйонних шпиталі. У верхньому Києві казенні будівлі були такі: школа мурована для солдатських дітей, три батальйонних канцелярій та два магазини. На Подолі: муровані будови – магістрат, «дом для обучающихся в Киеве студентов», магістратський шинок, гостинний дім, магістратський магазин; дерев'яні – сотенна канцелярія, магістратська пошта, головний лазарет, аптека.

Поза Києвом найбільше урядових будівель Київського полку було в Козельці. Там були розміщені: полкова київська канцелярія (рис. 2), магістрат (рис. 3), суд земський (рис. 4), сотенна канцелярія (рис. 5), будинок полкової артилерії (рис. 6), соля-

на комора. Полкова канцелярія була двоповерхова, цегляна, мурована будова⁵; решта будівель – одноповерхові, дерев'яні. В Острі було три урядові будівлі – суд земський (рис. 7), магістрат (рис. 8), сотенна канцелярія (рис. 9). В Гоголіві (рис. 10), Баришполі (рис. 11), Кобижчі (рис. 12), Моровську (рис. 13), Олишівці (рис. 14), Мрині (рис. 15) та Носівці (рис. 16) були сотенні канцелярії. Усі ці сотенні канцелярії, як і урядові будівлі в Острі, були одноповерхові, дерев'яні. В Ділі збереглися кресленики планів і фасадів усіх позакіївських урядових будівель Київського полку, за винятком будівель двох митних дворів у Стайках, про які згадується у «Ведомости».

По Прилуцькому полку в Ділі знаходимо також самі кресленики планів і фасадів урядових будівель, а описань їх немає. В Прилуцькому полку були такі будинки урядових установ: полкова канцелярія в Прилуках – містилася разом з гродським судом в одному будинку (рис. 17), суд земський – один у Прилуках (рис. 18), другий в Іванці (рис. 19), ратуша в Прилуках (рис. 20) і п'ять сотенних канцелярій: у Корибутові (рис. 21), Іванці (рис. 22), Переволочні (рис. 23), Монастирищі (рис. 24) та Жоравці (рис. 25). Усі урядові будівлі полку були дерев'яні і одноповерхові.

По Чернігівському полку в Ділі знаходимо досить докладні описи будівель. Тут подаються розміри покоїв у плані, часто визначено висоту стін, а часом й висоту покрівлі, перелічено вікна, двері, печі, а іноді й столи, лави тощо, знаходимо також указівки на будівельний матеріал (сосна, дуб, береза; з кругляка, з пластин, з пиляного дерева; груба з зелених кахлів; вікна з оболонками; шкло аркушеве білої води і т. п.); зазначається будівельна техніка (рублена в простий угол, в шули, плетена з лози, покрито дранню в лотоки, двері на п'ятниках дерев'яних...); зустрічаємо також указівки на стан будови (стіни «способные», комора «ветхая»...). Є у Ділі також чимало інших цінних відомостей про тогочасну архітектуру. До описів будівель додано в поодиноких випадках схематичні – безмасштабні – обриси планів.

В Чернігівському полку Діло занотувало такі урядові будівлі: в Чернігові – цегляний будинок, у якому розміщалися полкова канцелярія та гродський суд⁶, мурований двоповерховий магістрат⁷ (у цьому будинку містилося і комісарство), мурований полковницький будинок⁸ та дерев'яна сотенна канцелярія (рис. 31). Поза Черніговом описані такі сотенні канцелярії: в Березному (рис. 28), Стольному (кресл. 27), Синявці (кресл. 12), Сосниці (рис. 30), Волинці (кресл. 48), Хлоп'яниках (Понорницька, кресл. 14), Білоусі (рис. 43), Седневі (рис. 42), Великій Вісі (Ропська, рис. 45), Городні (рис. 44), Виблях (кресл. 42), Слабині (кресл. 49), Любечі (кресл. 10) та Киселівці (кресл. 6). Крім сотенних канцелярій у Ділі знаходимо ще описи типових трикамерних селянських хат,

⁵ Див. мою статтю «Киевская полковая канцелярия» в журналі «Строительство и архитектура». – № 11. – Київ, 1959.

⁶ Раніше це був приватний житловий будинок, збудований ще в XVII ст. чернігівським полковником Яковом Лизогубом (за свідченням А. Шафонського) і пізніше відомий під назвою мазешиного будинку. План цієї будови (рис. 26), взятий з Діла, опублікував П. Федоренко у своїй статті «З історії старого Чернігова. I – Будинок Мазеши – будинок Лизогубів». – Київ, 1930. Цей план тут публікуємо.

⁷ За свідоцтвом А. Шафонського, будинок цей раніше належав Павлові Полуботку.

⁸ Полковницький дім, як одписував в своєму рапорту чернігівський полковник губернатору Милорадовичу, був заміряний і описаний уже раніше архітектором підпоручником Ярославським і тому тепер його не заміряли. У Ділі плану цього будинку немає, і де він й чи зберігся – не знаємо.

пристосованих під караульні («козачі») – Стольне (кресл. 7), Білоус (кресл. 2), Городниця (кресл. 3), Мена (кресл. 4)⁹, шинку, городянської сотенної канцелярії, комор (Стольне, Синявка), сараїв (Синявка, Сосниця, Білоус, Седнів, Городня), амбарів (Велика Вісь, Седнів), стаєнь (Білоус, Велика Вісь). Усі сотенні канцелярії Чернігівського полку та усі службові будівлі при них були дерев'яні, одноповерхові.

По Ніжинському полку зареєстровано було 52 урядові будівлі. На жаль, про значну частину цих будівель докладних відомостей у Ділі немає. Про них ми довідуємося лише з «Ведомости вновь учреждаемой Новгород-Северской губернии казенного строения», куди були винесені урядові будівлі Ніжинського полку. З відомості ми дізнаємося, що в Ніжині були такі урядові будівлі: полкова канцелярія, суд земський, грецького братства суд, два магістратські будинки з мурованими льохами, дві (з чотирьох) сотенні канцелярії. В Глухові було три муровані і одинадцять дерев'яних будівель. В Ямполі була сотенна канцелярія. Ніяких даних про ці будівлі – ні описів, ні креслеників, ні схем планів – у Ділі немає.

Для інших урядових будівель Ніжинського полку Діло дає більш або менш докладні відомості, а також схеми планів. Наприклад, для сотенних канцелярій Шаповалівки (рис. 47) й Оленівки (рис. 34) Діло дає короткий опис та схеми плану, поєднанні в одному рисунку із схемою перекрою криші. Для сотенної канцелярії, суда земського (рис. 39), «особого здания» суда земського та тюрми в Батурині Діло дає схему плану, сполучену в одному рисунку зі схемою перекрою і даху та даними тільки про загальну довжину й ширину цілої будови. Для сотенних канцелярій Салтикової Дивиці (рис. 33), Веркиївки (рис. 48), Попівки, Прохорівки (рис. 46), Івангорода (кресл. 36), Бахмача (кресл. 25), Ніжинської на Новому Місті (рис. 32), Вересочі (рис. 35), Нових Млинів (кресл. 41), старого (дерев'яного, кресл. 9) та нового (мурованого, рис. 38) будинків ніжинського магістрату маємо лише схеми планів з розмірами окремих покоїв. Для сотенних канцелярій Борзни (рис. 40) і Конотопа (рис. 49) знаходимо в Ділі схеми плану і окремо схему фасаду та цифрові дані про розміри кожного покою. Для сотенної канцелярії Вороніжа (рис. 27) знаходимо кресленик плану в масштабі без опису. Для сотенної канцелярії (рис. 56) та ратуші (рис. 57) Коропа Діло дає рисунок фасаду й доволі докладні описи плану. Для сотенної канцелярії та ратуші Кролевця маємо лише частину цифрових даних для плану. Для сотенної канцелярії Занків указані тільки довжина та ширина цілої будови. Графічних матеріалів для останніх трьох будівель у Ділі немає.

Окрім цього по Ніжинському полку в Ділі знаходимо описи зі схемами плану тюрми (Шаповалівка, Батурин, Вересоч), комори (Батурин), льоху (Батурин), соляної комори (Батурин). Як показують схеми й описи, урядові будови Ніжинського полку, за винятком недобудованого триповерхового мурованого ніжинського магістрату, були одноповерхові, дерев'яні.

В Стародубівському полку Діло зареєструвало такі урядові будівлі: в Стародубі – полкова канцелярія і суд гродський (містилися разом в одному будинку, рис. 41), магістрат (рис. 51), три сотенні канцелярії (рис. 36, кресл. 30), суд земський (рис. 29, в приватному будинку генерального бунчужного Бороздни), будинки – полкової музики, лазарету, двір артилерії полкової стародубівської з різними дерев'яними будівлями, мурованим льохом і соляним сараєм; у Новгороді-Сіверському – магістрат (кресл. 18) та сотенна канцелярія (кресл. 39); в Мглині – магістрат (рис. 53) та сотенна канцелярія

⁹ Ні опису, ні схеми плану сотенної менської канцелярії в Ділі немає.

(рис. 37); в Погарі – суд земський (мурований), магістрат (кресл. 19), сотенна канцелярія (рис. 50); в Чернооківі – сотенна топальська канцелярія (рис. 55); в Почепі – дві сотенні канцелярії (рис. 54); в Баклані – сотенна канцелярія (кресл. 17); в Шептаках – сотенна канцелярія; у Вишкові – митниця.

У Ділі майже для всіх¹⁰ урядових будівель Стародубівського полку знаходимо схеми планів. Для магістрату, первополкової, второполкової та новоміської сотенних канцелярій Стародуба, для магістратів Мглина й Погара, для топальської, погарської, первопочепської, второпочепської, бакланської та шептаківської сотенних канцелярій Діло дає рисунки, на яких схема плану сполучена зі схемою перекрою криші, а для стародубівської полкової канцелярії та суда земського в одному рисунку сполучено план з фасадом покрівлі.

Урядові будівлі цього полку (за винятком недобудованого мурованого погарського суду земського, рис. 52) були одноповерхові, дерев'яні.

По Переяславському полку в Ділі знаходимо матеріали у відомості урядових будівель, складеній в канцелярії А. Милорадовича, та в «Описании... казенным строением», надісланому А. Милорадовичу переяславським полковником Гр. Іваненком. У відомості занотовано ряд будинків, про які не згадується в «Описании» Іваненка, а саме: в Переяславі – дім комендантський, комендантська канцелярія, «инженерной майстеровой двор», провіантський магазейн, соляний і пороховий льохи; в Золотоноші – соляний амбар; у Сокиринцях – митниця. В «Описании» їх ми не знаходимо певне тому, що вони не належали до полкової юрисдикції. Про ці будівлі ми з Діла нічого більше не дізнаємося крім того, що вони існували.

В «Описании», складеному переяславським полковником Іваненком, немає ні креслеників, ні схем будівель, ні цифрових даних про розміри цілої будівлі та окремих її покоїв. На підставі «Описания» можна скласти тільки уявлення про число та порядок розміщення покоїв у будівлі і в них печей, та знайдемо відомості про будівельний матеріал й стан будівлі.

Полковник Іваненко називає такі урядові будівлі: у Переяславі – полкова канцелярія, що містилася разом із гродським судом в одному будинку, та караульня у дворі полкової канцелярії, суд земський, магістрат (а в магістратському дворі – караульня, соляний амбар, ще дві комори та дві крамниці), первополкова сотенна канцелярія, второполкова сотенна канцелярія, третєполкова сотенна канцелярія з двором, а в ньому – хата сторожа та повітка; терехтемирівська сотенна канцелярія, цейхгауз з двох амбарів, комори, шопа на терези з двома караулками; в Золотоноші – сотенна канцелярія, суд земський і комісарство в одному будинку, а в судовому дворі – караульня, архів, льох для скарбової суми. Поза Переяславом сотенні канцелярії були в Воронкові, Баришівці, Березані, Басані, Яготині, Гелм'язові, Кропивній, Ірклієві, Канівцях, Піщаній, Домонтові, Прохорівці, Ліплявому.

Усі урядові будинки Переяславського полку були дерев'яні, одноповерхові.

По Лубенському, Миргородському та Гадяцькому полках «Ведомость... вновь учреждаемой Киевской губернии казенного строения», вміщена у Ділі, дає тільки дуже неповний перелік урядових будинків. Очевидно матеріали, надіслані від полкових канцелярій, на основі яких в Глухові складалася згадана «Ведомость», у Діло не потрапили. Загинули вони чи переховуються десь в іншому місці – не знаємо.

У Лубенському полку зареєстровано Ділом такі урядові будови: в Лубнах – полкова канцелярія і суд гродський, мурований архів, дві сотенні канцелярії, ратуша, голов-

¹⁰ За винятком стародубівських будинків полкової музики, лазаретного та будівель двора артилерії полкової стародубівської.

на аптека; у Пирятині – дві сотенні канцелярії; в Луком'ї, Оржиці, Жовнині, Куренці, Чигирин-Діброві, Яблуневі, Хмелеві, Смілому – по одній сотенній канцелярії.

По Миргородському полку занотовано такі урядові будинки: в Сорочинцях – полкова канцелярія і суд гродський, суд земський, сотенна канцелярія, дерев'яна будова, де зберігалась полкова гармата, льох дерев'яний з мурованою шиєю, комора соляна; в Остап'ї – суд земський і сотенна канцелярія; в Миргороді, Голтві, Городиці, Шишаках, Яреськах, Білоцерківці, Устивиці, Зуївцях, Багачці – по одній сотенній канцелярії¹¹.

По Гадяцькому полку у Ділі знаходимо вказівку лише на три сотенні канцелярії – в Комишній, в Ковалівці (первополкова), в Борках (второполкова).

Про Полтавський полк ніяких матеріалів у Ділі немає.

Отже, урядові будинки на Гетьманщині не тільки сотенні, але й полкові були майже всі дерев'яні, одноповерхові. У Гадяцькому, Миргородському, Переяславському, Прилуцькому полках не було зовсім мурованих цивільних урядових будинків. У Стародубівському полку була одна недобудована мурована будова – погарський земський суд. У Лубенському полку теж одна мурована будівля – полковий архів в Лубнах. У Ніжинському полку Діло називає мурований магістрат у Ніжині та три будинки в Глухові. В Чернігівському полку було три мурованих урядових будинки – полкова канцелярія, магістрат й полковницький дім. Найбільше мурованих урядових будинків було в Київському полку, власне в самому Києві, а саме: губернська канцелярія, чотири батальйонних канцелярії, цейхгауз, кловський дворець, школа для солдатських дітей, магістрат, Академія, магістратський магазин, магістратський шинок, гостинний дім; поза Києвом – у Козельці – полкова київська канцелярія.

З усіх названих у Ділі будівель збереглися до наших днів тільки такі: чернігівська полкова канцелярія в Чернігові (збудована в XVII ст. чернігівським полковником Я. Лизогубом), київська полкова канцелярія в Козельці (збудована в середині XVIII ст.), перебудовані Кловський дворець, академічний корпус у Києві і архів у Лубнах.

Розглянемо тепер, скільки і яких (за призначенням) було покоїв в урядових установах Гетьманщини. Почнемо наш розгляд з сотенних канцелярій. Їх було найбільше, і їх можна вважати типовою формою урядової установи.

Розкидані по Ділу відомості ми зібрали до купи, систематизували і звели в одну нижче наведену таблицю I.

Табл. I

	покої						сотенні канцелярії
1	сіни	караульня		канцелярія			Ліплява, Борзна, Шептаки
2	сіни			канцелярія	присудственна		Дементів, Олишівка, Городня (1)

¹¹ У Хоролі теж була сотенна канцелярія, але містилася вона не в казенній будові.

3	сіни			канцелярія	присудственна		комора	Білоус (1), Баришівка, Мрин (?)
4	сіни			канцелярія	присудственна	архів		Чорнооків, Іваниця, Стародуб (Новоміська), Виблі (3), Велика Вісь,
5	сіни	караульня		канцелярія			комора	Переяслав (Трахтемирівська)
6	сіни	караульня		канцелярія		архів		Золотоноша, Березань
7	сіни	караульня		канцелярія	присудственна			Канівця, Іракліїв, Прохори, Бахмач, Ко- роп, Киселівка, Кобіжча, Гоголів, (?), Бо- риспіль (?), Баклань, Седнів, Стародуб (первополкова), Гелмязів, Басань, Жоравка, Синявка, Хлоп'яники
8	сіни	караульня		канцелярія	присудственна		чулан	Версоч (4, 6), Воронків (5), Кропивна, Пе- реяслав (первополкова та другополкова 5), Піщана (6), Прохорівка (5), Івангород (7), Стародуб(второполкова) Шоповалівка, Конотоп (8), Кролевець (8), Козелець (9), Попівка (9), Мороськ (9), Но- сівка (9), Корибутів (9), Монастирище (9)
9	сіни			канцелярія	присудственна	архів	комора	Слабин (2), Чернігів, Почеп (9), Оленівка (10), Переяслав (третє полкова)
10	сіни	караульня	прихожа	канцелярія	присудственна			Салтикова Дівиця
11	сіни	караульня	прихожа	канцелярія	присудственна	архів		Мглин, Почеп (второ полкова ?), Погар (?), Новгород-Сіверський (?)

12	сіни	караульня		канцелярія	присудственна	архів	тюрма	Веркиївка, Нові Млини (11), Яготин (11), Любеч Стольне (9), Сосниця (4, 9), Волинка (11)
13	сіни		прихожа	канцелярія	присудственна		тюрма	Вороніж, Батурин (12), Ніжин (четвертополкова), Березна (13)

Примітки:

1. Караульня, сіни й комора – окремо.
2. Караульня – окремо.
3. Та ще три покої, що їх призначення не визначено.
4. Тюремна комора – окремо.
5. Замість чулана – комора.
6. Замість чулана – архів.
7. Замість чулана – хата.
8. Замість чулана – архів, а тюремна комора – окремо.
9. Замість чулана – тюрма.
10. Замість комори – тюрма, а замість архіву – кімната.
11. Замість тюрми – комірка.
12. Замість тюрми – архів.
13. Замість тюрми – архів; караульня, сіни й хата – окремо.

Значком (?) позначено ті сотенні канцелярії, де в описанні чи на плані позначено тільки число покоїв, а немає вказівок про призначення їх.

Наведена таблиця показує, що за своєю будовою найпростішими були сотенні канцелярії першої й другої груп. Сотенні канцелярії першої групи склалися з сіней¹², караульні та канцелярії. У них канцелярія, очевидно, правила й за присудственну. В другу групу входили сотенні канцелярії, що склалися з сіней, канцелярії та присудственої¹³. Третя й четверта групи сотенних канцелярій є поширенням плану другої групи: до сіней, канцелярії й присудственої додано було у третій групі комору, а в четвертій замість комори архів¹⁴. П'ята й шоста групи є поширенням типу першої групи: до сіней, караульні та канцелярії додано: у п'ятій – комору, а в шостій – архів.

¹² Сіни були неодмінно в кожній без винятку урядовій установі. В деяких будовах було двоє або й більше сіней.

¹³ В окремих випадках як другої, так і інших груп, караульні розміщалися не в самих сотенних канцеляріях, а в окремих будівлях типу: хата (або хата й кімната) + сіни + комора. В таких випадках часто в кімнаті поруч з караульнею або в коморі через сіни містилася і тюрма (турма).

¹⁴ В сотенних канцеляріях архіви часто розміщалися в невеличких відгороджених то в канцелярії, то в присудственої, то в сінях комірчинах. В інших же сотенних канцеляріях архіви займали окремі великі покої.

Табл. II

покої								полкові канцелярії (1)
сіни		прихожа	канцелярія	архів	протокольна	секретарська	присудственна	Стародуб
сіни			канцелярія				присудственна	Переяслав
сіни	караульня		канцелярія				присудственна	Прилуки (2)
сіни			канцелярія				присудственна	Чернігів
сіни			канцелярія				присудственна	Козелець (3)

Табл. III

покої									магістрати
сіни	караульня	прихожа	канцелярія	присудственна			Зало	Зало велика	Ніжин (новий)
сіни			канцелярія	присудственна	архів	чулан			Переяслав

сіни			канцелярія	присудственна	архів	комора			Новгород-Сіверський
сіни		зборна	канцелярія	присудственна					Стародуб
сіни			канцелярія	присудственна					Остер, Кролевець (4), Ніжин (старий), Погар (4), Мглин (5)

Табл. IV

покої											Земські суди
сіни	караульня	прихожа	прихожа чолоб. дрібних	прихожа чолоб. почесних	канцелярія			адвокатів	присудственна	архів	Іваниця
сіни		прихожа	прихожа чолоб.		канцелярія	писар	возний		присудственна		Переяслав
сіни	караульня	прихожа			канцелярія				присудственна	архів	Прилуки
сіни		прихожа			канцелярія				присудственна		Стародуб (5)
										чулан	

сіни		прихожа			канцелярія		возний		присудственна			Золотоноша (6)
сіни		прихожа			канцелярія (?)				присудственна	архів		Батурин (4)
сіни		прихожа (?)			канцелярія (?)				присудственна			Остер, Погар (7)

Примітки:

1. З полковою канцелярією в одному будинку звичайно містився і городський суд.
2. Архів містився в окремій коморі.
3. Що містилося в останніх покоях, невідомо.
4. Та ще один pokій невизначеного призначення.
5. Та ще два pokoї невизначеного призначення.
6. У дворі – окремо архів і окремо скарбовий льох.
7. Та ще два pokoї, що їх призначення не визначено.

Найбільш поширеними були сотенні канцелярії, що їх зібрано в сьому й восьму групи. Це й був основний тип сотенних канцелярій. Сотенні канцелярії сьомої групи мають сіни, караульню, канцелярію, присудственну. Подальші групи сотенних канцелярій – ускладнення цього основного типу. У сотенних канцеляріях восьмого типу крім сіней, караульні, канцелярії та присудственої є ще й чулан. До десятої групи включаємо сотенну канцелярію с. Салтикової Дівиці, що є поширенням сьомої групи додатком прихожої¹⁵. В одинадцятій групі знаходимо сотенні канцелярії, де склад pokoїв тої ж сьомої групи поповнився ще двома: прихожою й архівом. У дванадцятій групі сотенних канцелярій до складу pokoїв теж тої ж сьомої групи додано архів і тюремну комору. Тринадцята група схожа з десятою, тільки замість караульні має тюремну комору¹⁶. Дев'ята група є розширенням типу першої групи: до сіней, канцелярії й присудственої додано тут ще два pokoї – архів й комору.

Отже, якщо найпростіші сотенні канцелярії крім сіней мали по два pokoї – канцелярію та караульню або канцелярію та присудственну, то найбільші склалися

¹⁵ Перечитуючи описи сотенних канцелярій, ми спостерігаємо, що часто канцелярію в них називають або «прихожою канцелярією» (Чернігів), або «прихожою для канцелярських службовців» (Воронків, Баршівка), або й просто «прихожою» (Стольне). Немає сумніву, що ці pokoї в першу чергу виконували функції канцелярії, а одночасно правили й за прихожі. Окрему канцелярію й окрему прихожу можна було знайти тільки в сотенних канцеляріях значних містечок та міст (10-а, 11-а та 13-а групи).

¹⁶ Крім тюремних комор, що містилися або при самій сотенній канцелярії, або при її караульній хаті, іноді тюремні комори стояли окремо (Сосниця, Городня, Шаловалівка).

з п'яти або й шести покоїв: сіни, караульня, прихожа, канцелярія, присудственна і архів чи комора.

Далі ми подаємо ще чотири таблиці, в яких зведено і систематизовано (на тих же засадах, що і в першій таблиці) відомості про полкові канцелярії (таблиця II), магістрати (таблиця III), земські суди (таблиця IV) та ратуші (таблиця V).

Табл. V

Покої	Ратуші
Сіни: караульня: канцелярія: присудственна:	Прилуки
Сіни: караульня: канцелярія: присудственна:	Короп*
Сіни: караульня: присудственна: архів	Кролевець

*Та ще два покої, що їх призначення не визначено.

Таблички II–V показують, що таким же невеликим числом покоїв і з тим же призначенням, як і в сотенних канцеляріях, обходилися і полкові канцелярії¹⁷, магістрати, ратуші¹⁸. Виключенням була полкова канцелярія найбагатшого Стародубівського полку, що мала не одну, як інші, а дві канцелярії та ще окрему протокольну і окрему секретарську. Два канцелярські покої мала також прилуцька полкова канцелярія.

З магістратів виділяється найбільшим числом покоїв новий ще недобудований («без кришки») мурований триповерховий будинок у Ніжині. Це єдина з усіх урядових будівель Гетьманщини, що мала аж дві зали, по одній у верхньому і середньому поверхах, обидві з лоджіями.

Найбільше число покоїв мали земські суди, що свідчить про їх велику вагу в тодішньому житті. У Переяславі й Золотоноші в земському суді виділено було окремі покої для возних. У Переяславі крім загальної прихожої були ще окрема прихожа для чолобитчиків і окремих покій для писаря. В Іванищі земський суд мав вісім покоїв. Тут був окремих покій для адвокатів, а для чолобитчиків було аж дві прихожих, одна – для чолобитчиків «дрібних», а друга – для чолобитчиків почесних – «почотніших».

¹⁷ Навіть генеральна військова канцелярія гетьмана Данила Апостола в Глухові мала лише два покої: світлицю й кімнату; покої ці були не дуже великими (світлиця з 4, а кімната з 3 вікнами), і обставлені вони були не набагато пишніше полкових та сотенних канцелярій: у світлиці було два столи (один – довгий, другий – круглий), три лавки і один ослін; в кімнаті – три столи (круглих, один з них був покритий простим килимом) і три стільці, оббиті червоною шкірою. Правда, гетьманська будова мала ще ряд покоїв: столову світлицю, хрестову світлицю та ін., але це були житлові апартаменти гетьмана (М. Судиенко. Матеріали для отечественной истории. – Т. I. – К., 1853. – С. 4 /Опись дворам и протчему, чем владел гетман Д. Апостол... по гетманству 1734 р.).

¹⁸ Сіньми та одним чи двома покоями – канцелярією та присудственною – задовольнялися також гродські суди та комісарства.

РОЗДІЛ II

Графічна мова креслеників і схем урядових будинків

Ознайомимось тепер з графічною мовою креслеників та схем, уміщених у Ділі. Як ми вже говорили, для 16 пам'яток кресленики виконано фахівцями-архітекторами. Але значно більша кількість схем планів та фасадів виконана урядовцями. Ці схеми дають уявлення про рівень графічної грамотності урядовців полкових і сотенних установ, про засоби, зовнішню форму – графічну мову, якою користалися ці урядовці, складаючи свої кресленики-схеми планів, а часом і фасадів чи перекроїв будівель.

Плани і фасади урядових будівель Київського полку виконані невідомими нам поки що на ймення архітекторами. Це будуть: плани й фасади київської полкової канцелярії в Козельці (рис. 2), сотенної козелецької канцелярії (рис. 5), дому артилерії полкової (рис. 6), суду земського козелецького (рис. 4), магістрату козелецького (рис. 3), остерського сотенного правління (рис. 9), остерського магістрату (рис. 8), остерського суду земського (рис. 7), сотенних канцелярій – носівської (рис. 16), кобиччанської (рис. 12), бориспільської (рис. 11), моровської (рис. 13), гоголівської (рис. 10), мринської (рис. 15) та олишівської (рис. 14)¹⁹. Кресленики ці (плани та фасади) виконано спочатку олівцем, а пізніше наведено тушшю, виконано в масштабі (сажні, аршини). На планах призначення окремих покоїв нічим не позначено. Зовнішній вигляд, умовна мова цих креслеників не різняться від наших сучасних²⁰. На планах товщину стін дано густою заливкою між двома рівнобіжними рисами, що дають зовнішній і внутрішній контури стін. На місцях, де двері, лінії контурів стін і заливка перериваються, а де вікна – лінії контурів стін зберігаються, але без заливки. Печі й груби на планах показано так: дано лінією прямокутний контур їх, перекреслений навхрест двома діагоналями; точка позначена дужками. До кожного кресленика додано масштаб.

На фасадах контури стін, даху, дверей і вікон викреслено тонкою лінією.

Група креслеників будівель Прилуцького полку (рис. 17–25)²¹ виконана з великою сумлінністю одним невідомим нам графічно досвідченим фахівцем. Для кожної будівлі в Ділі маємо план, фасад, масштаб. На планах будівель Прилуцького полку, як і на планах майже всіх будівель інших полків (за винятком будівель Київського полку), у Ділі словами позначено призначення покоїв: сіни, прихожа, присудственна... Товщина стін на планах будівель Прилуцького полку дана густою заливкою між двома рівнобіжними рисками. На місцях, де двері й вікна, залишається на плані лише одна лінія контуру

¹⁹ Для магістрату та сотенного правління в Острі ми знаходимо в Ділі навіть по два фасади: чола й причілку.

²⁰ Науково точними, в нашому сьогоднішньому розумінні, ці кресленики вважати не можна. В цьому ми переконалися, порівнявши літом 1954 р. план і фасад будівлі київської полкової канцелярії в Козельці, вміщені в Ділі, з натурою. Але в основному і архітектурні форми, і розміри будівлі, подані в плані у цих креслениках, можна вважати задовільними. Більш «вільно» поводитися архітектор з висотними розмірами, тому до фасадів й перекроїв цих креслеників треба ставитися з певним застереженням. Детальний аналіз цих креслеників, як і креслеників інших будівель, ми подаємо нижче.

²¹ Прилуцька полкова канцелярія (рис. 17), прилуцька ратуша (рис. 20), прилуцький суд земський (рис. 18), іваницький суд земський (рис. 19), сотенні канцелярії в Іваничі (рис. 22), Жоравці (рис. 25), Переволочний (рис. 23), Корибутові (рис. 21), Монастирищі (рис. 24).

стіни, заливки тут немає і просвіти вікон і дверей позначені двома короткими поперечними рисками, що перетинають контурну лінію стін.

Печі, груби, піддашки і ганки залито всередині контуру ріденько розведеним чорнилом. Топки позначено дужками. Отже, умовна мова планів будівель Прилуцького полку теж нічим не відрізняється від сучасної нам. Цього не можна сказати про кресленики фасадів. Тут уже є відмінності. На фасадах контури стін, покрівлі, дверей, вікон дано досить жирною лінією. Просвіти вікон і дверей залито ріденько розведеним чорнилом; на фасадах івано-Франківського земського суду (рис. 19), прилуцьких – полкової канцелярії (рис. 17), земського суду (рис. 18), ратуші (рис. 20); переволочанської сотенної канцелярії (рис. 23) нарисовано також форму віконних переплетень і хрестовин, показано, де вставлено круглі обolonки, а де аркушеве скло.

Ганочки на фасадах дано не в ортогональній проекції, а показано їх в плані, так, ніби кресляр увесь фасад бачить спереду, а ганок – зверху.

Покрівлі найчастіше заштриховані широкими мазками пензлика розведеним чорнилом, іноді штрихування замінюється майже суцільною заливкою. На деяких фасадах відтушовано тінь від стріхи на стіні. Себто на всіх фасадах помітно, що майстер намагається введенням елементів світлотіні надати кресленикам вигляду перспективного рисунка. Ще дужче виявлено намагання наблизити ортогональний кресленик фасаду до перспективного рисунка на фасаді прилуцької полкової канцелярії (рис. 17), де на ортогональному кресленику фасаду дано перспективу рундука й перспективу причілкової стіни задньої лівої прибудови.

Графічно грамотно виконано також план сотенної воронізької канцелярії (Ніжинського полку), викреслений у масштабі (рис. 27). Зовнішній і внутрішній контури стін і тут дано двома рівнобіжними лініями. Товща стін показана заливкою. На місці дверей – лінії й заливка перериваються. Вікна на плані зовсім не позначено. Хто був автором кресленика – невідомо.

Складніше справа з креслениками інших будівель. Сотник березинський Сахновський провів обміри і виконав кресленики планів та склав описи сотенних канцелярій в Березному, Стольному та Синявці. До кожного плану додано масштаб²². Покої позначено латинськими літерами. Це свідчить про те, що Сахновський навчався в Київській Академії або в Чернігівському чи Харківському колегіумі, де, як відомо, в ті часи викладання не тільки латинської мови і літератури, а й графічної грамотності

²² Слід зауважити, що на схемах будівель, розміщених у Ділі, немає однаковості у вживанні будівельної термінології. План будови називають «план» (сотенні канцелярії Чернігова, Вересочі, Веркиївки), «план строєнію» (прохорська сотенна канцелярія), «чертеж строєнію» (мглинська сотенна канцелярія), «план положенія» (воронізька сотенна канцелярія), «фасад» (березинська сотенна канцелярія) чи ніяк не називають (погарський суд земський).

Схему «план + розріз» називають: «план» (дівоцька сотенна канцелярія), «план строєнію» (шаповалівська сотенна канцелярія), «чертеж» (стародубівська полкова канцелярія, стародубівський магістрат, новоміська сотенна канцелярія), «чертеж строєнію» (мглинський магістрат), «чертеж... против данного плану учиненный» (стародубівська першополкова сотенна канцелярія), «образец» (топальська сотенна канцелярія), чи ніяк не називали (погарська сотенна канцелярія, батуринський суд земський).

Схему «план + фасад» часом називають «чертеж» (стародубський суд земський).

Фасад іноді називали «боковой вид» (колотопська сотенна канцелярія).

було досить високим²³. Товщина стін на креслениках Сахновського показана двома рівнобіжними лініями, що дають зовнішній і внутрішній обриси стін. Внутрішній обрис стін дано жирною лінією. Стіни на кресленнику березинської сотенної канцелярії залито ріденько розведеним чорнилом (рис. 28); останні два кресленики Сахновського – без заливки. На всіх трьох креслениках третя зовнішня лінія показує обмазку або обшивку стін. На місцях, де бути двері, стіна на кресленнику переривається, а вікна позначено парою поперечних рисок. Контури печей, груб і ганків окреслені на плані лінією; на березинському плані їх всередині залито розведеним чорнилом, в останніх двох – заливки немає. Топки позначено дужками. Таким чином, своєю графічною мовою і ці кресленики в усьому подібні до наших сучасних. До креслеників додано докладний опис будівлі і зазначено розміри кожного покою. Перевіривши кресленики Сахновського масштабом і зіставивши їх з даними опису, ми переконалися, що в усіх трьох його креслениках є розходження між креслениками та даними опису. Тому кресленики Сахновського певніше буде розглядати лише як схеми планів.

План Стародубівського земського суду (рис. 29) хоч і має масштаб, але після перевіряння кресленика масштабом та даними опису його теж довелося визнати схемою плану. Про графічну мову цієї схеми будемо говорити далі. Весь останній графічний матеріал Діла і не намагається підробляти під фахові кресленики, а відверто має форму чорнових робочих схем-кроків, а графічна мова їх далеко неоднакова.

Сосницький сотник Петро Мленецький, що склав схеми планів сосницької (рис. 30), понорницької та волинської сотенних канцелярій, контур зовнішніх стін показав тонкою лінією, а внутрішніх – товстою. Місця дверей позначено двома коротенькими, перпендикулярними до лінії внутрішнього контуру стін, рисками. Вікна ж позначив прямокутничками, пририсованими до зовнішнього контура стін. Заливок в стінах немає.

Осавул полковий чернігівський Яків Круп'янський склав схеми планів сотенних канцелярій – чернігівської (рис. 31), слабинської, виблянської, любецької та караульні любецької сотенних канцелярій. Зовнішні і внутрішні контури стін він показав двома рівнобіжними лініями; двері і вікна позначив рисками між контурними лініями стін. Покої позначив слов'янськими літерами. Стіни – без заливок.

Двома рівнобіжними лініями, також без заливки, показано стіни на значній кількості схем планів²⁴, виконаних сотенним отаманом І. Панченком, сотником В. Галкою, сотником М. Ноздрою, сотенним писарем М. Андрієвським та невідомими урядовцями.

На схемах планів борзенської сотенної канцелярії (рис. 40) і стародубівської полкової канцелярії (рис. 41) товща стін залита. На схемі плану сотенної канцелярії Вересочі (рис. 35) стіни показано такими товстими, ніби будова була мурована. Заливки стін тут немає.

Полковий осавул Семен Бакуринський, що склав схеми планів та подовжніх перекроїв седнівської (рис. 42), білоусівської (рис. 43), городнянської (рис. 44), ропської

²³ В 1768 р. в Харківському колегіумі були організовані спеціальні «новоприбавочні класи»; в числі їх клас рисунку, живопису й архітектури, що мали згодом перетворюватись в академічну школу живопису й архітектури.

²⁴ Сотенних канцелярій – Киселівки, Оленівки (рис. 34), Салтикової Дівиці (рис. 33), Батурина, ніжинської четвертополкової (рис. 32), Вересочі (рис. 35), новомлинської, стародубівської новомиської (рис. 36), мглинської (рис. 37), бакланської; магістратів – ніжинського старого, ніжинського нового мурованого (рис. 38); земського суду в Батурині (рис. 39); караулень сотенних канцелярій в Мені, Батурині та ін.

(рис. 45) сотенних канцелярій, караульні й шинку в Городні, амбара в Седневі, караульні й стайні в Білоусі, караульні, сараю та стайні при ропиській сотенній канцелярії, дав схеми планів так: стіни показано не двома рівнобіжними, а однією тонкою лінією; вікна – в формі прямокутників, пририсованих ззовні, а двері – в формі більших за вікна прямокутників, пририсованих зсередини будівлі. Розміри покоїв написано зовні схеми плану. На схемах перекроїв накреслено тонкою лінією прямокутник перекрою зрубу, а над ним – трапецію чи прямокутник покрівлі.

Однією – то товстою, то тонкою – лінією позначено стіни на схемах плану також значної кількості будов, виконаних значковими товаришами Іваном Мальком, Семеном Приданісовим, Дмитром Хильчевським, Василем Самойловичем, сотником Петром Пслом та іншими невідомими нам урядовцями²⁵. Навіть стіни мурованого Погарського земського суду дано на схемі плану одинарною лінією.

Дверні просвіти на схемах планів дуже часто даються сотниками М. Ноздрою, Д. Хильчевським, С. Приданісовим, В. Самойловичем та іншими в формі чотирикутника, що передає просвіт дверей в ортогональній проєкції, пририсованого то до внутрішнього²⁶, то до зовнішнього (рідше) контуру стін²⁷. На плані сотенної канцелярії в с. Салтикова Дівця (сотником В. Галкою) частина дверей пририсована до внутрішнього, а частина до зовнішнього контуру стін. На плані конотопської сотенної канцелярії (рис. 49) чотирикутники дверей виділено заливкою. На деяких схемах плану двері позначаються двома рисками, що перетинають лінію стін²⁸. На схемах планів сотенних канцелярій Борзни (рис. 40) та Мглина (рис. 37) на місці дверей лінія стін переривається. На схемі стародубівської новоміської сотенної канцелярії, що її «списовал» писар сотенний Михайло Андрієвський, риси дверей з одного боку сполучені витими скобочками, що мало означати, в якій бік двері відчинялися (рис. 36).

Віконні просвіти на схемах планів найчастіше накреслено, як і двері, ніби в ортогональній проєкції, у формі чотирикутників, пририсованих то до зовнішнього контуру стін (сотенні канцелярії Киселівки, Седнева (рис. 42) – полковий осаул С. Бакуринський), то до внутрішнього (сотенні канцелярії Шаповалівки (рис. 47) – сотник П. Псьол; Прохорів (рис. 46) – значковий товариш Самойлович; Івангорода – значковий товариш Приданісов; Бахмача – значковий товариш Малько; Попівки – значковий товариш Хильчевський, Батурина та ін.). На плані сотенної канцелярії Оленівки (рис. 34) прямокутнички вікон нарисовано всередині плану біля тих місць, де вони мають бути. На плані сотенної канцелярії у Вересочі (рис. 35) ці прямокутнички вікон нарисовані між контурними лініями стін. Іноді вікна позначаються на планах двома рисками, що перетинають лінії контуру стін (сотенні канцелярії Нових Млинів, Баклані – сотник М. Ноздра), а часом кружечками між лініями контуру стін (Мглин – сотенна канцелярія (рис. 37) та магістрат (рис. 53)). На плані борзенської сотенної канцелярії (рис. 40) лінія стіни на місці вікна переривається. Часто вікна на схемах планів і зовсім не показуються (сотенні канцелярії

²⁵ Сотенні канцелярії Шаповалівки (рис. 47), Веркиївки (рис. 48), Конотопа (рис. 49), Прохорів (рис. 46), Іван-города, Бахмача, Попівки, Погара, Шептаків; магістрати Стародуба (рис. 51), Погара та ін.

²⁶ Сотенні канцелярії Шептаків, Баклані, Ніжина – четвертополкова, Попівки, Батурина, Іван-города, Прохорів (рис. 46); магістрати Мглина (рис. 53), Стародуба (рис. 51), Ніжина та ін.

²⁷ Сотенні канцелярії Киселівки, Салтикової Дівці (рис. 33).

²⁸ Сотенні канцелярії Новгород-Сіверського, Нових Млинів, второпчеської та ін.

Шептаків, Топалі (рис. 55) – В. Рубець, Погара (рис. 50), Новгорода-Сіверського, Конотопа (рис. 49) та ін.).

На схемах фасадів сотенної канцелярії та ратуші Коропа (рис. 56 та 57) показано тільки форму віконних просвітів, а на схемах фасадів конотопської (рис. 49) та борзенської (рис. 40), сотенних канцелярій крім форми віконних просвітів показано ще й форму шибок (оболонки), вставлених у вікна.

Переважає частина будівель представлена в Ділі схемами самих планів. Менша частина має схеми планів і перекроїв.

Полковий осавул С. Бакуринський, що обміряв урядові будинки Білоуса, Седнева, Городні та Великої Вісі, дав для кожної будівлі схему плану і окремо схему подовжного перекрою; обидві схеми в одному масштабі. На схемах перекроїв показано форми покрівель: просто чотириспадисті (сотенні канцелярії Седнева (рис. 42) та Білоуса (рис. 43)), «підперезані» чотириспадисті (сотенні канцелярії у Великій Вісі (рис. 45) та Городні (рис. 44)) і двосхилі (караульня в Білоусі).

Сотники М. Ноздра, П. Псьол, сотенні писарі Ф. Курдицький, М. Андрієвський та невідомі нам автори схем ряду будівель²⁹ дають одну-єдину схему, поєднуючи в ній дві точки погляду, показуючи в ній одночасно план і подовжній перекрій криші в такий спосіб: зовнішній контур плану – коли дивитися зверху – бачимо план окремих покоїв, їх двері й вікна; той же самий загальний контур плану, тільки змінивши точку погляду на бокову, за допомогою дорисованого до задньої стіни плану контуру подовжного перекрою покрівлі дає уявлення про перекрій будови. Такими графічними засобами сучасна (та й тодішня фахова) архітектура не користується. Але подібні рисунки-креслення широко вживалися в XVII ст.

В названих будівлях, як показують схеми, дахи здебільшого були чотириспадисті.

У погарській сотенній канцелярії (рис. 51) покрівля була висока, на чотири схили, «підперезана», зі шпилем та шишкою над виступною конторою. Новоміська (рис. 36) та второполкова стародубівські сотенні канцелярії мали двоспадисту покрівлю. Як було закрито причілкові щити і яка була конструкція самої покрівлі – схема не показує.

Автор схеми второборзенської сотенної канцелярії в Оленівці (рис. 34) ще більш ускладнив свою схему, поєднавши в ній план, перекрій і елементи фасаду, показавши на перекрої чотири спадистої криші і надвірні обриси слухових вікон (над канцелярією та над тюремною коморою). Крім того, автор схеми второборзенської сотенної канцелярії розімкнув на плані контур задньої стіни будівлі там, де мала бути задня сінешня стіна, задля того, щоб показати перекрої обох коминів.

Сотник В. Гром у своїй схемі стародубівської первополкової сотенної канцелярії значно посилив елементи подовжного перекрою, а з елементів плану залишив тільки розміри довжини та ширини покоїв. Вікон на схемі зовсім не показано, а двері – нарисовано, а не викреслено – і тільки внутрішні, ті, що сполучають покої між собою. Внизу схеми показано перехрещення міцних підвалин та лигарів. Стіни на схемі показано дуже товстими, і в них дано дверні просвіти. У канцелярії і присудственній – міцний сволок упродовж чола, а у караульні показано горбату стелю, характерну для старовинних чорних хат. Перекрій двоспадистої покрівлі показує, що причілок над присудственною було зашиито щитом, а причілок над караульнею був відкритий і мав столець,

²⁹ Сотенні канцелярії в Баклані, Шаповалівці (рис. 47), Погарі (рис. 50), первопочепська, новоміська (рис. 36) та второполкова в Стародубі; магістрати у Мглині (рис. 53) та Стародубі (рис. 51).

що підтримував «князьок» покрівлі³⁰. Караульня топилась по-чорному. На схемі показано в сінях лісяний (?) комин і нарисовано дим, що виходить з караульні через каглу і комин. З груби в канцелярії дим виходив через цегляний комин. Перед сіньми нарисовано східці, що ведуть на рундучок.

Автор схеми топальської сотенної канцелярії (рис. 55) Василь Рубець та невідомі автори схем сотенної второпочепської канцелярії, будівель у Батурині, погарського магістрату, шептаківської сотенної канцелярії та ін. також поєднують плани з перекроєм, але з тією відміною від щойно розглянутих, що тут до задньої стіни плану пририсовується перекрій покрівлі не подовжній, а двохсхилий поперечний. Це особливо ясно видно на схемі топальської сотенної канцелярії, де показано «князьок» покрівлі (рис. 55).

Схеми батуринських урядових будов мають ту графічну особливість, що зовнішній контур їх обведено не одною, а двома рівнобіжними лініями і між ними вміщено знизу й з боків розміри (довжина, ширина, вишина) стін, а в двох випадках і призначення будівлі, вгорі ж дано розміри покрівлі (рис. 39).

До окремої групи входять схеми стародубівської полкової канцелярії (рис. 41) та стародубівського суду земського (рис. 29). Автор цих схем (а вони безперечно обидві виконані однією рукою) також будує свої схеми з двох різних точок зору. Одна точка – зверху: вона дає план. Друга сприймає зовнішній контур плану як контур подовжного перекрою стін будови. До задньої стіни плану автор пририсовує схему не перекрою, а зовнішнього вигляду покрівлі в ортогональній проєкції, себто сполучає в одній схемі план будівлі і фасад покрівлі, заштрихованої тоненькими рисочками пером. Автор цих двох останніх схем (наближених до масштабних креслеників) зумів передати складні форми покрівель. На планах будови він помічає сторони світу – «норд», «ост», «зюд», «вест»³¹.

Для борзенської (рис. 40) та конотопської (рис. 49) сотенних канцелярій у Ділі знаходимо схеми планів і окремо схеми чільних фасадів. Схеми фасадів нарисовано в тому ж масштабі, що й план. Внизу нарисовано план, над ним – фасад. На фасадах конотопської сотенної канцелярії розведеним чорнилом проложено тіні від ганку, під стріхою і на покрівлі. На фасаді борзенської сотенної канцелярії теж під стріхою положено тінь розведеним ріденько чорнилом, а покрівля легенько заштрихована пензликом таким же чорнилом.

Про коропську сотенну канцелярію (рис. 56) та ратушу (рис. 57) у Ділі маємо описи, до них додано схеми їх чільних фасадів. Схем планів – немає. На схемах фасадів позначено стіни, що відділяють один покій від другого.

Отже, зібрані в Ділі кресленики, рисунки, схеми та описи будов здебільшого дають достатньо точний матеріал для архітектурно-мистецького аналізу. Частину будівель можна аналізувати, користуючись самими креслениками, зібраними в Ділі.

³⁰ В описі мглинської сотенної канцелярії «князьок» має назву «жолоб».

³¹ Так само на схемі мглинської сотенної канцелярії (рис. 37) автор її помічає сторони світу, але слов'янськими термінами: «полноч», «полден», «восток», «заход».

Дехто з авторів описів і схем вважав потрібним зазначати і інші орієнтири. Автор схеми сотенної канцелярії в Оленівці (рис. 34) на схемі зазначив, що повз канцелярію проходив «главный верстовый тракт идущий из Києва в Москву». Автор схеми плану ніжинського магістрату на схемі зазначив, що повз будову йшла вулиця «з мостовой с Московской (улиці) к церкви Троицкой». Полковник переяславський Г. Іваненко, описуючи суд земський в Золотоноші, зазначав, що двір «пригорожен с одной стороны к судовому строению, а с другой к плетению удови Неверовской».

Для другої, більш численної групи пам'яток, рисунки, схеми і описи, вміщені в Ділі, дають достатній матеріал, щоб на їх основі побудувати кресленики. Подані в Ділі розміри в сажнях і аршинах ми перевели на метричні і, користуючись графічним матеріалом та описами Діла, викреслили плани в масштабі 1 : 50, які і подаємо тут. Потрібні нам для порівняння кресленики Діла, виконані тодішніми архітекторами в сажнях і аршинах, ми також перевели в метричні в масштабі 1 : 50.

Для третьої групи будівель у Ділі або зовсім не дано розмірів, або дано розмірів недостатньо задля побудування плану (наприклад, дано тільки довжину та ширину цілої будови), або розміри дано з дуже великим «приближенням» чи «заокругленням» (часом до 1/2 аршина), або, нарешті, розміри дано з наочними великими помилками. Матеріали третьої групи будівель ми використали для наукового архітектурно-мистецького аналізу тільки в тій частині і в такій мірі, в якій вони придатні для безсумнівних висновків.

Для аналізу фасадів и перекроїв такого твердого ґрунту, таких вірогідних даних, як для планів, матеріалів, вміщених в Ділі, не досить. Не кажучи про «чиновників, що просто в графах сочиняли», але уважне розглядання фасадів, виконаних фахівцями-архітекторами (за виключенням креслеників київської полкової канцелярії), переконує, що і вони тут не вважали своїм обов'язком бути точними і не виміряли висотних даних так, як виміряли їх для планів, а рисували фасади так, як бачило око.

В цьому нарисі ми примушені обмежитись також тільки спостереженнями над тими частинами будов (вікна, двері, криші, ганки, піддашки), про які в Ділі знайдемо більш-менш задовільні дані, які й подаємо в наступному розділі, де наводимо також відомості про будівельний матеріал й техніку, конструкції та архітектурні форми й деталі будов.

Аналіз планів ми подамо в останньому розділі нашого нарису.

РОЗДІЛ III

Будівельний матеріал, техніка, конструкції, частини будов, архітектурні форми, деталі урядових будов

Будівельний матеріал. Урядові будівлі, за поодиноким виключенням, були дерев'яні. В описах майже завжди зазначається порода дерева, вжитого на будівлю. Найчастіше це була сосна³² (або «смолове» дерево³³). Рідше на будову йшли береза³⁴, осика³⁵, дуб³⁶, вільха³⁷, причому в Басані на сотенну канцелярію пішла сама береза, а в Городні на тюрму пішов самий дуб; в решті ж будов вжито мішане дерево: дуб, осика, березу й сосну (Мена – козака), сосну, березу, осика (Білоус – козака), березу й осика (Білоус – сіни й комора сотенної канцелярії), дерево смолове і осикове (Городня – караульня сотенної канцелярії). В других випадках опис породи дерева не називає, обмежуючись вказівкою: «будівля з різного дерева»³⁸, «будівля з мішаного дерева»³⁹ чи «будівля з простого дерева»⁴⁰, «будова бревенна»⁴¹.

Обробка дерева. На будову йшли кругляки⁴², різане дерево⁴³, пластини⁴⁴, брус («з бруса різаного», «з брусся состоит», «будівля вся брусована»)⁴⁵. Різане дерево називалось «пиляним»⁴⁶ чи «пилюваним»⁴⁷. Дерево на будову вживали з околиць лісів, а там, де його не вистачало, чи зовсім не було, користалися «плитовим лісом»⁴⁸ чи «пли-

³² Березна – сотенна канцелярія; Переяслав – полкова канцелярія, суд земський, магістрат, першополкова сотенна канцелярія; Золотоноша – суд земський; Яготин, Гельм'язів, Іркліїв, Верхівка, Вересоч, Седнів, Городня, Велика Вісь, Білоус, Кропивна, Піщане, Прохорівка, Ліплява – сотенні канцелярії та ін.

³³ Виблі – сотенна канцелярія, Городня – караульня.

³⁴ Басань – сотенна канцелярія, Білоус – козака і комора, Мена – козака.

³⁵ Ніжин – хата й тюрма при магістраті, Мена – козака, Городня – сотенна канцелярія, Білоус – козака.

³⁶ Городня – тюрма, Мена – козака, Золотоноша – льох.

³⁷ Киселівка – контора і прихожа сотенної канцелярії.

³⁸ Домонтів, Воронків, Велика Вісь – сотенні канцелярії.

³⁹ Мена – козака.

⁴⁰ Переяслав – першополкова сотенна канцелярія, Канівці – сотенна канцелярія.

⁴¹ Мглин – сотенна канцелярія.

⁴² Слабин – сотенна канцелярія, Басань, Білоус, Березань, Городня, Слабин – козаці, Городня – тюрма, Киселівка – сіни і караульня сотенної канцелярії.

⁴³ Переяслав – полкова канцелярія, суд земський, першополкова і второполкова сотенні канцелярії; Золотоноша – суд земський, Іркліїв – сотенна канцелярія, Киселівка – прихожа й контора сотенної канцелярії.

⁴⁴ Вересоч – тюрма, Велика Вісь – караульня, Білоус – канцелярія, Седнів – уся сотенна канцелярія.

⁴⁵ Стольне, Березна, Городня, Седнів, Мглин – сотенні канцелярії, Седнів – амбар, Білоус – контора сотенної канцелярії.

⁴⁶ Кропивна, Канівці, Піщане, Прохорівка – сотенні канцелярії.

⁴⁷ Переяслав – третеполкова, трохтемирівська сотенні канцелярії, Басань, Золотоноша, Яготин, Гельм'язів – сотенні канцелярії.

⁴⁸ Веркиївка – сотенна канцелярія.

товим деревом»⁴⁹, себто лісом, що сплавлявся по воді «плитами» (плотами). Одною з найбільших пристаней, де продавалося «плитове» дерево, а частина його перероблялася на дрань, був Новгород-Сіверський на Десні. Йшло на будову також тесане дерево⁵⁰ («тіос»⁵¹), «дерево обделаное тіосом»⁵². Нарешті на будову стін часом вживали і тертиць.⁵³

Конструкція стін. В окремих випадках описи зазначають, що будівля поставлена уся відразу з однакового матеріалу в одному зв'язку і під одною кришею (сотенні канцелярії в Стольному, Березному, Кролевці, Ніжині – четвертополкова). В других будівлях – і таких, що ставилися зразу, і в таких, що згодом перебудовувалися чи добу-довувалися, – в окремих частинах вживали різний матеріал. Так, в седнівській сотенній канцелярії урядові покої були збудовані з брусся, караульня виведена з пластин, а стіни між покоями і караульнею – з кругляка. Баршівська сотенна канцелярія збудована була з «тіосу» і кругляків. Хата-сторожка переяславської третеполкової сотенної канцелярії була збудована з дерева, а сіни і хижа при ній – з лози (плетені).

Майже всі урядові будівлі були рублені. Іноді вони будувалися в одному зв'язку, частіше ж – з окремих рублених кліток, сполучених сіньми «в шули». Як показують вміщені в Ділі описи й кресленики, зруби рубалися в «простий угол» (сотенна канцелярія в Слабині), з остатком (сотенні канцелярії в Корибутові, Мрині, Борисполі, Гоголеві та ін.) і в угол складний, без остатку (сотенні канцелярії в Переволочній, Іваниці, Козельці, полкова канцелярія в Прилуках та ін.). Про конструкцію складних углів Діло матеріалу не дає. Можна думати, що вони були такі самі, які вживалися і в монументальному будівництві XVIII ст. В окремих рідких випадках на креслениках показано «підкосичі», що підтримували напуск стріхи на причілках (сотенна канцелярія в Кобижчі, магістрат в Острі), але звичайно в креслениках Діла підкосичі не зазначалися, хоч в таких будівлях, як сотенні канцелярії в Гоголеві, Борисполі та інших, підкосичі безперечно були.

Рублення як засіб будування було настільки загальновживаним, що про нього в описах Діла навіть рідко спеціально згадується⁵⁴. Частіш в описах відзначаються випадки, коли стіни (часто поруч із зрубом) частково або й цілком виводилися в шули. Так, в описі білоусівської сотенної канцелярії зазначено, що контора була «в шулках з брусся соснового». Часом стіни сінечні між рубленими клітками закидалися в шули, або кругляком (седнівська сотенна канцелярія), або частіш тертицями (сотенні канцелярії на Новому Місті в Ніжині, в Нових Млинах, магістрат в Ніжині). В шули була прироблена комора в ніжинській четвертополковій канцелярії. В шули були збудовані: сарай ніжинського магістрату, конюшня в Великій Вісі, повітка в Волинці та огорожі дворів в Синявці, Коропі (ратуша), Переяславі (полкова канцелярія) та ін.

Внутрішні переборки в кімнатах робилися часом «в ставню», «ставнею», «всторч» з дошок. Такі внутрішні перегородки «в ставню» було зроблено в сотенних канцеляріях

⁴⁹ Переяслав – хата при полковій канцелярії.

⁵⁰ Гельм'язів – комора.

⁵¹ Баршівка – сотенна канцелярія; Ніжин – людниця при старому магістраті.

⁵² Воронків – сотенна канцелярія.

⁵³ Сіни в сотенних канцеляріях Ніжина (новоміська), Нових Млинів, ніжинського магістрату. Огорожі дворів – Переяслав (полкова канцелярія), Короп (ратуша), Золотоноша (земський суд) та ін.

⁵⁴ Хата рублена – Переяслав, третеполкова сотенна канцелярія. Хата зрублена в простий угол, а сіни й комора зрубані з кругляка в простий угол – слабинська сотенна канцелярія. Сарай рублений – Слабин, амбар з брусся в угол – Седнів. Льох рублений – Золотоноша.

Виблів й Слабина. В Нових Млинах «ставнею» було відгорожено прикоморок, а в золотоніській сотенній канцелярії – чуланчик. В сотенній канцелярії в с. Вересочі «дошками всторч обставлені» були з одного боку сіни.

В описах будівель в Ділі ніде не говориться про обмазку глиною й побілку стін. Між тим кресленики і поодинокі схеми фасадів свідчать, що урядові будівлі очевидячки з окола обов'язково обмазувались глиною й білилися⁵⁵. Тільки в одному випадку, як показує кресленик прилуцької ратуші, – ліве крило будівлі з сіньми було обмазане і побілене, а рублена караульна з окола була не обмазана (рис. 20).

Висоту зрубів зовні (від землі до криші) чи стін (від підлоги до потолка) всередині дають описи деяких будов Діла. Частину розмірів ми беремо з креслеників і схем.

Зруби бідніших сільських сотенних канцелярій та хат-караулень були невисокі, від 3 арш. до 3 арш. 8 верш.⁵⁶, а як виключення зруби мали іноді висоту й меншу 3 арш.⁵⁷ В більших селах і містечках зруби урядових установ мали висоту вже від 3 1/2 до 4⁵⁸ 4,

⁵⁵ Сотенні канцелярії в Борзні, Конотопі, Кобижчі, Носівці, Борисполі, Гоголеві, Олішівці, Мрині, Моровську, Корибутові, Жоравці, Монастирищі, Переволочній і всі урядові будівлі в Острі, Іванищі, Коропі й Козельці (за виключенням полкової канцелярії) та Прилуках (крім ратуші) – див. рис. 3–25.

⁵⁶ 3 арш. – Синявка – карауля.

3 арш. 2 верш. – сотенні канцелярії в Коропі та Іван-городі.

3 арш. 4 верш. – Березна – карауля при сотенній канцелярії.

3 арш. 5 верш. – Борзна – сотенна канцелярія.

3 арш. 5 1/2 верш. – Вересоч – постороння изба для бережений арестантов.

3 арш. 6 верш. – сотенні канцелярії в Занках, Іван-городі.

3 арш. 7 верш. – Батурин – тюремна изба при сотенній канцелярії.

3 арш. 8 верш. – Шаповалівка – сотенна канцелярія, Білоус – карауля.

⁵⁷ Карауля сотенної канцелярії в Іван-городі – 2 арш. 13 верш.; тюрма в Городні – 2 арш. 2 верш.

⁵⁸ 3 арш. 9 верш. – Салтикова Дівича – сотенна канцелярія.

3 арш. 10 верш. – сотенні канцелярії в Чернігові, Синявці, суд земський в Козельці.

3 арш. 12 верш. – Седнів, Мрин, Гоголів – сотенні канцелярії; Козелець – дім полкової канцелярії.

3 арш. 13 верш. – Конотоп – сотенна канцелярія.

3 арш. 15 верш. – Березна – сотенна канцелярія, Стольне – карауля, Вересоч – сотенна канцелярія (нові покої).

а то й до 5 арш.⁵⁹, але дуже рідко більше.⁶⁰

В окремих випадках (сотенні канцелярії в Жоравці, Монастирищі, Борисполі, Гоголеві) висота зрубу (як і в хатах «класичного» типу ХІХ віку) дорівнює половині довжини причілка будови.

Дерев'яна підлога («міст»⁶¹, «поміст»⁶², «пол»⁶³, «нижній пол»⁶⁴, «потолок нижній»⁶⁵) очевидно не була необхідною приналежністю значного числа урядових будинків. В описах Діла ми знаходимо вказівки, що дерев'яні підлоги були в таких сотенних канцеляріях: Березного, Стольного, Синявки, Слабина, Любеча, Вересочі, Великої Вісі, Салтикової Дівиці. Інші ж описи зазначають, що не було підлог в сотенних канцеляріях Сосниці, Волинки, Білоуса, Бахмача, Нових Млинів, Седнева, Городні, Чернігова, Виблів, Шаповалівки, Веркиївки, Прохорів, Івангорода. Про інші будівлі – чи були в них підлоги – відомостей в Ділі немає. Підлоги в будівлях мостилися різаними дошками⁶⁶.

Стеля («потолок»⁶⁷, «потолки верхні»⁶⁸) обов'язково перекривала всі покої, за виключенням сіней, що часто і не мали стелі⁶⁹. З жилих будівель не мали стелі (була «не пристелена») лише караульня слабинської сотенної канцелярії, бо вона була ще недобудована. Як зазначають описи Діла, стелі звичайно були «рівні»⁷⁰ і слалися

⁵⁹ 4 арш. – сотенні канцелярії в Городні, Носівці, Білоусі, Батурині, Веркиївці, Кролевці, Великій Вісі, Острі, Моровську, Мглині; магістрати в Мглині, Острі, Козельці; суд земський в Острі; караульня в Городні.

4 арш. 1 1/2 верш. – Вересоч – присудственна сотенної канцелярії.

4 арш. 4 верш. – Батурин, Бориспіль, Стольне – сотенні канцелярії; батуринський суд земський; Городня – шинок.

4 арш. 5 3/4 верш. – Вересоч – караульня.

4 арш. 6 верш. – Любеч – сотенна канцелярія.

4 арш. 6 1/2 верш. – Виблі – сотенна канцелярія.

4 арш. 8 верш. – Олішівка, Остер – сотенні канцелярії; Козелець – магістрат.

4 арш. 8 3/4 верш. – Вересоч – сіни в сотенній канцелярії.

4 арш. 10 верш. – Кобижча – сотенна канцелярія.

4 арш. 12 верш. – Слабин – сотенна канцелярія; Остер – суд земський.

5 арш. – Прилуки – суд земський, ратуша, полкова канцелярія; Іваниця – суд земський; Жоравка, Монастирище, Переволочна, Іваниця, Козелець, Корибутів – сотенні канцелярії.

⁶⁰ Сотенні канцелярії в Бахмачі (6 арш. 4 верш. від землі до криші), в Прохорівці (6 арш. 12 верш.).

⁶¹ Велика Вісь – сотенна канцелярія.

⁶² Березна – караульня.

⁶³ Березна – сотенна канцелярія.

⁶⁴ Вересоч – сотенна канцелярія.

⁶⁵ Салтикова Дівиця – сотенна канцелярія.

⁶⁶ Велика Вісь, Любеч – сотенні канцелярії.

⁶⁷ Сотенні канцелярії в Чернігові, Білоусі та ін.

⁶⁸ Сотенні канцелярії Салтикової Дівиці, Вересочі та ін.

⁶⁹ Сотенні канцелярії Бахмача, Виблів, Нових Млинів та ін.

⁷⁰ Сотенні канцелярії в Білоусі, Седнів (потолок «з дощок соснових гладких») та ін.

вони «на трамах»⁷¹ чи на «трамках»⁷², і тільки чорні⁷³ чи курні⁷⁴ хата перекривалися горбистою стелею⁷⁵.

Потолки клялися з «дощок різаних соснових»⁷⁶ чи «смолових»⁷⁷.

Про двері в описах відомостей мало. Навіть розміри їх не зазначаються. Наскільки можна судити по кресленикам, відношення висоти до ширини дверей, як і в хатах ХІХ віку, дорівнювало 2 : 1 або близьке до нього. Кресленики й схеми всюди показують форму одвірків чотирикутну, і тільки двері коропської сотенної канцелярії мають форму шестигранну, себто чотирикутника зі зрізаними верхніми кутами (рис. 56). Вхідні надвірні двері конотопської сотенної канцелярії мають вгорі заокруглення (рис. 49). В ряді будов кресленики зазначають високі пороги вхідних надвірних дверей⁷⁸. В сотенній канцелярії Білоуса всі п'ятеро дверей та у Великій Вісі сінечні двері були на дерев'яних п'ятниках. В сотенних канцеляріях Седнева, Городні, Великої Вісі (крім сінечних) двері були на «завісах залізних і круччах».

Про вікна в Ділі відомостей більше, ніж про двері. В описах сотенної канцелярії Нових Млинів та коропської ратуші подано розміри вікон⁷⁹. Ці розміри показують, що висота вікон до їх ширини наближалась до відношення 2 : 1 і 3 : 2. Кресленики та схеми дають уявлення про місця, де прорізані вікна в зрубах, про розміри вікон, про форму віконних просвітів й «окончин»⁸⁰, рам чи «оболончин»⁸¹ і, нарешті, про форму шибок у вікнах. Але на схемах вікна не всюди нарисовано правильно. Так, на схемі фасаду коропської сотенної канцелярії вікна нарисовано безперечно завеликі і розміщено їх надто високо, а на схемі фасаду сотенної канцелярії в Конотопі вікна занадто малі і нарисовані вони надто низько. В сотенних канцеляріях Борисполя, Остра, Гоголева та ін. вікна, як і в «класичного» типу хатах ХІХ віку, виймають середню третину висо-

⁷¹ Сотенна канцелярія в Білоусі.

⁷² Сотенна канцелярія в Седневі.

⁷³ Караульні в Мені, Городні, Синявці, «ізба» в Мглині.

⁷⁴ Караульня в Шаповалівці.

⁷⁵ В караульні городнянської сотенної канцелярії потолок, зазначає Діло, був як «обыкновенно водиться в чорних хатах». Таку горбатую стелю нам довелося зустрінути в Седневі в селянській хаті (С. Т.).

А сотник В. Гром в своїй схемі стародубівської першополкової канцелярії навіть спробував графічно зобразити караульний горбату стелю.

⁷⁶ Сотенні канцелярії в Седневі, Білоусі.

⁷⁷ Сотенна канцелярія в Городні.

⁷⁸ Сотенні канцелярії Борисполя (рис. 11), Кобижчі (рис. 12), Моровська (рис. 13), Олішівки (рис. 14), Мрина (рис. 15), Гоголева (рис. 10) та суда земського й магістрата в Козельці (рис. 3, 4).

⁷⁹ В Нових Млинах вікна були розміром 21 1/2 верш. на 14 верш., 9 верш. на 6 верш., 21 верш. на 16 верш. Себто їх вишина до ширини дорівнювала 3 : 2. В Коропі вікна були розміром 28 верш. на 15 верш.; 26 верш. на 14 верш.; 20 верш. на 13 верш. Себто наближались до відношення 2 : 1.

⁸⁰ Термін «окончина» вжито в описах ропискої, а «окончини великі на завісах залізних» – в опису івангородської сотенних канцелярій.

⁸¹ Термін «оболончина» вжито в описі городнянської сотенної канцелярії: «оболончин великих на завісах залізних». Отже, в городнянській, ропискій та івангородській сотенних канцеляріях вікна відчинялися. Чи відчинялися вікна в інших будівлях, Діло вказівок не дає.

ти зрубів. Нерідко вікна в урядових будівлях XVIII ст. прорізалися – також як у хатах того ж «класичного» типу XIX ст. – на відстані рівній ширині вікна від кутка зрубів⁸². По формі віконні просвіти були: квадратні⁸³, волокові⁸⁴ (їх подибуємо не тільки в чорних, але і білих хатах), прямокутні – з відношенням вишини до ширини 2 : 1⁸⁵, 3 : 2⁸⁶, 4 : 3. В ряді будов пара прямокутних вікон в одній з кімнат здвоюється⁸⁷. В козельській сотенній канцелярії та магістраті, в сотенній канцелярії Івангорода (крім караульні) верхи прямокутних вікон заокруглені.

Зрідка вікна прорізалися і в сінях. В короповській ратуші, наприклад, було віконце в сінях такого ж розміру, як і в хаті (рис. 57). В прилуцькій ратуші в сінях обабіч дверей було двоє невеличких круглих віконечок. Точнісінько такі ж круглі маленькі віконця були в замірянні нами старовинній хаті в Коропі. Описи Діла зазначають, що і в других будівлях⁸⁸ в сінях теж були маленькі віконця, але якої форми і де вони прорізалися, не сказано.

Вікна звичайно були без віконниць. Ні на креслениках та схемах фасадів їх не бачимо, ні в описах будівель їх не зустрічаємо. Між тим «Опись дворам... чем владел гетман Д. Апостол по гетьманству» 1734 року зазначала, що в будівлях вікна часто мали «ставні», «затвори», «затворні», «притвори» на залізних завісах та крючках з завертками залізними⁸⁹.

Описи Діла та схеми фасадів в окремих випадках зазначають форму шибок у вікнах. Так, вікна в сотенних канцеляріях Борзни, Конотопа, Переволочної, Нових Млинів та частина вікон прилуцької полкової канцелярії, коропської ратуші, коропської сотенної канцелярії були з «оболонок» (в рамах «простого стекла круглыми шибками», «стекла простого круглого»). Опис городницької сотенної канцелярії згадує про «оболончини болшиє на завесах железных», себто і тут вікна були з оболонок. Друга частина вікон коропської сотенної канцелярії, коропської ратуші, прилуцької полкової канцелярії, а також усі вікна суда земського в Іванищі, прилуцької ратуші, прилуцького суду земського була або зашклена «стеклом аркушевым простим»⁹⁰ або «аркушевым стеклом білої води».

Багато дечого з будівництва XVIII ст. пережило без змін увесь XIX і початок XX ст., але обolonки і в монументальній, і в житловій архітектурі в середині XIX ст. зникають разом з гутами, що їх виробляли. Та і самі вікна: їх число, розмір, конструкція, форми – з усіх компонентів житла зазнали на протязі XIX ст. чи не найбільших змін.

⁸² Прилуки – ратуша (рис. 20); Бориспіль (рис. 11), Остер – сотенна канцелярія (рис. 9) та ін.

⁸³ Сотенні канцелярії в Гоголеві (рис. 10), Переволочній (рис. 23), Моровську (рис. 13), Борзни (рис. 40); ратуша в Прилуках (караульня, рис. 20).

⁸⁴ Сотенні канцелярії в Оленівці (рис. 34), Коропі (рис. 56), Гоголеві (рис. 10), Носівці (рис. 16), Борисполі (рис. 11), Жоравці (рис. 25), Моровську (рис. 13).

⁸⁵ Прилуцька полкова канцелярія (рис. 17), коропська ратуша (рис. 57) та ін.

⁸⁶ Сотенна канцелярія в Нових Млинах та ін.

⁸⁷ Сотенні канцелярії в Березному (рис. 28), Салтиковій Дівиці (рис. 33), Любечі, Чернігові (рис. 31), Мглині (рис. 37), Веркиївці, Почепі (первопочепівська); Городня (шинок) та ін.

⁸⁸ Сотенна канцелярія в Березному (рис. 28). В первополковій почепській канцелярії було одне віконце збоку дверей.

⁸⁹ М. Судієнко. Матеріали для отечественной истории. – Т. 1. – К., 1853.

⁹⁰ Себто малопрозорим, зеленкуватим, з пухирями.

Груби й печі. В Ділі в описах урядових будов знаходимо вказівки на те, чим вони ogrівалися, іноді зазначалися розміри печей чи груб, вказувалося, з чого вони були зроблені, де стояли, звідки палилися і т. ін. Урядові будови найчастіше ogrівалися кахляними грубами чи печами. Кахлі вживалися або зелені (полив'яні), або білі чи прості (без поливи). В описах вживалися назви: «піч зелена кахляна»⁹¹, «піч (чи груба) кахоль зелених»⁹², «кахльова зелена»⁹³, «зелена»⁹⁴, а в інших: «піч білих кахоль»⁹⁵, «кахлюва біла»⁹⁶, «піч біла з простих кахоль»⁹⁷, «груба простих білих кахоль»⁹⁸, «піч з простих кахель»⁹⁹, часом в описанні зазначалося, що піч була «кахльоа», без вказівки, з яких кахоль¹⁰⁰, або опис обмежувався одною згадкою, що в покої була «груба»¹⁰¹, не кажучи, з чого вона була зроблена.

В караульних частіше була «вариста піч»¹⁰² чи «проста і вариста піч»¹⁰³. В окремих випадках вариста піч була з грубою¹⁰⁴. Нерідко караульні топилися по-чорному, і в описах або прямо зазначається: «піч чорна вариста»¹⁰⁵, або говориться, що хата була чорна¹⁰⁶ чи курна¹⁰⁷. Треба пам'ятати, що чорні хати на Чернігівщині навіть в першій половині XIX ст. були дуже поширені. За статистичними відомостями тільки в селах «государственных крестьян» в 40-х роках XIX ст. в Чернігівській губернії було 23 000 курних хат¹⁰⁸.

Як показують плани і схеми і говорять описи, груби намагалися ставити так, щоб палити їх можна було з сіней¹⁰⁹.

⁹¹ Переяслав – дві печі в полковій канцелярії.

⁹² Переяслав – суд земський, третеполкова сотенна канцелярія, Кропивна, Любеч, Івангород, Олішівка – сотенні канцелярії; Короп – ратуша.

⁹³ Березна, Стольне, Синявка, Городня – сотенні канцелярії; Золотоноша – суд земський.

⁹⁴ Переяслав – магістрат, Виблі – сотенна канцелярія, Короп – ратуша.

⁹⁵ Переяслав – магістрат (в прихожій), первopolкова, вторopolкова, третеполкова та трахтемирівська сотенні канцелярії. Баришівка, Березань, Басань, Яготин, Гельм'язів, Канівці, Піщана, Прохорівка, Ліпляве, Золотоноша – сотенні канцелярії, комісарство.

⁹⁶ Велика Вісь, Седнів – сотенні канцелярії.

⁹⁷ Іркліїв – сотенна канцелярія.

⁹⁸ Бахмач – сотенна канцелярія.

⁹⁹ Переяслав – полкова канцелярія (чотири печі).

¹⁰⁰ Білоус, Стольне – сотенні канцелярії.

¹⁰¹ Батурин – сотенна канцелярія, Ніжин – четвертополкова сотенна канцелярія (схема).

¹⁰² Золотоноша, Домонтів – сотенні канцелярії.

¹⁰³ Золотоноша – суд земський.

¹⁰⁴ Оленівка, Вересоч – сотенні канцелярії.

¹⁰⁵ Синявка – сотенна канцелярія.

¹⁰⁶ Мглин, Мена, Городня – сотенні канцелярії.

¹⁰⁷ Шаповалівка – сотенна канцелярія.

¹⁰⁸ А. Русов. Описаніе Черніговской губерніи. – Чернігов, 1882.

¹⁰⁹ Див., наприклад, плани сотенних канцелярій Жоравки (рис. 25), Переволочної (рис. 23), Олішівки (рис. 14), Мрина (рис. 15), Остра (рис. 9) Моровська (рис. 13), Носівки (рис. 16), Козельця (рис. 5), суда земського в Іваниці (рис. 17), ратуші (рис. 19) і полкової канцелярії (рис. 20) в Прилуках та ін.; з описів назову сотенну канцелярію в Березному.

В окремих випадках в описах Діло дає розміри груб¹¹⁰. На планах-креслениках, а часом і на схемах зазначаються місце і розмір (поземний) груби чи печі¹¹¹. На схемах планів місце печі позначається то чотирикутничком, часом з написом в ньому: «піч»¹¹², «груба»¹¹³, то дужками¹¹⁴.

Дим на двір виводився двома засобами: або цегляним комином безпосередньо від груби (чи печі) через стелю і дах¹¹⁵, або спочатку «прогоном»¹¹⁶ виводився через каглу в сіни, а вже з сіней виходив на двір через сінечний комин – найчастіш плетений лісяний¹¹⁷, а іноді і цегляний¹¹⁸. В одних будовах комин у сінях виплітався тільки до кагли¹¹⁹, в других він спускався до сінечної підлоги, утворюючи бовдур¹²⁰.

Димарі робилися, як показують кресленики і схеми, лісяні плетені¹²¹ або дощані¹²², в більших будовах – цегляні¹²³. Форма димарів – проста, часто вони були з дашками¹²⁴.

На деяких креслениках не показано димарів¹²⁵. Можливо, що їх забули викрес-

¹¹⁰ Печі сотенних канцелярій мали розміри: в Городні 2 1/4 x 1 1/2 x 2 3/4 арш.; у Великій Вісі 2 3/4 x 1 1/2 x 3 1/4 арш.; у Седневі 3 арш. 3 верш. x 1 1/2 арш.

¹¹¹ Остер – сотенна канцелярія (рис. 9), суд земський (рис. 7), магістрат (рис. 8), Козельць – полкова канцелярія (рис. 2), магістрат (рис. 3), сотенні канцелярії в Гоголеві (рис. 10), Борисполі (рис. 11), Вересочі (рис. 35), Ніжині (четвертополкова, рис. 32).

¹¹² Ніжин – магістрат мурований (рис. 38), Прохори – сотенна канцелярія (рис. 46).

¹¹³ Нові Млини, Шаповалівка (рис. 47) – сотенні канцелярії.

¹¹⁴ Ніжин – магістрат старий, сотенні канцелярії Ніжина (четвертополкова, рис. 32), Оленівки (рис. 34), Попівки, Вересочі (рис. 35), Бахмача, Іван-города, Шаповалівки (рис. 42), Стольного, Любеча, Синявки, Виблів, Березни (рис. 28).

¹¹⁵ Див. описи сотенних канцелярій в Березні, Великій Вісі, Городні, Любечі; ратуші в Коропі, а також схему першополкової сотенної канцелярії в Стародубі.

¹¹⁶ Бахмач – сотенна канцелярія.

¹¹⁷ Див. кресленики й схеми планів сотенних канцелярій в Іван-городі (рис. 36), Олішівці (рис. 14), Мрині (рис. 15), Кобижчі (рис. 12), Борисполі (рис. 11), Гоголеві (рис. 10), Оленівці (рис. 34), першополкової в Стародубі, в Козельці суда земського (рис. 4), будинку полкової артилерії (рис. 6).

¹¹⁸ Чернігів – сотенна канцелярія.

¹¹⁹ Див. схеми сотенних канцелярій в Оленівці (рис. 34), першополкової в Стародубі (рис. 54) і, напевне, в Монастирищі, Прохорах, Переволочний, ратуші в Прилуках та ін.

¹²⁰ Див. кресленики планів сотенних канцелярій в Мрині (рис. 15), Олішівці (рис. 14), Кобижчі (рис. 12), Гоголеві (рис. 10), Борисполі (рис. 10), схему плану ніжинської четвертополкової сотенної канцелярії (рис. 32). В деяких в них могли бути й кабиці.

¹²¹ Сотенні канцелярії в Монастирищі (рис. 24), Борисполі (рис. 11), Кобижчі (рис. 12), Мрині (рис. 15), Переволочний (правий рис. 23), будинку полкової артилерії в Козельці (рис. 6).

¹²² Сотенні канцелярії в Жоравці (рис. 25), Іваниці (рис. 22), Корибутові (рис. 21), ратуша в Прилуках (рис. 20), суд земський в Іваниці (рис. 19) та ін..

¹²³ Прилуки – полкова канцелярія (рис.12), суд земський (рис.18); Остер – суд земський. Земський (рис.7).

¹²⁴ Сотенні канцелярії в Борисполі (рис. 11), Мрині (рис. 15), Корибутові (рис. 21), Іваниці (рис. 22), Жоравиці (рис. 25), ратуші в Прилуках (рис. 20) та ін.

¹²⁵ Олішівка (рис. 14), Мороськ (рис. 13), Носівка (рис. 16) – сотенні канцелярії; Козельць – сотенна канцелярія (рис. 5), суд земський (рис. 4), магістрат (рис. 3); Остер – магістрат (рис. 8), сотенна канцелярія (рис. 9).

лити. Окремо поміж ними стоїть кресленик фасаду сотенної канцелярії в Гоголеві. Тут можливо, що димаря й не було, а на причілках даху були димними, і дим, як то в деяких будовах і в ХІХ столітті, з сіней виходив на горище, а звідти вже через димники на двір.

Про обстановку покоїв урядових установ по описах Діла судити трудно, наскільки рідко і скупо про це в них говориться¹²⁶.

Необхідною приналежністю кожної урядової установи був стіл. В конторі сотенної канцелярії в Городні було два столи, одним з них «під червоним сукном»; в конторі чернігівської сотенної канцелярії стіл був «під старим ветхим сукном»; в конторі ропської сотенної канцелярії в с. Велика Вісь один з столів був пофарбований. В других сотенних канцеляріях описи зазначають: «білий, великий, простої роботи» – в канцелярії сотенній в Городні, «великий білий простої роботи» – в канцелярії сотенній в Великій Вісі, чи просто – стіл¹²⁷.

Сиділи урядовці звичайно на лавах¹²⁸, що були їм «во место стуллев», як зазначає опис березнянської сотенної канцелярії. В трьох сотенних канцеляріях крім лав згадуються в описах ще «услон» (Березна – прихожа сотенної канцелярії), «ослон» (в конторах сотенних канцелярій Чернігова та Білоуса). І тільки в конторі чернігівської сотенної канцелярії опис зазначає крім лав і ослона один «стулець».

Сіни – необхідна і неодмінна частина кожної урядової установи. Функція їх у всіх будівлях – одна й та сама, а форма, розмір, місце в композиції плану, матеріал, з якого сіни будувалися, різні.

В одних будівлях сіни були в одному зв'язку з усіма іншими покоями і будувалися з того ж матеріалу, що й інші покої, і звичайно в зруб¹²⁹. В других – сіни заповнювали відстань між клітками – зрубамі покоїв, і в таких випадках найчастіше їх надвірні стіни закладалися в шули дрібнішим за зруб деревом, часто кругляком або тертицями¹³⁰; в описах занотовано і такі будівлі, де сіни (разом з хижою) були виплетені з хворосту¹³¹.

В одних будівлях сіни мали міст і стелю¹³², в других – була тільки стеля, а помосту не було¹³³, і, нарешті, треті були без «верхніх і нижніх потолків»¹³⁴. У прямокутних видовжених будівлях сіни, рівні шириною будівлі, займали часто геометричний центр композиції плану¹³⁵, в других вони були зміщені від центру то вліво, то вправо¹³⁶, а в третіх – сіни містилися скраю прямокутника будови на причілку¹³⁷. В будівлях, де план наближався до квадрату, або там, де покої і при видовженому плані розміщалися

¹²⁶ У всякому разі була вона не пишною.

¹²⁷ Описи сотенних канцелярій Стольного, Синявки, Білоуса, Седнева.

¹²⁸ Описи сотенних канцелярій Березного, Стольного, Синявки, Білоуса, Великої Вісі, Седнева, Чернігова, Городні.

¹²⁹ Сотенні канцелярії в Стольному, Кролевці та ін.

¹³⁰ Сотенні канцелярії в Седневі, Нових Млинах, магістрат в Ніжині.

¹³¹ Хата сторожа переяславської третеполкової сотенної канцелярії.

¹³² Сотенна канцелярія в Вересочі.

¹³³ Сотенна канцелярія у Чернігові.

¹³⁴ Сотенні канцелярії у Виблях, Салтиковій Дівиці.

¹³⁵ Сотенні канцелярії в Сосниці (рис. 30), Шаповалівці (рис. 47) та ін.

¹³⁶ Сотенні канцелярії у Виблях (рис. 42), Салтиковій Дівиці (рис. 33).

¹³⁷ Сотенні канцелярії у Домонтові, Городні (рис. 44), Іваниці (рис. 22); магістрат в Переяславі.

одним рядом до улиці, а другим на задвірок, або, нарешті, в будівлях з великим числом покоїв сіни розміщалися там, де їм найзручніше було виконувати свої функції¹³⁸. У великих будинках сіней було двоє або й більше. І по плану сіни були різні. Не кажучи вже про рідкі випадки, коли у величезних по розміру сінях всередині виділялась то хата¹³⁹, то комора¹⁴⁰, сіни були то квадратіві¹⁴¹, то чотирикутні вузькі¹⁴², а часом широкі настільки, що їх чільна стіна була навіть довша за причілок будівлі¹⁴³, були сіни менші розміром за покої і більші за них.

Часто сіни в урядових будівлях, як і в селянських хатах, були прохідні, тобто мали одні двері «вхожі» і другі – «вихожі», найчастіш одні проти других¹⁴⁴ і більш-менш посередині стіни. В окремих випадках сінечні двері прорізалися або не посередині стіни¹⁴⁵, або одні не проти других¹⁴⁶. В будовах квадратного плану сіни містилися в одному з кутків, і тоді часом вони мало двоє «вхожих» дверей (Козелець – суд земський, рис. 4). В сіни намагалися по змозі виводити топки груб покоїв, і тут же містилися комини¹⁴⁷. В рідких випадках в сінях були невеличкі віконця¹⁴⁸ – одно або двоє, іноді круглої форми¹⁴⁹.

В тих випадках, коли на горищі була мансарда, сходи на горище вели також з сіней¹⁵⁰.

Рундуки й ганки. Коли підвалини будівлі лежали низько, просто на землі, в сіни входили, тільки переступивши – звичайно високий – поріг¹⁵¹. В інших будівлях, де підвалини

¹³⁸ Ніжин – сотенна канцелярія (рис. 32); Стародуб – полкова канцелярія (рис. 41); Березна – сотенна канцелярія (рис. 28).

¹³⁹ Стародуб – суд земський (рис. 29).

¹⁴⁰ Слабин – сотенна канцелярія (кресл. 49).

¹⁴¹ Корибутів – сотенна канцелярія (рис. 21) та ін.

¹⁴² Переволочка – сотенна канцелярія (кресл. 23) та ін.

¹⁴³ Новгород-Сіверський – сотенна канцелярія (кресл. 39).

¹⁴⁴ Всього занотовано 48 будівель з прохідними сіньми, а саме: сотенні канцелярії в Жоравці (рис. 25), Монастирищі (рис. 24), Переволочній (рис. 23), Іванищі (рис. 22), Корибутові (рис. 31), Мрині (рис. 15), Олішівці (рис. 14), Носівці (рис. 16), Киселівці (кресл. 6), Гоголеві (рис. 10), Борисполі (рис. 11), Острі (рис. 9), Шептаках, Почепі (первополкова, рис. 54, й друго-полкова), Мглині (рис. 37), Стародубі (новоміська, рис. 36), Нових Млинах (кресл. 41), Попівці, Вересочі (рис. 35), Бахмачі (кресл. 25), Іван-городі (кресл. 36), Прохорах (рис. 46), Борзни (рис. 40), Салтиковій Дівиді (рис. 33), Шаповалівці (рис. 47), Любечі (кресл. 10), Виблях (кресл. 42), Городні (рис. 44), Седневі (рис. 42), Білоусі (рис. 43), Понорниці, Волинці, Синявці, Березному (рис. 28), Стольному (?); суди земські в Іванищі (рис. 19), Стародубі (рис. 29); полкова канцелярія в Прилуках (рис. 17); магістрати в Козельці (рис. 13), Мглині (рис. 53), Стародубі (рис. 51), Новгороді-Сіверському, Ніжині; дім полкової артилерії в Козельці (рис. 6); караульні в Білоусі та Батурині (при суді земському); шинок в Городні.

¹⁴⁵ В сотенній канцелярії Борзни вони прорізані ближче до «канцелярії» (рис. 40).

¹⁴⁶ Стародуб – суд земський (рис. 29).

¹⁴⁷ Полкова канцелярія в Прилуках (рис. 17), сотенні канцелярії в Чернігові (рис. 31), Носівці (рис. 16) та ін.

¹⁴⁸ Сотенні канцелярії в Березному (рис. 28), Почепі (первополкова, рис. 54).

¹⁴⁹ Прилуки – ратуша (рис. 20).

¹⁵⁰ Прилуки – полкова канцелярія (рис. 17); Березна (рис. 18), Городня (рис. 44) – сотенні канцелярії; Короп – ратуша (рис. 57); Стародуб – суд земський (рис. 29).

¹⁵¹ Наприклад, сотенні канцелярії в Мрині (рис. 15), Моровську (рис. 13), Олішівці (рис.

лежали на стоянах, в сіні попадали через рундук¹⁵². Рундуком звали поміст перед сінечними дверима з одною чи кількома приступочками¹⁵³. В деяких будинках було два¹⁵⁴, а то й три рундуки¹⁵⁵. Звичайно рундук був відкритий і не мав над собою криші, але в окремих випадках, як зазначають описи будівель Діла, рундук був «накритий» (Переяслав – магістрат), або «с кришкою» (Городня – сотенна канцелярія), або «с полом і потолком» (Вересоч – сотенна канцелярія). Про рундук любецької сотенної канцелярії в описі сказано, що він був «критий дранню, на 4 стовпчиках». Рундук Прилуцької полкової канцелярії, як показує кресленик в Ділі, був просторий, широкий на всі сіні і теж критий. Спереду стелю цього рундука підтримували чотири стовпчики. Стеля рундука була пласка. Вгорі рундук був обнесений поручами і служив балконом для мансарди.

В заможніших установах рундуки обводилися з боків ганками (баласинами). В таких випадках уся така споруда звалася «ганки» чи «ганок». Такі ганки можна бачити на кресленикові київської полкової канцелярії в Козельці (верхній поверх). Сказати, як виглядали ганки сотенної канцелярії в Оленівці, суда земського в Батурині, полкової канцелярії в Прилуках, схеми будівель матеріалу не дають. Часом ганками описи чи схеми зовуть закритий рундук (сотенні канцелярії Конотопа, Вороніжа). Ганком можна назвати рундук на 4 стовпчиках з фронтоном дому полкової артилерії в Козельці. Судячи по кресленнику, ганок був до половини висоти з боків загороджений і, певно, мав, як то можна бачити ще й тепер в старих хатах, лавочки для сидіння. Як показують кресленики й схеми дому полкової артилерії в Козельці, сотенних канцелярій в Конотопі, Оленівці, суду земського в Батурині, ганки мали з чола фронтони і перекривалися двошпалестими дашками. В Конотопі верх криші ганку сягав до стріхи будови, а в Козельці висота ганку була рівна висоті хати, а верх криші ганку досягав пояса «підперезаної» хати. В окремих випадках будинок мав ганок і при ньому ще й рундук (Оленівка – сотенна канцелярія, рис. 34).

Піддашки. Крім ганків фасади деяких будов оживляли піддашки («піддашшя», «подташше»). В стародубівській полковій канцелярії піддашок йшов вповодж всього південного чола, захищаючи важливіші урядові покої від перегріву сонцем в дні літньої спеки (рис. 41). Піддашок був, мабуть, неглибокий (ширину його на схемі кресленику не показано). Чим підтримувався напуск криші, з певністю сказати не можна, у всякому разі стовпчики на схемі не зазначені, отже, можна думати, що він підтримувався підкосичами. В моровській сотенній канцелярії піддашок шириною коло двох аршин йшов вповодж одного з причілков (рис. 13). Винос криші над піддашком тут підтримувався трьома стовпчиками¹⁵⁶. В Іваниці в земському суді піддашок займав приблизно середню

14), Борисполі (рис. 11), Гоголіві (рис. 103) та ін..

¹⁵² В описах сотенних канцелярій Почепа, Баклані, Вересочі замість терміна «рундук» вжито назву «крило».

¹⁵³ Див. кресленики, схеми та описи сотенних канцелярій Стольного, Сосниць (рис. 30), Седнева (рис. 42), Чернігова (рис. 31), Виблів, Оленівки (рис. 34), Ніжина (рис. 32), Погара (рис. 30), Мглина (рис. 37), Почепа (первопочепська, рис. 54), Стародуба (первополкова та второполкова), Баклані, Остра (нова частина, рис. 39), Корибутова (рис. 21), Іваниці (рис. 22), Жоравки (рис. 25), Переяслава (первополкова); ратуш – Коропа (рис. 57), Прилук (рис. 20); магістратів – Новгород-Сіверського, Мглина (рис. 53), судів земських – Іваниці (рис. 19), Прилук (рис. 18).

¹⁵⁴ Полкові канцелярії Чврнигова (рис. 26), Прилук (рис. 17), сотенна канцелярія в Любечі.

¹⁵⁵ Сотенні канцелярії в Березному (рис. 28), Синявці.

¹⁵⁶ Такі ж широкі піддашки в хатах XIX віку доводилося зустрічати в с. Червоному Осколі

третину довжини тилового фасаду, а шириною дорівнював ширині покоїв того ряду, до якого він тулився¹⁵⁷. Криша й тут над піддашком підтримувалася чотирма стовпчиками (рис. 19).

В ніжинській четвертополкової сотенній канцелярії – будові з квадратним планом – піддашок містився в тій чверті, де були сіні й комірка. Він утворився за рахунок укорочення супроти сусідньої контори довжини сіней й комірки приблизно на півметра, що й визначило ширину піддашку, а довжина його дорівнювала ширині сіней і комірки разом взятим. Кришу над піддашшем, як показує схема плану, підтримували стовпчики. З піддашка тут виходили на рундук, а вже з рундука – на землю (рис. 32).

В конотопській сотенній канцелярії, як показує схема фасаду (рис. 49), піддашок йшов вдовж правої частини чола будівлі, вдовж чола канцелярії й присудственної. Поміст піддашка був піднятий над рівнем землі. Кришу над піддашком підтримували чотири стовпчики.

Стара частина сотенної канцелярії в Острі мала два піддашка, по одному для кожного з двох покоїв (рис. 9). Один з піддашків виходив на чоло й причілок, другий – на тил і другий причілок. Поміст першого піддашка був піднятий над рівнем землі. Навіс криші над ним підтримували чотири стовпчики. Між стовпчиками були перекинуті дерев'яні рублені «арочки»¹⁵⁸. Над другим піддашком навіс криші підтримували теж чотири стовпчики. Чи були й тут «арочки»? На це питання кресленик відповіді не дає.

Найбільш в Ділі занотовано будов, де піддашок займає не всю довжину, але частину (половину або третину) чола, а на один з причілків піддашок виходив своєю вузькою стороною. Так, в сотенних канцеляріях в Бахмачі та Оленівці (рис. 34), в караульній піжинського магістрату частина будівлі по один бік сіней коротша (по причілку) за другу, ту, що по другий бік сіней. Таким чином, тут утворювався невеликий піддашок. На схемі сотенної канцелярії в Оленівці зазначено, що навіс криші над піддашком підтримували стовпчики¹⁵⁹.

Призьби. На креслениках й схемах деяких урядових установ показано, що вони мали призьби. Призьба мала практичне значення (захищала від холоду та вологи підвалини та нижні вінці зруба стін) і художнє – як елемент ритмового оформлення чола будівлі.

На схемі фасаду прилуцької полкової канцелярії (рис. 17) ми бачимо призьбу з дошок в шулки вдовж усього чола. На фасаді прилуцької ратуші показано таку ж призьбу з дошок у шулки, але тільки при прихожій та конторі; комора ж призьби не мала.

В сотенних канцеляріях в Жоравці (рис. 25), Переволочній (рис. 23) та Корибутіві (рис. 21) призьба була плетена з лози і ми бачимо її при всіх жилих покоях. Були призьби ще в сотенних канцеляріях Остра (рис. 9), Кобижчі (рис. 12), Борисполя (рис. 11), Коропа (рис. 56) та в земському суді в Острі (рис. 7), ратуші в Прилуках (рис. 20) – також при всіх теплих жилих покоях. В сотенній канцелярії в Конотопі на схемі фасаду призьба показана тільки там, де був піддашок (рис. 49), а в сотенній канцелярії в Гоголеві (рис. 10) тільки в лівій частині. З чого була зроблена призьба у щойно названих будівлях Остра, Кобижчі, Борисполя, Коропа, Конотопа й Гоголева, кресленики ясної відповіді не дають.

Харківської області та Старих Хуторах на Вінничині.

¹⁵⁷ Подібний ганок мала стара хата в сл. Межирічі Сумської області.

¹⁵⁸ Такі піддашки на стовпчиках з «арочками» між ними і досі збереглися в хатах закарпатських бойків. Дуже поширені вони були також і в дерев'яному монументальному бойківському будівництві (опасання).

¹⁵⁹ Такі піддашки були поширені в хатах XIX в. Нам доводилося бачити їх в м. Лебедині Сумської області, в м. Харкові й в багатьох селах (Левківка, Червоний Оскіл, Козіївка Харківської області).

Криші. Про конструкцію криш будинків урядових установ Діло відомостей дає мало. Більше знаходимо в описах Діла даних про матеріал, яким вкривали будівлі. В районах, багатих лісом (переважно на півночі), на криші будівель заможніших установ йшла «дрань» («діор») – колоті дошки¹⁶⁰. В описах будов Діла зустрінемо такі назви криші: «кришка із драні»¹⁶¹, «простая драная»¹⁶², «покрыто дранню» (або «діором»), «кришка деревяная»¹⁶³. Описи зазначають також, що дрань вживали довжиною в півтори сажні¹⁶⁴ і схили були вишиною в дві¹⁶⁵ чи навіть три¹⁶⁶ драниці.

Про конструкцію драних криш описи в окремих випадках зазначають: «в лотоки»¹⁶⁷, «в лотоках»¹⁶⁸. В таких кришах нижні краї драниць входили у видовбаний в деревині паз («лотов»). Там, де сходилися верхні краї драниць обох схилів, вповодж криші зверху клалася видовбана знизу деревина – «жолоб»; про це прямо говорить опис мглинської сотенної канцелярії: «кришка простая драная в лотоки під жолоб».

Драні криші часто мали два схили, як то показують схеми¹⁶⁹. Причілки криш в таких будівлях були або закриті¹⁷⁰, або відкриті. Конструкція криш з відкритими причілками в описах має назву «під стелець»¹⁷¹. Такі двосхилі криші «в лотоки», «під жолоб», «під стелець» нам довелося бачити в старовинній будові хатах на Волинському Поліссі. Оскільки на Поліссі найдовше зберігалися і старовинні конструктивні засоби будівництва, і архаїчні форми, то не буде натяжкою припустити, що конструкція «драних криш в лотоки», «під стелець», а також конструкція криш з рубленими щитами на причілках північної Гетьманщини в основному були схожі з польськими конструкціями.

Треба підкреслити той факт, що поліське будівництво (житло й господарські будівлі) в цілому являється реліктом, що характеризує найстарішу відому нам фазу в розвитку будівництва на Україні, якої вже в XVIII ст. тільки слабкі сліди можемо помітити в північній лісовій частині України і від якої в будівництві лісостепової смуги, а тим більше степової не залишилося й найменшого сліду. Ця поліська фаза нашого будівництва є не тільки найстарішою, але вона виявляє також найбільше спільних рис з північним російським та білоруським будівництвом і свідчить про єдиний корінь будівництва цих трьох братніх народів. Будівництво лісостепових районів України

¹⁶⁰ Описи зазначають такі будівлі, криті дранню: Переяслав – полкова канцелярія, суд земський, трахтемирівська сотенна канцелярія, Батурин – суд земський, Барішівка, Кропивна, Ірклів, Піщана, Прохорівка, Сосниця, Волинка, Білоус, Велика Вісь, Седнів, Городня, Чернігів, Виблі, Любеч – сотенні канцелярії; Синявка, Короп – комори. Драні, очевидно, були криші сотенних канцелярій в Березному, Стольному, Синявці. Судячи по схемам перекроїв, дранню були криті також полкова канцелярія, суд земський і ратуша в Прилуках.

¹⁶¹ Мглин – магістрат, Погар – сотенна канцелярія.

¹⁶² Мглин – сотенна канцелярія.

¹⁶³ Стародуб – сотенна второполкова канцелярія.

¹⁶⁴ Любеч – сотенна канцелярія.

¹⁶⁵ Любеч – сотенна канцелярія.

¹⁶⁶ Виблі – сотенна канцелярія.

¹⁶⁷ Городня – караульня.

¹⁶⁸ Погар – магістрат.

¹⁶⁹ Сотенні канцелярії в Батурині, Шептаках, Топалі (рис. 55), магістрат в Погарі.

¹⁷⁰ Стародуб – першополкова сотенна канцелярія, над присутственною.

¹⁷¹ Городня – караульня, Стародуб – першополкова сотенна канцелярія над караульною.

характеризує новішу, порівнюючи з Поліссям, значно відмінну від неї фазу в розвитку будівництва і в першу чергу житла. Найновішою фазою є будівництво (житло) південних степових районів України. Повільна зміна цих фаз та перехідні форми й обумовили багатство й різноманітність типів українського житла на широких просторах України.

Дранню покривали криші не тільки на два схили, а й на чотири¹⁷². В таких випадках конструкція криш, очевидно, складалася з крокв і лат. Пришивалися драниці до лат або дерев'яними, або залізними цвяхами: «под деревяной гвозд»¹⁷³, «под железной гвозд»¹⁷⁴. Обветшалі криші з драні, якщо не вистачало коштів на заміну новою дранню, покривали поверх часом соломою¹⁷⁵ або очеретом¹⁷⁶. Вживалася на покрівлю і шальовка: ратуша в Коропі була «покрита шиліованем под железной гвозд»¹⁷⁷. Бідніші будови вкривали соломою¹⁷⁸ або (рідше) очеретом¹⁷⁹. Тут конструкція криш певно складалася з кроков, зтягнутих бантинами, й лат. Місцями зберігався ще архаїчний засіб покривати кришу землею¹⁸⁰. До наших часів засіб крити будівлю землею зберігся тільки в кузнях. Батуринські будівлі під земляною кришею, як і сучасні нам кузні, мали поміж усіма будовами найменш прикрі схили криші, і висота її ледве сягала двох аршинів. Земляну кришу батуринських будов певно, як і в сучасних кузнях, на причілках підтримували рублені трикутні щити-фронтони.

Подає також Діло деякі відомості і про криші господарських будов – амбарів, сараїв, конюшень, повіток. Конструкція стін господарчих будівель не відрізнялася від конструкцій стін житлових. Стіни господарчих будов ставилися з різаних соснових пластин (Велика Вісь – амбар), з брусся соснового (Седнів – амбар), з кругляка (Слабин – сарай), з дрібного дерева (Велика Вісь – конюшня), і були стіни або рублені в угол (Седнів – сарай) чи простий угол (Слабин – сарай), або в шули (Велика Вісь – конюшня, Волинка – повітка). Часто стіни були плетені з лози (сарай в Синявці, Великій Вісі, Мені, повітка в Мені). Часом з чотирьох стін «закидалися» круглим деревом тільки дві (Волинка – повітка) або стін і зовсім не було і криша трималася на самих присошках (сарай в Білоусі, Городні). Конструкція ж криш господарських будівель, навпаки, була часто відмінна від конструкції криш житлових будівель. Так було у XVIII ст., такий же стан залишився і в XIX ст. та на початку XX ст. Найчастіш найвищу частину криші господарської будівлі, гребінь її тримали високі міцні, звичайно дубові (Слабин – сарай), вкопані в землю сохи. На сохах лежав сволок; нижня части-

¹⁷² Прилуки – полкова канцелярія, суд земський, ратуша; Козелець – полкова канцелярія, магістрат, суд земський, сотенна канцелярія, дім полкової артилерії; Остер – суд земський та ін. (рис. 17, 2–7).

¹⁷³ Білоус – сотенна канцелярія, Велика Вісь – амбар.

¹⁷⁴ Сотенні канцелярії в Великій Вісі, Седневі.

¹⁷⁵ Сотенні канцелярії – Конотоп, Синявка.

¹⁷⁶ Сотенна канцелярія – Золотоноша.

¹⁷⁷ Короп – ратуша (рис. 57).

¹⁷⁸ Сотенні канцелярії в Березані, Вороньках, Яготині, Гельм'язові, Домонтові, Ліпляві, Хлоп'яниках, Шаповалівці, Оленівці, Батурині, Прохорах, Іван-городі, Бахмачі, Гоголіві, Борисполі, Кобижчі, Носівці, Мрині. Караульні – в Стольному, Коропі, Білоусі. Сараї – в Синявці, Слабині та інші господарські будови.

¹⁷⁹ Сотенні канцелярії в Переяславі (первополкова й второполкова), Басані.

¹⁸⁰ Переяслав – третеполкова сотенна канцелярія. Батурин – комора, тюрма, соляний амбар.

на криші спиралася на сволочки, що їх підтримували дрібніші і в кілька раз нижчі за сохи присішки. За верхній сволок чіплялися («затягалися» – Велика Вісь, сарай) парами «круччя» (Велика Вісь – сарай) чи «ключиці» (Білоус – сарай), що нижніми кінцями лежали на ошепині присошків. Круччя чи ключиці – це жертки довгі («всякая ключиця по 2 сажени» – Білоус, сарай), нетовсті, «дерева разного, як то березового, осикового, олхового й соснового» (Білоус – сарай), і чіплялися вони за сволок або природною ключкою, або, коли її не було, на одному (товщому) кінці жертини провірчували дірку і в неї забивали кілок («диналь») і таким чином заміняли природний сучок кілком. Ключиці (круччя) клали густо; так, на кришу сараю в Білоусі було покладено 44 ключиці. Ключиці на кришах господарських будівель виконували ту ж функцію, що в жилих будівлях несли крокви. Крилися господарчі будівлі найчастіш соломою (Велика Вісь – конюшня, Синявка, Сосниця, Седнів, Слабин, Мена – сараї, Волинка, Мена – повітки). Амбари ж (Велика Вісь, Седнів), а в окремих випадках сараї (Городня) крилися й дранню «під дерев'яний гвозд», і ці будови, треба думати, мали конструкцію криші таку ж, як і житлові будівлі; тим більш, що амбар у Великій Вісі, як і житлова будівля, мав міст і потолок.

Про форму криш описи Діла нічого не говорять, але дещо дають кресленики та схеми. З них ми довідуємося, що одні криші («кришка», «кровля») були на два схили¹⁸¹. Це переважно драні криші і майже усі в північних районах України. В другій, більш численній, групі будівель криші – і драні, і солом'яні – були на чотири схили¹⁸². Схили одних – і солом'яних, і драних – криш були рівні¹⁸³, в других – виключно драних – дахи були з пояском («підперезані»), з переломом¹⁸⁴, причому частіш кут залому верхньої ча-

¹⁸¹ Сотенні канцелярії в Шептаках, второпечеська в Почепі, топальська в Черноокові (рис. 55), новоміська (рис. 36), второполкова, первополкова в Стародубі. Караульні – в Білоусі (під соломою), Городні (під дранню). Магістрат в Погарі, шинок в Городні.

¹⁸² Сотенні канцелярії в Жоравці (рис. 25), Монастирищі (рис. 24), Переволочній (рис. 23), Іванищі (рис. 32), Мрині (рис. 15), Олішівці (рис. 14), Моровську (рис. 13), Кобижчі (рис. 12), Носівці (рис. 16), Борисполі (рис. 11), Гоголеві (рис. 10), Козельці (рис. 5), Острі (рис. 9), Баклані, Почепі (первопечеська, рис. 54), Коропі (рис. 56), Конотопі (рис. 49), Шаповалівці (рис. 47), Ратуша в Прилуках (рис. 20). Полкові канцелярії в Стародубі (рис. 41), Прилуках (кресл. 17), Козельці (рис. 2). Магістрати в Стародубі (рис. 51), Мглині (рис. 53), Козельці (рис. 3). Суди земські в Острі (рис. 7), Козельці (рис. 4), Прилуках (рис. 18), Іванищі (рис. 19). Дім полкової артилерії в Козельці (рис. 6).

¹⁸³ Таких була значна більшість. Для прикладу можна назвати з критих дранню: полкову канцелярію (рис. 17), ратушу (рис. 20), суд земський (рис. 18) в Прилуках; полкову київську канцелярію в Козельці (рис. 2); магістрат в Погарі та ін. З критих соломою: сотенні канцелярії в Жоравці (рис. 25), Переволочній (рис. 23), Корибутові (рис. 21), Моровську (рис. 13), Носівці (рис. 16), Оленівці (рис. 34), Борисполі (рис. 11); суд земський в Іванищі (рис. 19) та ін.

¹⁸⁴ Полкова канцелярія в Стародубі (рис. 41); сотенні канцелярії в Городні (рис. 44), Великій Вісі (рис. 45).

На заході України ще й зараз чимало збереглось жилих будинків з «підперезаною» кришею. В XVII ст., як показують сучасні гравюри та рисунки, «підперезана» криша була широко розповсюджена, і не тільки на Правобережжі, але й на Лівобережній Україні. В третій чверті XVIII ст., як свідчить Діло, таких «підперезаних» криш на території Гетьманщини уже було небагато. В середині XIX в., за свідченням М. Арандаренка, в Полтаві будинків з високими драними кришами «в два яруса» («образцов протекшей старины») залишалось лише чотири (М. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии. – Ч. III. – 1852. – С. 45–46). Зараз лише у Києві залишилися одинокі будівлі з «підперезаним» дахом (наприклад, колишній митрополитанський

стини був крутішим за кут залому нижньої частини криші¹⁸⁵. Криші, крім димарів, зрідка оживляли слуховики¹⁸⁶. Деякі будови, як ми вже зазначали, не мали димарів, і їх функцію виконували «димними» – незашиті верхи фронтонів причілку криші¹⁸⁷.

Складнішої форми набирає криша в тих випадках, коли план будови має чи то форму «глаголя»¹⁸⁸, чи то до чотирикутника додавались тої чи іншої форми «виступні» покої¹⁸⁹.

Складну, відносно, форму криші мав стародубівський земський суд (рис. 29), де коротка нижня частина була круто заломлена на чотири схили, а високу верхню частину утворювали два нахрест пересічені намети¹⁹⁰.

Своєрідні властивості мали криші ще кількох будов. В погарській сотенній канцелярії (рис. 50) сама будова була вкрита драною, дуже високою, стрімкою «підперезаною» кришею на чотири схили, а «виступна» в плані контора була покрита окремою, наполовину нижчою, пірамідоподібною п'ятисхилою кришею, що своєю тиловою стороною зросталася з високою кришею основної будови. Над верхнім зовнішнім краєм криші контори підносився шпиль. На верх шпиля була насаджена – певно кольорова полив'яна глиняна гончарної роботи або шкляна (гутної роботи) – «кулька»¹⁹¹. На жаль, відомостей про те, яку форму мали криші на інших будовах з «виступними» покоями, Діло не зберегло.

Коропська ратуша (рис. 57) за зразком мурованих ратуш великих міст, де над центром головного фасаду підносилася висока вежа¹⁹², теж мала над кришею чотирикутний «чердак» з двома вікнами. Хвилястого профілю криша чердака була вкрита «шилованням», і закінчувалася вона вгорі шпилем з прапорцем.

Прилуцька полкова канцелярія (рис. 17) мала над сіньми мансарду. Чільна надвірна стіна мансарди, як показує кресленик, мала двоє вікон і між ними двері, які-палац, будинок колишньої бурси). В Полтаві ж вони зовсім зникли.

¹⁸⁵ Козелець – сотенна канцелярія (рис. 5), магістрат (рис. 3), суд земський (рис. 4), дім полкової артилерії (рис. 6); Остер – суд земський (рис. 7); Погар – сотенна канцелярія (рис. 50); Стародуб – суд земський (рис. 29). «Підперезані» дахи аж до 1941 року зберігали дерев'яні комори в Козельці на Покорщині та кам'яниці в тому ж таки Козельці на Покорщині і в м. Любечі. Козелецька кам'яниця і досі зберігає свій «підперезаний» дах.

¹⁸⁶ Стародуб – полкова канцелярія (рис. 41), суд земський (рис. 39); Козелець – суд земський (рис. 4), сотенна канцелярія (рис. 5).

¹⁸⁷ Остер – магістрат (рис. 8); Гоголів – сотенна канцелярія (рис. 10).

¹⁸⁸ Стародуб – магістрат (рис. 51); Вороніж (рис. 21), Бахмач – сотенні канцелярії.

¹⁸⁹ Сотенні канцелярії в Прохорах (рис. 46), Мглині (рис. 37), Погарі (рис. 50), первопочепська (рис. 54) й второпочепська; суд земський в Батурині.

¹⁹⁰ Можливо, тут була мансарда.

¹⁹¹ Кілька таких кульок опублікував Ю. Січинський, а саме: глиняну без поливи з криші вхідової брами на цвинтарі з Либихори, глиняну з зеленою поливою з церкви в Ботельці, глиняну з темно-жовтуватою поливою з церкви св. Духа в Потиличу та шкляні – подовгасту жовто-зеленого кольору й кулясту темно-вишневого кольору з церкви Старого Самбора. (Ю. Січинський. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України. – Львів, 1925. – Таб. 64).

Пізніше той же Ю. Січинський опублікував уривки з документу 1736 року, де згадується Потилицької церкви св. Духа на «великій копулі маленька зелена копулка куншту гончарського старосвітського взірця», а наверху описання церковного «дві копулки куншту гончарського коштовно зроблені» (Ю. Січинський. Будівництво міста Потилича. – Львів, 1928. – С. 15).

¹⁹² Ратуші в Львові, Бучачі, Кам'янці-Подільському, магістрат в Києві та ін.

ми виходили з мансарди на балкон, обнесений поручами. Двоспадиста криша з фронтоном мансарди врізалася в кришу основної частини будівлі. Таким чином, мансарда ускладнювала форму й силует криші цілої будови. Як виглядала криша другого, тильного, фасаду, Діло даних не дає. Але на плані показано і з тилу просторі ганки, отже, можливо, що мансарда відкривалася і на тильний фасад¹⁹³.

Вишина криш в урядових будівлях – і абсолютна, і відносна до висоти зрубів – була різна, від двох до дев'яти аршин. Так, криша караульні при сотенній канцелярії в Батурині мала висоту усього два аршини (при вишині зрубу 3 арш. 7 верш.), себто була трохи більша половини висоти зрубу. В других будовах висота криші дорівнювала висоті зрубу (суд земський в Прилуках, сотенна канцелярія в Мрині, шинок в Городні), а в деяких будовах криша була вища за зруб, дорівнювала часом 1 1/2 вишини зрубу і досягала в солом'яних кришах 6 1/2 арш. вишини. В будівлях під дранню криші були ще вищими й крутішими. В любецькій сотенній канцелярії на схил укладали по дві, а у виблянській сотенній канцелярії навіть по три півторасаженних драниць. В чернігівській сотенній канцелярії криша мала висоту три сажні.

В описах деяких будов подано загальний розмір вишини будови. Так, наприклад, ніжинська новомиська сотенна канцелярія від землі з кришею разом мала вишину 11 арш. 12 верш, що означає, що криша була високою і мала більше як шість аршин вишини.

Для проведення ширшого аналізу криш урядових будов XVIII ст. матеріал в Ділі, на жаль, недостатній і по кількості, і по якості.

Треба сказати, що на протязі другої половини XVIII ст. й XIX ст. х усіх компонентів чи не найбільше змін у вигляді будов, крім вікон, зазнала саме криша.

Нижче ми наводимо, складену нами табличку, де показано в графі 1-й висоту криші, в графі 2-й – висоту зрубу, в графі 3-й – кут, під яким заломлено лівий причілок, в графі 4-й – кут, під яким заломлено правий причілок. Коли криша «підперезана», то в графах 3-й і 4-й дано по два кути залому: перший – кут залому нижньої частини криші, другий – кут залому верхньої частини.

	1	2	3	4
Батурин – караульня при сотенній канцелярії	2 арш.	3 арш. 7 верш.		
Батурин – хата при суді земському	2 арш. 11 верш.	3 арш. 11 верш.		
Конотоп – сотенна канцелярія	3 арш. 4 верш.	3 арш. 13 верш.		
Білоус – сотенна канцелярія	3 арш. 4 1/2 верш.	4 арш.		
Бориспіль – сотенна канцелярія	3 арш. 12 верш.	4 арш. 4 верш.	53°	56°
Мрин – сотенна канцелярія	3 арш. 12 верш.	3 арш. 12 верш.	50°	40°
Олішівка – сотенна канцелярія	3 арш. 1 верш.	4 арш. 8 верш.	46°	50°
Прилуки – ратуша	4 арш.	5 арш.	48°	45°
Седнів – сотенна канцелярія	4 арш.	3 арш. 12 верш.		

¹⁹³ Подібними до прилуцької полкової канцелярії були панські жилі будинки в Полтаві, описані в середині XIX ст. М. Арандаренком. Один належав Сушкову, другий – Панченку. Вони мали 6 вікон на вулицю, високу кришу на два яруси (себто «підперезану»), криту дранню; з криші видавався мезонін на двоє вікон. Кришу мезоніна в будинку Панченка підтримували чотири колонки з ганочком (М. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1852. – Ч. III. – С. 45).

Моровськ – сотенна канцелярія	4 арш.	5 арш. 12 верш.	44°	47°
Городня – шинок	4 арш. 4 верш.	4 арш. 4 верш.		
Гоголів – сотенна канцелярія	4 арш. 4 верш.	3 арш. 12 верш.	40°	56°
Городня – сотенна канцелярія	4 арш. 8 верш.	4 арш.		
Переволочна – сотенна канцелярія	4 арш. 8 верш.	5 арш.	45°	48°
Батурин – суд земський	4 арш. 9 верш.	4 арш. 4 верш.		
Козелець – дім полкової артилерії	4 арш. 12 верш.	3 арш. 12 верш.	45°/34°	45°/32°
Велика Вісь – сотенна канцелярія	4 арш. 12 верш.	4 арш.		
Борзна – сотенна канцелярія	4 арш. 12 верш.	4 арш. – 3 арш. 5 верш.		
Батурин – сотенна канцелярія	5 арш.	4 арш.		
Кобижча – сотенна канцелярія	5 арш.	4 арш. 10 верш.	46°	45°
Прилуки – суд земський	5 арш.	5 арш.	46°	45°
Козелець – магістрат	5 арш.	4 арш. 8 верш.	45°/35°	49°/30°
Городня – караульня	5 арш.	4 арш.		
Носівка – сотенна канцелярія	5 арш.	4 арш.	46°	47°
Івангород – сотенна канцелярія	5 арш. 6 верш.	2 арш. 13 верш. – 3 арш. 6 верш.		
Прилуки – полкова канцелярія	5 арш. 8 верш.	5 арш.	49°	46°
Остер – сотенна канцелярія (нова)	5 арш. 12 верш.	4 арш. 8 верш.		52°
Корибутів – сотенна канцелярія	6 арш.	5 арш.	46°	47°
Іваниця – сотенна канцелярія	6 арш.	5 арш.	46°	45°
Слабин – сотенна канцелярія	6 арш.	4 арш. 12 верш.		
Остер – суд земський	6 арш. 4 верш.	4 арш.	44°/39°	47°/40°
Остер – сотенна канцелярія (стара)	6 арш. 4 верш.	4 арш. 8 верш.	53°	*
Остер – магістрат	6 арш. 4 верш.	4 арш.	49°	
Оленівка – сотенна канцелярія	6 арш. 8 верш.	3 арш. 11 верш.		
Козелець – суд земський	6 арш. 12 верш.	3 арш. 10 верш.	51°/35°	
Жоравка – сотенна канцелярія	7 арш.	5 арш.	51°	58°
Монастирище – сотенна канцелярія	7 арш.	5 арш.	57°	58°
Козелець – сотенна канцелярія	7 арш.	5 арш.	45°/34°	47°/36°
Іваниця – суд земський	7 арш. 8 верш.	5 арш.	46°	45°
Чернігів – сотенна канцелярія	9 арш.	3 арш. 10 верш.		

*На поперечному перекрої кут при вершині дорівнює 84°, а бокові – по 48°.

РОЗДІЛ IV

ПЛАНИ УРЯДОВИХ УСТАНОВ

Плани урядових будівель Гетьманщини, які зберегло Діло, доцільно розглянути, поділивши їх на групи. Кожну з цих груп характеризує покладена в її основу схема композиції.

Урядові установи, сотенні канцелярії в бідніших селах та караульні для козаків майже всюди містилися в звичайних за архітектурними формами та розмірами¹⁹⁴ сільського типу жилих хатах. Їх ми включаємо в *першу* групу. Це – трикамерні будови, в яких рівновеликі квадратні або близькі до квадрату покої були зіставлені поруч, в одну лінію, в один ряд¹⁹⁵. Схема плану такої будови трактувалася будівничими і сприймалася глядачем як три квадрати, поставлені в один ряд.

В цю групу входять: сотенні канцелярії в Борзні¹⁹⁶, Шептаках, Ліплявому, Домонтові та караульні («козачі») при сотенних канцеляріях в Березному й Батурині. Будівлі ці належать здебільшого до типу «хата + сіни + хата». Сотенна канцелярія в Домонтові має сіни не всередині, а скраю: сіни + прихожа + присудственна, а в Батурині замість другої хати – комора: хата + сіни + комора.

Для Борзенської та Шептаківської сотенних канцелярій та для караульні в Березному в Ділі маємо схемки плану з зазначенням на них розмірів покоїв¹⁹⁷; для караульні Батуринської сотенної канцелярії Діло дає схемку з зазначенням тільки загальної довжини (21 арш.) та загальної ширини (7 арш.) будови; для сотенних канцелярій Домонтова та Ліплявого маємо лише перелік покоїв та їх порядок; з короткого й неясного опису в Ділі сотенної канцелярії в Занках можна припустити, що і ця будова теж складалася з трьох квадратних покоїв розміром 8 × 8 арш.

До *другої* групи входять, як і до першої, теж трикамерні будови, в яких покої зіставлені в один ряд по фронту і всі вони мають однакову ширину, але в цій групі поруч з квадратними вживаються прямокутні неквадратні зруби і план цілої будови не вкладається в прямокутник 3 : 1.

¹⁹⁴ Зруби покоїв мали розміри в стінах від 6 арш. 1 верш. до 7 арш. 9 верш. завдовжки.

¹⁹⁵ Ідея квадратного зрубу-клітки була в українському будівництві надзвичайно поширена в XVII–XIX ст. Проте точні квадратні зруби в натурі, в будівлях ми зустрінемо не так уже часто. Значно частіше одна пара (протилежних) стін зрубу довша другої пари на товщину одного або двох вінців. Другими словами, внутрішній розмір одної з двох сусідніх стін зрубу дорівнює зовнішній довжині сусідньої стіни. В натурі ця різниця стін настільки незначна, що на око (без промірювання) такі зруби сприймаються як квадратні. Залежали геометрична правильність і точність форми зрубів будови часом від пильності й кваліфікації майстра-будівника: більш кваліфікований і художньо обдарований давав досконалішу продукцію, менш кваліфікований чи недбалий давав перекошені та нерівносторонні зруби. Часом наявний будівельний матеріал – його нерівна довжина – примушував будівника робити зруб не зовсім рівностороннім.

Окремі покої тієї самої будови іноді також були не зовсім рівновеликі і мали в плані незначну – в межах 1–4 вершків – різницю. Ця різниця залежала в одних випадках від наявного матеріалу, в других – від пильності чи досконалості майстрів. На око і ця різниця величини покоїв теж була малопомітна.

¹⁹⁶ Див. рис. 40 та кресл. 1

¹⁹⁷ Див. фото № 40 та креслення № К-1.

Близькими між собою були плани караульних сотенних канцелярій Білоуса¹⁹⁸, Городні¹⁹⁹ й Мени²⁰⁰. В Білоусі й Городні хати були в плані точними квадратами, а в Мені внутрішній розмір порогової стіни хати дорівнював зовнішньому розміру зрубу чільної стіни. Чільна стіна прямокутника сіней разом з коморою дорівнює в Мені – діагоналі прямокутника, що становить половину квадрата хати. Чільна стіна сіней в Мені дорівнювала половині діагоналі хати; в Городні – половині довжини хати. В Білоусі чотирикутники сіней і комори тотожні розміром. В Мені ціла будова в плані мала розмір 2 : 1.

План сотенної канцелярії в Городні²⁰¹ складався з двох квадратних (канцелярія й сіни) та одного прямокутного (контора) покоїв. Внутрішня довжина чільної стіни контори дорівнювала половині діагоналі зрубу канцелярії. План сотенної канцелярії в Киселівці²⁰² складався з караульні, вузького прямокутника сіней та прямокутника прихожої, в якій переборкою виділена вузька контора коло прихожої дорівнювала діагоналі прямокутника, що становив половину караульні; чільна стіна сіней була вдвічі менша чола прихожої. План караульні в Стольному²⁰³ мав ту відміну, що поруч з квадратною хатою сіней довжина чола була довшою чола хати; комора ж, навпаки, була менше хати, і її чільна стіна була вдвічі коротшою чільної стіни сіней.

План караульні ніжинського магістрату²⁰⁴ складався з квадратної комори («турми»), сіней (їх чільна стіна, що дорівнювала 1/2 діагоналі зрубу комори) та хати. Хата, як показують розміри, подані в Ділі, була квадратною в плані, сторона її квадрату дорівнювала 1/2 довжини комори й сіней, взятих разом. Сторона квадрату хати була на 1 1/4 арш. менше сторони квадрату комори, отже, перед хатою утворювався піддашок, хоч про нього в описі нічого не говориться. Подібної композиції плану хати нерідко будувалися і в ХІХ віці, тільки в них піддашок частково був перед коморою.

До другої групи слід віднести також ніжинський старий магістрат²⁰⁵. Він мав три покої: присудственну + канцелярію + сіни. Правда, по другу сторону сіней в одну лінію з покаями було збудовано впритул «людницю» (людовою), а за нею ще довгий сарай. Але «людниця» не мала сполучення з сіньми, вхід до неї був знадвору, і це – господарська будова, а не жилий pokій. Другі сіни (перед присудственною) теж були очевидно прибудовані пізніше і органічно не були зв'язані з покаями. Присудственна – наближений до квадрату прямокутник розміром 8 1/2 арш. (по причілку) на 7 1/2 арш. (чоло). Ніжин. Старий магістрат – присудственна (намальований квадрат), у якого причілок – сторона, а чоло апофема (намальований трикутник). В канцелярії при тій же, що і у присудственній, ширині довжина чільної стіни наближалася до діагоналі зрубу присудственної.

До другої групи умовно можна залучити ще план прохорської сотенної канцелярії Ніжинського полку²⁰⁶, власне частину її плану без виступної кімнатки. В Ділі маємо схему плану, на якому зазначено і деякі розміри, але їх подано так недбало і неповно,

¹⁹⁸ Див. кресл. 2

¹⁹⁹ Див. кресл. 3

²⁰⁰ Див. кресл. 4

²⁰¹ Див. рис. 44 та кресл. 5

²⁰² Див. кресл. 6

²⁰³ Див. кресл. 7

²⁰⁴ Див. кресл. 8

²⁰⁵ Див. кресл. 9

²⁰⁶ Див. рис. 46.

що викреслити за ними план неможливо. Тому ми примушені обмежитися тільки тим, що безсумнівно можна взяти з схеми, складеної значковим товаришем Вас. Самойловичем. Будинок прохорської сотенної канцелярії мав 4 покої, з них три складали будову типу хати: канцелярія + сіни + козача, четвертий же «виступний» pokій – «кімнатка» – був приточений до тильної стіни канцелярії. Будівля, таким чином, прибрала в плані форму «глаголя». Оця виступна «кімнатка» і є найбільш цікавою частиною будівлі. Виступні кімнати були ще у второпочепській, погарській та мглинській сотенних канцеляріях. Про них мова буде пізніше, але «кімнатки» прохорської та погарської сотенних канцелярій мають в плані форму шестигранника, певніш чотиригранника з обрізаними зовнішніми кутками. Форма плану «кімнатки» прохорської та погарської сотенних канцелярій цілком повторює форму плану сучасних їм дерев'яних церков (західні й східні зруби). Отже, така шестигранна форма плану не являється специфічно церковною, а вживалася, хоч і не дуже часто, і в житловому будівництві. Не зайвим буде нагадати, що таку ж форму шестигранника в плані мав один з покоїв архимандричого корпусу в Новгород-Сіверському монастирі.

В *третьо* групу залучаємо будівлі, що складаються з 4, рідко 5–6, а іноді навіть 7 квадратних чи прямокутних покоїв, витягнутих в один ряд; причому причілкові стіни прямокутних покоїв дорівнюють стороні квадратних.

Сотенна канцелярія Корибутова²⁰⁷ по суті є механічне сполучення під одною кришею двох рівновеликих хат. Ліва складається з контори, прихожої й сіней. Права, прибудована впритул, але не сполучена внутрішнім ходом з лівою, складається з караульні, сіней, комори («турми»). Як показує фото кресленника з Діла, будівля своїм виглядом нічим не різниться від селянського житла: рублені, обмазані і побілені стіни, плетена призьба, солом'яна криша – все як у хаті. І розміром покоїв квадратних (7 x 7 арш.) в плані чи наближених до квадрату прямокутників (6 1/2 – 6 7/8 на 7 арш.) теж не відходить від розмірів селянських хат. І в цілому дають вони будову із схемою на три + три квадратних покоїв.

Таким же порядком і любецька сотенна канцелярія²⁰⁸ – будова на сім покоїв – є механічне сполучення двох хат: лівої, що складається з комори (турма), козачої та сіней, і правої, що має такі покої: чулан + сіни + канцелярія + контора. І тут теж, як і у Корибутові, права частина внутрішнім ходом не зв'язана з лівою. Права частина будови – прямокутник 3 : 1. Канцелярія – квадрат; чоло контори – половина причілкової стіни зрубу; внутрішній розмір канцелярії й контори разом дає довжину зрубу сіней разом з чуланом; чоло сіней = половині зрубу канцелярії з конторою, взятих разом. Ліва частина будови – прямокутник, що має ширину таку ж, як і права частина, а довжина = стороні + діагональ квадрата із стороною, що становить ширину будівлі; довжина караульні = половині довжини усієї лівої частини, а довжина комори («турма») = половині довжини караульні.

Коропська сотенна канцелярія²⁰⁹ – будова, що складається з чотирьох покоїв, розташованих в одну лінію; разом вони складають прямокутник з відношенням чола до причілку 4 : 1. Ядро побудови плану – прихожа, квадратний pokій; довжина чільних стін контори, а також й сіней, рахуючи разом із стінами, дорівнює внутрішній ширині причілка будови; внутрішня довжина чільної стіни караульні дорівнює розміру причілка зрубу.

²⁰⁷ Див. рис. 21.

²⁰⁸ Див. кресл. 10

²⁰⁹ Див. рис. 56 та кресл. 11. Опис в Ділі дає розміри покоїв.

Плани сотенної канцелярії Гоголева²¹⁰, Синявки²¹¹, первополкової Стародуба²¹², Понорниці²¹³ та ратуші в Прилуках²¹⁴ складаються з чотирьох витягнутих по фронту в одну лінію і однакової ширини покоїв: трьох квадратних (чи близьких до квадрату), поставлених поруч, і одного вузького чотирьохкутного покою, приставленого скраю. Вузькі чотирьохкутники – неоднакові: довжина чільної стіни контори в Гоголеві й Синявці, присудственної в Стародубі дорівнює половині діагоналі квадрату; чоло контори ратуші в Прилуках дорівнює половині довжини сторони квадрату. Слід відзначити ще одну рису понорницької сотенної канцелярії: діагональ лівої половини будови (контора + канцелярія) дорівнює довжині чола правої половини будови (сіни + караульня).

Стародубівська новоміська сотенна канцелярія²¹⁵, маючи в плані чотири покої, складається з двох квадратних покоїв – контори й сіней та двох рівновеликих прямокутних. Чільна стіна хати дорівнює діагоналі половини зрубу контори²¹⁶.

Седнівська сотенна канцелярія²¹⁷ мала чотири покої: караульня + сіни + канцелярія + контора. Канцелярія з конторою разом складали прямокутник, чоло його наближалось до діагоналі квадрату караульні. Чоло канцелярії дорівнювало половині діагоналі цього (канцелярія + контора) прямокутника. Довжина чільної стіни сіней дорівнювала половині чола лівої половини (канцелярія з конторою разом) будови. Караульня мала розміри, тотожні з канцелярією.

Близькими між собою були схеми плану сотенної канцелярії Баклані²¹⁸ та магістрату Новгорода-Сіверського²¹⁹. Обидві будови склалися з чотирьох покоїв однакової ширини, витягнутих в один ряд. З них два покої були квадратними (або близькими до них чотирикутниками) в плані, а останні – чотирикутники. В складі бакланської сотенної канцелярії були такі покої: караульня, сіни, канцелярія й контора. З них канцелярія і караульня – квадрати. Довжина чола сіней дорівнювала половині діагоналі зрубу караульні, а внутрішня довжина чільної стіни контори дорівнювала чільній стіні сіней з вуглами. Магістрат новгород-сіверський мав: комо-ру, прихожу, сіни й архів. Архів – квадратова клітка, внутрішня довжина чільної стіни сіней дорівнює половині діагоналі архіва, а внутрішня довжина прихожої дорівнює повній довжині причілка будови. В обох будівлях довжина правої половини дорівнює довжині лівої.

Погарський магістрат²²⁰ мав: велику хату + сіни + меншу хату + кімнату. Більша хата – квадратова в плані. Половина діагоналі її дає довжину чола сіней, а ціла діагональ –

²¹⁰ Див. рис. 10.

²¹¹ Див. кресл. 12

²¹² Див. та кресл. 13

²¹³ Див. кресл. 14

²¹⁴ Див. рис. 20.

²¹⁵ Див. рис. 36 та кресл. 15

²¹⁶ Привертає до себе увагу те, що сотенний писар Михайло Андрієвський, який викреслив схему новоміської сотенної канцелярії, оперує лише трьома надто вже «заокругленими» розмірами: 2 та 5 і 6 аршин. Це примушує поставитися з обережністю до його схеми.

²¹⁷ Див. рис. 42 та кресл. 16

²¹⁸ Див. кресл. 17

²¹⁹ Див. кресл. 18

²²⁰ Див. кресл. 19

довжину правої половини будови (меншої хати разом з кімнатою). Чоло кімнати дорівнює половині причілкової стіни.

Мгарський магістрат²²¹ складали п'ять витягнутих в один ряд покоїв однакової ширини: контора, прихожа, сіни, протокольна й кімната. Три середні покої були квадратів. Чільна стіна контори дорівнювала половині діагоналі прихожої, а чільна стіна кімнати – половині причілка.

План мглинського магістрату нагадує план мурованої з цегли седнівської Лизогубівської кам'яниці – одної з дуже немногих зацілілих житлових цивільних будов XVII століття Лівобережної України. В старовинних описах дуже часто трапляються вказівки на будови такого планового типу: «світлиця, при ній кімната, насупроти світлиці – друга світлиця з кімнатою ж, між світлицями – сіни». Седнівська кам'яниця і є як раз будова такого типу. Схема плану партеру кам'яниці така: обидві світлиці обабіч сіней – квадратів в плані: кімнати й сіни мають однакову з світлицями ширину. Сіни розміром дорівнюють половині світлиці; чоло кімнати (разом з обома стінками) дорівнює внутрішньому розміру світлиць. Внутрішні розміри плану присінка такі: чоло дорівнює чільній стіні кімнати, а причілкова стіна = половині діагоналі сіней²²².

Сотенна канцелярія в Білоусі²²³ мала прямокутну в плані близьку до квадрату канцелярію; праворуч канцелярії – сіни; їхня чільна стіна дорівнювала половині діагоналі канцелярії; ліворуч поруч з канцелярією була контора, а за сіньми містилася комора. Чільна стіна обох цих прямокутних покоїв наближалася розміром до половини довжини чола канцелярії.

Дівичька сотенна канцелярія²²⁴ мала п'ять покоїв: караульню, сіни, прихожу, канцелярію і присудственну. Караульня в плані була квадратною. Діагональ її зрубу дає довжину чола сіней разом з прихожою; вона ж визначала довжину чола канцелярії разом з присудственною, себто довжина чільної стіни будови дорівнювала стороні + двом діагоналям квадрату караульні. Чоло сіней (внутрішній розмір) дорівнює половині діагоналі прямокутника, що становить половину караульні. Внутрішня довжина чола канцелярії дорівнює повній довжині чола сіней.

Топальська сотенна канцелярія²²⁵ складається з кімнати, хати, сіней і чулана. Хата в плані – квадрат. Чоло кімнати дорівнює половині діагоналі чотирикутника, що становить половину хати. Чоло сіней (разом з чуланом) дорівнює половині довжини хати разом з кімнатою. Таким чином, довжина будови дорівнює стороні + діагоналі квадрату, що має сторону – причілок будови.

Бориспільська сотенна канцелярія²²⁶ мала чотири покої: контору, прихожу, сіни й караульню. Прихожа разом з конторою мала довжину чільної стіни вдвічі більшу за причілок, себто площа лівої половини будови дорівнювала двом квадратам; діагональ цього квадрата давала довжину чола прихожої. Чільна стіна сіней (внутрішній розмір) дорівнювала половині діагоналі прихожої, а ціла діагональ прихожої давала довжину чільної стіни правої половини будови.

²²¹ Див. рис. 53.

²²² Див. С. Таранушенко. Лизогубівська кам'яниця у Седневі. Харків. 1932. Рис. 2 на с. 15.

²²³ Див. кресл. 20

²²⁴ Див. рис. 33 та кресл. 21

²²⁵ Див. рис. 55 та кресл. 22

²²⁶ Див. рис. 11.

Шинок в Городні²²⁷, як і вищезгадані урядові установи, мав теж чотири покої в один ряд: кімнату, хату, сіни й комору. Комора його була квадратний в плані зруб. Довжина чільної стіни сіней наближалась до комори. Половина довжини сіней разом з коморою давала довжину чільної стіни хати з кімнатою. Чоло кімнати дорівнювало половині чола хати.

Сотенна канцелярія в Мрині²²⁸ мала чотири покої: контору, канцелярію, сіни й комору. Комора була квадрат в плані. Довжина комори + сіни + канцелярія дорівнювала двом діагоналям квадрату комори. Чільна стіна контори дорівнювала половині довжини канцелярії з сіньми, разом взятими.

Мглинська сотенна канцелярія²²⁹, не беручи до уваги двох, органічно не пов'язаних з будовою, дощатих чуланів, складається з чотирьох покоїв одної ширини і різної довжини, витягнутих по фронту в одну лінію, та п'ятої «виступної» контори, що будові план «глаголем». В правій половині площа чотирикутника плану (протокольна + прихожа) дорівнює подвоєному квадрату, себто чоло вдвоє більше за причілок, і поділена ця права половина «по золоту»:

$$\frac{\text{чоло прихожой}}{\text{причілок будови}} = \frac{\text{причілок будови}}{\text{чоло протокольної}}$$

Довжина чотирикутника лівої половини (сіни + хата чорна з чуланом) будови визначена тим, що діагональ лівого чотирикутника дорівнює довжині чола правого. Чільна стіна сіней дорівнює половині чола прихожой. «Виступна» контора – квадратова в плані.

До третьої групи слід віднести, судячи по опису в Ділі, ратушу в Кролевці. Вона мала квадратову в плані присудственну, поруч з нею був архів, що мав ту ж ширину, що й присудственна, а довжина архіву дорівнювала половині його ширини. Опис не згадує сіней, очевидно тому, що без сіней не було жодного жилого будинку, а називає квадратову в плані, одного розміру з присудственною, караульною, що, судячи, по численним аналогіям других урядових будівель, містилася через сіни насупроти присудственої. Таким чином, кролевська ратуша мала чотири покої однакової ширини в одному зв'язку.

За вміщенням в Ділі описом урядових будов Переяславського полку до третьої групи належали також сотенні канцелярії: трохтемирівська в Переяславі, в Баришівці, в Басані, Ірклєві, Золотоноші, Гельм'язові, Канівцях та магістрат в Переяславі. Всі вони мали по чотири покої в одному зв'язку.

До третьої ж групи треба залічити полкову переяславську канцелярію, що містилася в одному будинку з гродським судом і мала вісім покоїв в одному зв'язку, а саме: три кімнати гродського суду + великі сіни + прихожа + присудственна + сіни + канцелярія. Як уже говорилося, для будов Переяславського полку Діло ні схем, ні розмірів не дає.

До *четвертої* групи включаємо будови, план яких є ускладненням першої чи другої групи в той засіб, що одна крайня камера поперечною переборкою ділиться на дві менші кімнатки і план з трикамерного перетворюється в чотирикамерний.

Сотенна канцелярія в Жоравці²³⁰ має в плані форму видовженого чотирикутника. Вдовж чола він поділений на три рівні прямокутники розміром 8 x 10 (причілок) арш. Крайня права камера будівлі в свою чергу поділена переборкою на два покої: 2/3 припадає на присудственну, що виходить на чоло, і 1/3 – на кімнатку для писарів.

²²⁷ Див. кресл. 23

²²⁸ Див. рис. 15.

²²⁹ Див. рис. 37

²³⁰ Див. рис. 25.

Сотенна канцелярія в Іваниці²³¹ мала в центрі плану квадратovu прихожу; вона визначає причілок будови; праворуч від прихожої – квадратова контора; її діагональ дорівнює чолу прихожої. Поруч з конторою видовжений в плані чотирикутний архів. Сіни – з лівого краю будови. Довжина чола сіней наближається до половини довжини чола прихожої й контори, разом взятих.

Сотенна канцелярія в Бахмачі²³², як й Іваницька, мала в центрі квадратovu в плані сіни. Поруч сіней з одного боку була друга рівновелика до сіней квадратова камера, поділена поперечною переборкою на два покої: більший (2/3 по причілку) – контору і менший – кімнатку. По другий бік сіней містилася квадратова в плані караульня. А що сторони караульні були коротші за сінешні, то з тильної сторони, перед караульнею, утворився піддашок. Треба зауважити, що розміри в описі і на схемі дещо розходяться і взагалі дані недбало. Тому до викресленого плану слід ставитися з певною обережністю.

Схема плану хати при земському суді в Батурині дає лише загальну довжину (17 арш. 11 верш.) і загальну ширину (8 арш.) будови, що й дає підставу залучити план її до четвертої групи.

Сотенна первopочепівська канцелярія²³³ – без прибудованої до неї впритул «глаголем» турми з сіньями – належить також до четвертої групи. Чотирикутник плану її поділено «по золоту», а саме:

$$\frac{\text{довжина прихожої з сіньми}}{\text{причілок будови}} = \frac{\text{причілок будови}}{\text{довжина чола архіву}}$$

Довжина чола сіней (разом зі стінами) дорівнює внутрішній довжині чола архіву. Ліве крило поділено переборкою на два покої: прихожу й контору. Внутрішній розмір причілкової стіни прихожої дорівнює причілку контори зі стінами. Довжина «турми» з сіньями дорівнює половині чільної стіни цілої будови сотенної канцелярії, а ширина дорівнює ширині архіву. Довжина самої «турми» дорівнює діагоналі половини квадрата, у якого сторона дорівнює причілку її.

Певно до четвертої групи слід зачислити і переяславську сотенну первopолкову канцелярію, про яку в Ділі читаємо: «В ней... строєніє... сени... с оных в леву сторону прихожа... другая помеж присудственна... вправо караульня...», себто чотири покої було скомпоновано так:

$$\frac{\text{присудствена}}{\text{причілок прихожа}} + \text{сіни} + \text{караульня}$$

До п'ятої групи залучаємо будівлі з чотирьох і більше покоїв однакової ширини, сполучених в один ряд по фронту, але з тою різницею від третьої групи, що в цих будовах, як і в четвертій групі, одна крайня камера поперечною переборкою розбита на два покої.

Для плану сотенної канцелярії в Стольному²³⁴ в Ділі маємо опис і «кроки» креслення. Між креслеником і описом є «неув'язки». Вони пояснюються тим, що за даними опису один з причілків має розмір 10 арш. 8 верш., а протилежний тільки 5 арш. 10 верш., а на «кроках» обидва причілки показані однаковими. Та і в других пунктах «кроки» подають будову причепуреною. А в дійсності це була ординарна ремісничка будова, що складалася з п'яти механічно зіставлених близьких до квадрату в плані камер. Прихожа в плані була квадратом. Квадратовими були також сусідні контора і крайня камера, поділена попереч-

²³¹ Див. рис. 22.

²³² Див. кресл. 25

²³³ Див. рис. 54 та кресл. 26

²³⁴ Див. кресл. 27

ною переборкою навпіл на два покої (архів та кладова). Як зазначає опис, ліва частина була збудована в одному зв'язку. Сіней, що сполучали ліву половину з правою, довжина чільної стіни дорівнювала довжині чола прихожої. Ширина сіней в бік караульні різко зменшувалась, бо зруб правої частини був вужчим лівої. Караульня, що була поруч з сіньми, мала в плані форму квадрата зі стороною майже на аршин меншою за сторону прихожої. Довжина чільної стіни караульні разом з чуланом дорівнювала діагоналі зрубу прихожої.

Плани сотенних канцелярій Волинки²³⁵ і Сосниці²³⁶ мають дещо спільного. Праве крило волинської канцелярії Канцелярія + $\frac{\text{Архів}}{\text{Контора}}$ – прямокутник, що дорівнює площі двох квадратів, у якого сторона дорівнює причілку будови. Чоло цього прямокутника поділено «по золоту»: $\frac{\text{чоло канцелярії}}{\text{причілок}} = \frac{\text{причілок}}{\text{чоло контори}}$

Крайня камера по причілку поділена на дві нерівні частини: 2/3 – контора, 1/3 – архів. Чоло сіней дорівнює половині діагоналі канцелярії. Караульня наближається до квадрата в плані.

В Сосницькій сотенній канцелярії²³⁷ праве крило Канцелярія + $\frac{\text{Архів}}{\text{Контора}}$ – прямокутник площею рівний двом квадратам зі стороною, що дорівнює причілку будови. Чоло крайньої ділянки (контора + архів) дорівнює половині причілка. Чоло канцелярії – половина довжини прямокутника: караульня + канцелярія + сіни. Чоло сіней – половина чола канцелярії. Чоло караульні + чулан дорівнює діагоналі канцелярії. Причілок крайньої правої ділянки поділено на дві частини: контору, що займає 2/3, і архів, на який припадає 1/3 ділянки.

Стародубська сотенна второполкова канцелярія²³⁸ в цілому складає прямокутник 3 : 1, але поділений не на три, а на чотири ділянки. В основі побудови плану лежить квадратована караульня; діагональ її дає причілок будови і тим самим причілок чулану; діагональ тої ж караульні дає чоло сіней. Сторона караульні дає чоло канцелярії, а чільна стіна зрубу контори дорівнює півсумі чола сіней і караульні.

Сотенна канцелярія в Конотопі²³⁹ теж в основі побудови плану має квадратovu камеру – присудственну. Причілок сусіднього з нею чулану дорівнює половині причілка присудственої. Сусідні з присудственою та чуланом канцелярія – квадрат, у якого сторона дорівнює причілку будови. Чоло сіней визначається половиною чола канцелярії та присудственої, разом взятими. Крайня хата – квадрат з чолом на товщину двох вінців коротшим за сторону квадрата канцелярії. У передсінечного ганку чільна стіна дорівнює чолу присудственої, а причілок ганку, як і ширина піддашку, дорівнює половині причілка будови.

В п'яту ж групу входять сотенні канцелярії Прохорівки (Присудствена + Сіни + Караульня + $\frac{\text{Архів}}{\text{Прихожа}}$), переяславська третєполкова (Сіни + Прихожа + Присудствена + Сіни + Канцелярія + $\frac{\text{Архів}}{\text{Прихожа}}$) та Крелевця (дві комірки + караульня + сіни + при-

²³⁵ Див. кресл. 28

²³⁶ Див. рис. 30 та кресл. 29

²³⁷ Див. рис. 30 та кресл. 29

²³⁸ Див. кресл. 30.

²³⁹ Див. рис. 49 та кресл. 31

хожа + контора з архівом). Сказати, як компонувалися ці покої в крелсецькій сотенній канцелярії, опис в Ділі не дає можливості. До п'ятої групи належав золотоніський земський суд. Від складався з чотирьох ділянок: сіни, прихожа, комісарство, друга прихожа; ця друга прихожа розбита була поперечною стіною навпіл, і одна з цих половинок була ще раз розбита уже подовжною переборкою ще на два покої: присудственну та кімнату для возних.

До шостої групи ми включаємо будови, що виділяються з-поміж інших яскраво акцентованим центром і симетричними, рівноцінними, але не тотожними крилами. Плани сотенних канцелярій носівської та второпечеської в Почепі мають багато спільного. План носівської сотенної канцелярії²⁴⁰ – чотирикутник 2 : 1. Правий причілок поділено навпіл, і це праве крило складається з двох квадратних pokojів. Ліве крило теж чотирикутник; довжина його чола дорівнює довжині зрубу правого крила. Останню – центральну – частину займають великі сіни. Ліве крило поділене поперечною переборкою на два нерівних (по причілку) pokojів; причілок меншого покою дорівнює половині довжини чільної стіни сіней.

Центр плану второпечеської сотенної канцелярії²⁴¹ – великі квадратні сіни (сторона – 12 арш.). Праве і ліве крила – прямокутники однієї з сіньми ширини (по причілку), але мало не вдвоє вужчі сіней. Обидва крила поперечними переборками розбито кожне на два покої, з них один – квадратний, другий – чотирикутний в плані. При цьому в правому крилі квадратова хата виходить на чоло, а в лівому – на затилок. Побудова плану залежить від розміру квадратної канцелярії. Причілок сусідньої з канцелярією кімнати дорівнює половині діагоналі канцелярії. Сіни, як ми вже говорили, квадрат. Праве крило незначно різниться від лівого; воно вужче на товщину вінця. Второпечеська сотенна канцелярія мала ще один pokій: виступну контору, що примикала до причілка канцелярії. Але про контору ми скажемо нижче, коли дійдемо до групи будівель з виступними покоями.

План сотенної канцелярії Оленівки²⁴² від щойно розглянутих різниться тим, що праве крило помітно переважає ліве. Побудова плану тут теж залежить від розміру квадратного покою (турми) лівого крила. Діагональ зрубу турми визначає довжину причілка будови. З тилу перед турмою – піддашок. Сіни – квадратні, їх чільна стіна дорівнює причілкові будови. Довжина чола правого крила дорівнює половині чола комори й сіней, разом взятих. Праве крило поперечною переборкою поділяється на дві нерівні частини: на чоло виходить більший прямокутник – канцелярія, її причілок дорівнює половині діагоналі прямокутника половини сіней. Сусідній з канцелярією менший прямокутник розбито на дві рівновеликі, мало не квадратні кімнатки.

З планом сотенної канцелярії Вересочі²⁴³ – справа складніша. Річ у тому, що, як зазначає опис будови в Ділі, ліва половина (караульня з канцелярією) «совсем вновь приделаны». Якщо це була заміна обветшалих pokojів новими, то сотенну канцелярію Вересочі треба віднести до шостої групи, бо чоло чотирикутника його було поділено на три ділянки: в центрі – великі сіни, бокові ділянки поперечними переборками розбито на два покої кожен. А якщо ж караульня з канцелярією добудовані, то план спочатку мав форму прямокутника 3 : 2. Його чоло було поділено на дві частини: ліва – сіни; права – розбита поперечною переборкою на два покої; і тоді сотенна канцелярія Вересочі наближається до десятої групи, про яку мова буде далі. Оскільки не можна з певністю

²⁴⁰ Див. рис. 16.

²⁴¹ Див. кресл. 32

²⁴² Див. рис. 34 та кресл. 33

²⁴³ Див. рис. 35 та кресл. 34

розв'язати питання про характер перебудови, ми розглянемо її в такому стані, в якому вона була зафіксована в 1787 році. Можна думати, що сіни перебито переборкою під час ремонту і раніш вони були, як і в попередю розглянутих будовах шостої групи, на всю ширину будови. Праве крило будови (старє, нерушенє: присудственна + архів) – чотирикутник з відношенням боків: сторона квадрата (чоло) на діагональ (причілок) – $a \times a\sqrt{2}$. Причілок архіву дорівнює половині чола присудственної; діагональ половини присудственної дає довжину чола сіней, а також і довжину чола лівого крила. Причілок лівого крила поділено навпіл, так що канцелярія й караульня однакові по величині покої.

До шостої групи треба віднести сотенну канцелярію в Попівці та сотенну канцелярію в Батурині. Чоло чотирикутника цих будівель було поділене на три частини: в центрі – сіни, праве й лівє крила поперечними переборками були розбиті на два покої кожнє. Сіни в Батурині перегороджено певно згодом.

Як можна судити з опису в Ділі, з-поміж будов Переяславського полку до шостої групи входили сотенні канцелярії: в Піщаному, Яготині, Воронкові та второполкова в Переяславі.

Будівлі *сьомої* групи об'єднує схема плану, що є відміною від схеми шостої групи. Різниця між цими двома схемами полягає в тому, що в шостій групі центр композиції плану займають великі сіни квадратів, в сьомій же сіни, займаючи теж центр композиції, мають форму вузького видовженого чотирикутника, що своєю короткою стороною виходить на чоло. Праве й лівє крила в обох групах однаково поперечними переборками діляться на два покої кожнє.

Чільна стіна плану сотенної канцелярії Шаповалівки²⁴⁴ поділена на три рівні частини. Центральну ділянку будови, всю її ширину займають сіни. Обабіч сіней – по два покої. На чоло виходять два квадратів покої: прихожа (в правому крилі) і караульня (в лівому). На тильну сторону виходять в обох крилах однакові прямокутні покої: присудственна (в правому) і комора (в лівому). Причілки цих прямокутних покоїв дорівнюють половині діагоналі зрубу квадратів прихожі.

План монастирищенської сотенної канцелярії²⁴⁵ мало не цілковито повторює план шаповалівської сотенної канцелярії; більше того, довжина чола в обох будовах – одного розміру. Різниця між цими будівлями полягає лише в тому, що менші покої в Монастирищі по причілку вужчі половини діагоналі квадратів покоїв (прихожа та караульня). А це залежить від того, що план цілої будівлі в Монастирищі складають два квадрати; в Шаповалівці ж хоч чоло будови має той самий розмір, що і в Монастирищі, але причілок його ширший і дорівнює стороні + половині діагоналі квадратів покоїв.

Схема плану сотенної канцелярії в Моровську²⁴⁶ є варіантом двох попередніх. Лівє й праве крила складаються кожнє з одного квадратів покою (прихожа в правому, караульня в лівому крилі) і одного прямокутнєго. Причілок малєго покою визначається тим, що причілок будови дорівнює діагоналі прихожі. Чоло сіней дорівнює половині причілка будови. Сотенна канцелярія в Моровську має на правому причілку піддашок на всю ширину будинку. Його перекриває напуск даху і підтримує три сішки.

Чоло плану івангородської сотенної канцелярії²⁴⁷ у відміну від попередніх поділено на три нерівні діляниці. Лівє крило складається з двох квадратів покоїв.

²⁴⁴ Див. рис. 47 та кресл. 35

²⁴⁵ Див. рис. 24.

²⁴⁶ Див. рис. 13.

²⁴⁷ Див. кресл. 36

Далі йдуть через усю будову вузькі сіни. Внутрішній промір лівого причілку будови дає довжину чола сіней разом з квадратовою хатою. А зовнішній промір того ж причілка будови дає довжину (внутрішню) чола сіней разом з конторою правого крила. Покої правого чола ділять причілок навпіл.

Чоло плану козельського магістрата²⁴⁸ крила має однакові, а середня дільниця – сіни, що проходять через усю будову, – ширша за крила. Обидва крила складаються з одної більшої чотирикутної кімнати і другої, теж чотирикутної, меншої. В більшій кімнаті причілок дорівнює діагоналі квадрату, у якого сторона дорівнює чільній стіні тої ж кімнати. Менша кімната вдвоє менша більшої. Чільна стіна сіней дорівнює діагоналі меншої кімнати.

План дому київської полкової артилерії в Козельці²⁴⁹ побудовано симетрично: в центрі вузькі сіни, обабіч однакові, але ширші за сіни крила. Схема плану така: ціла будова – чотирикутник 2 : 1. Обидва крила поділено по причілку навпіл. Половина причілку дає чоло сіней. Довші чільні стіни кімнат дорівнюють діагоналі квадрату, у якого сторона – половина причілка будови, себто кімнати зі сторонами: квадрат на діагональ його довшою стіною виходять тут на чоло, а в козельському магістраті навпаки – довшою стіною вони звернуті були на причілок.

План останніх трьох дерев'яних будов сьомої групи побудовано несиметрично. У ратуші в Коропі²⁵⁰ праве крило наближене до чола сіней; ліве крило значно ширше правого. Ядром побудови плану є квадратові хата правого крила; діагональ її дає причілок – ширину цілої будови і цим самим визначає й причілок сусідньої кімнатки. Чоло сіней менше від чола квадратової хати на товщину одного вінця. Ліве крило – квадрат зі стороною, що дорівнює причілку будови (як і у івангородській сотенній канцелярії). Чоло сіней + хата = діагоналі лівого крила. Таким чином, чоло прихожії дорівнює причілку будови, а причілок прихожії дорівнює причілку квадратової хати. Решту лівого крила поділяють квадратові караульні та суміжна прямокутна присудственна; їх причілкова стіна дорівнює причілку кімнати правого крила.

План сотенної канцелярії переволочанської²⁵¹ будується залежно від квадратової «козачої» правого крила: діагональ її дає причілок будови, а тим самим визначає і причілок кладовеньки. Чоло всього лівого крила наближається до діагоналі квадратової козачої. Причілок прихожії наближається до довжини чола сіней.

План сотенної канцелярії Погара²⁵² будується виходячи з розмірів квадратової хати правого крила; її діагональ визначає причілок будови і тим самим і причілок чулана. Довжина чола сіней дорівнює половині діагоналі правого крила (як і у Переволочній). Довжина чола лівого крила дорівнює половині діагоналі чотирикутника сіней і правого крила, разом взятих, а причілок великої хати дорівнює причілку квадратової хати правого крила. Довжина (й ширина) контори дорівнює половині причілка будови.

До сьомої групи треба залічити і полкову чернігівську канцелярію, що містилася разом з гродським судом в мурованому цегляному будинку, збудованому ще в XVII ст. чернігівським полковником Яковом Лизогубом.

²⁴⁸ Див. рис. 3.

²⁴⁹ Див. рис. 6.

²⁵⁰ Див. рис. 57 та кресл. 37

²⁵¹ Див. рис. 23.

²⁵² Див. рис. 50 та кресл. 38. Розглядаємо план без виступної контори, про яку мова буде нижче.

На плані 1781 р., опублікованому П. Федоренком²⁵³, покої, помічені літерами В і С, показані вужчими покоя А (а також покоїв Д, Е), бо поруч з ними містилися «сходи на верх» і «сходи в погреб».

Розглядаючи план чернігівської полкової канцелярії, складений в 1781 році, ми бачимо, що ця будова схемою плану почасти нагадує розглянуту нами вище схему плану івангородської сотенної канцелярії, з тою лише відміною, що в Чернігові сіни було переділено поперечною стінкою навпіл. Мурована Лизогубова чернігівська кам'яниця і в засадах побудови плану, і в розмірах покоїв відтворює в цеглі українську хату на дві половини через сіни. Сіни будови вужчі покоїв, а чільні стіни покоїв одної половини будинку довші чільних стін покоїв другої половини. Докладніше про схему плану чернігівської Лизогубової кам'яниці ми скажемо нижче, коли будемо розглядати план другої мурованої пам'ятки – погарського земського суду (десята група).

Отже, обидві житлові муровані з цегли будівлі полковника чернігівського Я. Лизогуба – і седнівська, і чернігівська – в основі плану мають народну українську хату.

Ускладненням варіантом шостої групи можна розглядати і схему плану будівель восьмої групи. В будівлях обох цих груп крайні ділянки поперечними переборками поділено на два менші покої кожну. А різняться між собою вони тим, що замість великих сіней, які є центром композиції будівель шостої групи, у восьмій групі між крайніми ділянками вміщено два великі прямокутники шириною в цілу будову, а чільні стіни їх неоднакові. Про цю схему можна говорити, що вона складається з двох нерівноцінних, асиметричних крил і вона не має покоя, що служив би центром композиції.

Сотенна канцелярія Новгород-Сіверського²⁵⁴ по плану нагадувала би второпечеську сотенну канцелярію, що мала такі ж, як новгород-сіверська, великі сіни, але в новгород-сіверській канцелярії симетрія порушена, бо між сіньми і лівим крилом встановлено простору прихожу²⁵⁵. Як і в ряді попередніх розглянутих будівель, в новгород-сіверській сотенній канцелярії для побудування схеми плану відправною точкою є квадратний покій – караульня правого крила; діагональ караульні дає внутрішній розмір причілкової стіни будівлі, а тим самим визначає і причілок сусідньої з караульною кімнатки. Суміжні сіни разом з прихожою мають площу, що дорівнює двом квадратам, у яких сторона дорівнює причілку будови, а чільна стіна сіней дорівнює діагоналі правого крила. Ліве крило побудовано аналогічно правому, лише обидва покої менші розміром тому, що лівий причілок коротший (на товщину двох вінців) правого.

Сотенну канцелярію Веркиївки²⁵⁶ можна теж зближати з второпечеською і трактувати так, що великий центральний покій – сіни тут розділено подовжною (паралельно причілку) стіною на два покої: менший – сіни і більший – прихожа. У веркиївській сотенній канцелярії, як і в второпечеській і ряді інших, праве крило складається з близького до квадрату покою – контори і видовженого чотирикутника – архіву. Його причілок, як і внутрішній розмір цілої будови, визначається діагоналлю контори. Чоло суміжної прихожі дорівнює половині діагоналі правого крила, а чоло сіней дорівнює половині причілка будови. Ліве крило побудоване аналогічно правому.

²⁵³ Див. рис. 26.

²⁵⁴ Див. кресл. 39

²⁵⁵ Тема центральних покоїв новгород-сіверської сотенної канцелярії нагадує тему тих же покоїв, близьких до них і розмірами, сотенної канцелярії Березного, про які ми будемо говорити далі, в розділі про будівлі дев'ятої групи.

²⁵⁶ Див. рис. 48 та кресл. 40

Будівлі *дев'ятої* групи продовжують намічений починаючи з четвертої групи процес поділу зрубів поперечними переборками на два менші покої: в будовах *дев'ятої* групи цей процес поширюється і поперечними переборками діляться не лише дві крайні дільниці, а й інші. Схеми планів будівель цієї групи асиметричні.

План сотенної канцелярії в Нових Млинах²⁵⁷ складається з трьох нерівних дільниць. Крайня ліва дільниця (караульня) поперечною переборкою поділена навпіл на два однакові покої. За ними йдуть квадратні в плані сіни, що займають усю ширину будівлі. Чільна стіна крайньої лівої дільниці має довжину, що дорівнює половині діагоналі сіней. Права дільниця площею трохи менша за цілу ліву половину з сіньми. Вона двома переборками – одною подовжньою і одною поперечною – навхрест розділена на чотири покої, усі різної величини. Суміжні з сіньми присудственна та канцелярія мають довжину чола таку ж, як і сіни; ширина присудственної вдвоє менша її довжини, а канцелярія трохи вужча. Два крайні праві покої мають ширину таку ж, як присудственна та канцелярія, а довжина чільної стіни їх дорівнює половині довжини чола присудственної.

План сотенної канцелярії Виблів²⁵⁸, як і в Нових Млинах, має на всю ширину будови сіни, суміжна з сіньми менша права дільниця перебита поперечною переборкою на два покої, а більша ліва по другий бік сіней переборками навхрест переділена на чотири покої. Схему плану сотенної канцелярії у Виблях побудовано в залежності від розмірів квадратної контори. Причілок сусіднього з конторою архіву дорівнює половині діагоналі контори. Отже, причілок будови дорівнює стороні + половині діагоналі квадратного покою – контори. Суміжна з конторою канцелярія має ширину (по причілку) таку ж, як і контора, а довжина чільної її стіни дорівнює діагоналі половини контори. Сіни разом з правою дільницею – квадрат; сторона його дорівнює причілку будови. Внутрішній розмір чолової стіни хати дорівнює довжині чолової стіни контори, взятої разом із стінами, а причілок її відбирає 2/3 причілка будови.

Березинська сотенна канцелярія²⁵⁹ є найбільша за розміром і найскладніша в плані між будовами *дев'ятої* групи. Вона має велику квадратну на всю ширину будови прихожу, що зближає її з такими будовами *шостої* групи, як сотенна канцелярія второпечівська²⁶⁰, а також із сотенною канцелярією Нових Млинів²⁶¹ *дев'ятої* групи. А тим, що поруч з квадратною прихожою містяться теж великі, на всю ширину будови, але вужчі за прихожу сіни, березинська сотенна канцелярія нагадує розробку центра плану сотенної канцелярії Новгород-Сіверського²⁶². У відміну від Нових Млинів та Виблів, план березинської сотенної канцелярії має два аналогічних крила, і кожне крило двома переборками навхрест розділено на чотири покої.

В основу побудови схеми плану березинської сотенної канцелярії положено квадратну прихожу (В). Половина діагоналі її дає довжину чола сіней (А). Ціле праве крило – квадрат; він дорівнює прихожій. Дві переборки навхрест ділять праве крило на чотири покої. Більший з них – квадратна контора; вона має сторону, що дорівнює 2/3 сторони крила. Цим визначаються форма й розміри останніх трьох покоїв правого крила. Трохи відмінно побудоване ліве крило. Воно також двома переборками поділене нав-

²⁵⁷ Див. кресл. 41

²⁵⁸ Див. кресл. 42

²⁵⁹ Див. рис. 28 та кресл. 43

²⁶⁰ Див. рис. 54.

²⁶¹ Див. кресл. 41

²⁶² Див. кресл. 39

хрест на чотири покої. Причілок лівого крила такий же, як і правого, а чільна стіна його довша тому, що квадратний покій – «комісарство» має стіни довші, вони дорівнюють розміру чолової стіни сіней, взятим з їх стінами. Суміжна з «комісарством» куткова кімната виходить на чоло й причілок; повна довжина її чільної стіни дорівнює половині чола «комісарства». Цим визначаються розміри й останніх двох покоїв лівого крила. Отже, ліве крило подібне, але не тотожне правому.

До дев'ятої групи треба зачислити ще переяславський земський суд. Довгий чотирикутний план цієї будівлі мав великі на всю ширину будівлі сіни. Направо від сіней містилося крило, що двома переборками навхрест було поділено на чотири покої (прихожа, канцелярія, присудственна, писарська). Вліво від сіней дільницю поперечною переборкою було поділено на два покої (для возних та для чолобитчиків).

Характерна риса схеми плану всіх будов *десятої* групи полягає в тому, що поперечні переборки ділять будівлю на два ряди покоїв; з них один ряд виходить на чоло, а другий – на тилкову стіну. Схеми плану козелецької сотенної канцелярії та погарського земського суду об'єднує ще й те, що більшу (праву) частину плану двома переборками навхрест поділено на чотири покої, а меншу частину поперечною переборкою поділено на два покої. В схемі погарського земського суду та чернігівської сотенної канцелярії чотири покої правої сторони вписуються в квадрат.

На плані сотенної канцелярії в Козельці²⁶³ більшу праву частину двома переборками поділено на чотири, усі різного розміру, прямокутні покої. Менша, ліва, сторона поділена поперечною переборкою навпіл на два рівні по площі прямокутники. Між правою і лівою дільницями лежать сіни з сінечками. В основу побудови плану козелецької сотенної канцелярії положено прямокутник сіней; чоло цього прямокутника – сторона квадрата, а причілок – діагональ того ж квадрата. Сіни з сінечками разом мають площу, що дорівнює двом квадратам. Цим визначається розмір причілку будови. Повна довжина чола покоя, що міститься вліво від сіней, дорівнює причілковій стороні сіней. Повна довжина чільної стіни покоя, що лежить вправо від сіней, дорівнює внутрішній довжині лівого покоя. Цим визначається довжина чола будови.

Схема плану погарського земського суду²⁶⁴ має особливе значення тому, що це одна з будов, дату побудови якої ми точно знаємо (1781 р.), а головне тому, що вона освітлює важливе питання: як komponувалися схеми такого типу будов, і дає на це питання ясну й незаперечну відповідь. Стіни погарського земського суду, за аналогією з другими тогочасними мурованими будівлями, мали в натурі товщину біля метра, а вміщена в Ділі схема товщу стін цілком ігнорує. Подана в Ділі схема плану будівлі і позначені там розміри показують, що при проектуванні мурованої будівлі погарського земського суду автор плану скомпонував його так, як komponували дерев'яну будову. При реалізації ж цього плану в натурі розміри покоїв залишили без змін, а стіни зложили товщиною не 18–20 см, як у дерев'яних будовах, а в метр і більше, як звичайно клали тоді стіни мурованих будинків. Стіни київської полкової канцелярії в Козельці, наприклад, мають товщу 98–100 см, а побудована вона лише на 20 літ раніше погарського земського суду. На схемі погарського суду крайній лівий покій, що виходить на чоло, – квадрат у плані, а суміжний прямокутний покій, що виходить на затилок, – прямокутник; його площа дорівнює половині квадратного. Останні чотири покої разом складають великий квадрат, його сторона дорівнює причілку будови. Цей великий квадрат навхрест поділено

²⁶³ Див. рис. 5.

²⁶⁴ Див. кресл. 44

двома переборками на чотири різної величини покої. Чоло суміжного з згаданим квадратним покоем, що виходить теж на чоло, якщо до його довжини (8 арш. 2 верш.) додати 10 верш. – товщину двох вінків дерев'яного зрубу, буде дорівнювати розміру чола куткового квадратного покоя (9 арш. 3 верш.). Причілкова ж стіна цього суміжного покоя (як і лівого куткового начільного) дорівнює половині діагоналі квадратного крайнього лівого. Цим визначаються і розміри останніх двох покоїв, що виходять на тилу сторону будівлі. Схожу до описаної схему, ті ж засоби компоновання і залежність всіх їхніх розмірів ми бачили в попередню розглянутих нами дерев'яних будівлях, зокрема в сотенній канцелярії Козельця (рис. 5).

Багатівікова практика будівництва в дереві настільки органічно зрослася з психікою будівників, що навіть в тих рідких випадках, коли їм доводилося проектувати муровану будівлю, вони і тоді мислили звичними архітектурними формами, засобами композиції дерев'яних будов. Відтворюючи ці будівлі в цеглі, вони, так би мовити, «перекладали» зміст дерев'яної архітектури на цегляну мову. В монументальному мурованому українському будівництві XVII–XVIII вв. таке відтворення в цеглі дерев'яних форм, композицій і, навіть, часом конструкцій вже не раз відзначалося дослідниками. Тепер ми маємо змогу спостерігати той самий процес і в житловому будівництві. Треба підкреслити, що погарський земський суд не був виключенням, поодиноким фактом. Архітектурну композицію плану згаданої вже вище нами чернігівської Лизогубової кам'яниці²⁶⁵ можна зрозуміти, лише «переклавши» її з цегли в дерево, себто замінивши метрові муровані стіни дерев'яними, товщиною 18–20 см. Тоді ми побачимо, що автор проекту цієї кам'яниці компоновав схему плану її на тих же засадах, на яких компоновалися дерев'яні житлові будинки (такі, як розглянута уже нами козельська сотенна канцелярія – рис. 5). Покій «F» чернігівської полкової канцелярії – квадрат; покій «C» – прямокутник, що має довжину (чоло) таку ж, як і покій «F». Сума ж причілків (внутрішні розміри) покоїв «C» і «F» дорівнює сумі довжини чільних сторін (теж внутрішні розміри) покоїв «E» і «F». Себто ці чотири покої B, C, E, F, якщо усунути в уяві товщу цегляних стін, сприйматимуться як великий квадрат – зовсім так, як відповідні покої в сотенній канцелярії Козельця і Івангорода. У покоїв «A» і «D» розміри причілків дорівнюють відповідно розмірам причілків покоїв «E» і «F». А довжина чола покоїв «D» і «A» дорівнює половині зплюсованої довжини чільних сторін покоїв «F» і «E» (так само, як і у численних планах дерев'яних будов, розглянутих нами вище, і у Івангороді також). При реалізації в натурі цього проекту розміри покоїв залишилися без змін, а через те, що стіни набули товщину метра з чвертю, план будови набув, розуміється, вже інших пропорцій.

Покої: комора, прихожа, архів, контора – чернігівської сотенної канцелярії²⁶⁶ складають квадрат зі стороною, що дорівнює причілку будови, а чоло цілої будови дорівнює $3/2$ причілка. Вихідний розмір при побудові плану давали сіни. Причілок сіней дорівнює чолу їх, взятому разом з углами. Цим визначається також причілок караульні та архіву. Після сіней на долю прихожої припадає $2/3$ чола, а на контору $1/3$ чола. Тільки ж стіна поділена на три рівні частини.

В суді земському в Острі²⁶⁷ на чоло виходили два покої: квадратна кімната і сіни. Чоло сіней дорівнює діагоналі квадратної кімнати. Отже, сторона квадрата + діагональ і визначають довжину чола будови. Половина діагоналі сіней визначає до-

²⁶⁵ Див. рис. 26.

²⁶⁶ Див. рис. 31 та кресл. 45

²⁶⁷ Див. рис. 7.

вжину причілка тильних кімнат. Мала квадратова кімната тильного ряду дорівнює третині тилу. Чоло середньої кімнати того ж тильного ряду дорівнює стороні квадратової кімнати чільного ряду.

В полковій канцелярії Стародуба²⁶⁸ (як і в сотенній канцелярії Чернігова та суді земському в Острі) суцільна внутрішня стіна ділить видовжений чотирикутник плану будови на два ряди однакової ширини, але різної довжини покоїв. Чолом будова орієнтована на північ, а на південь виходив тилувий ряд покоїв з піддашком перед ними. Покої чільного ряду розташовано симетрично: точно в центрі – вузенькі (4 арш.) сіни, обабіч два близькі до квадрату (прихожа й канцелярія) покої, а по флангам ще два, теж близькі до квадрату (архів й контора). В центрі тилового ряду покоїв – найбільша в будівлі кімната (її чоло дорівнює діагоналі углових покоїв чільного ряду). Крила тилового ряду, рівні довжиною, розбиті кожне на два покої, але по-різному. Праве крило скраю має «секретарську», такого ж розміру, як і суміжна їй контора чільного ряду. Поруч з «секретарською» – «протокольна»; її чоло дорівнює половині діагоналі «секретарської». Ліве крило складалось теж з двох покоїв: поруч з великою центральною кімнатою містилася канцелярія такої ж довжини, як «прихожа» (чи «канцелярія») чільного ряду, а скраю – вузенькі сіни такого ж розміру, як і сіни чільного ряду. План цілої будови мав форму видовженого прямокутника. Разом з піддашком відношення чола до причілка дорівнювало 2 : 1.

План будов *одинадцяті* групи складається зі зрубу хати, поперечною переборкою переділеного на два неоднакові покої, і великих, на весь причілок будови, сіней.

Зруб сотенної канцелярії Олішівки²⁶⁹, жилі покої – прямокутник, його чоло – сторона квадрата, а причілкова – діагональ того ж квадрату; причілок більшої кімнати дорівнює половині діагоналі цілого зрубу хати²⁷⁰. Чоло будови дорівнює діагоналі квадрата, у якого сторона – причілок будівлі.

План магістрату в Острі²⁷¹, в частині побудови великої і малої хат, цілком повторює схему сотенної канцелярії в Олішівці, а чільна стіна сіней в Острі відносно хат менша, вона дорівнює половині діагоналі прямокутника обох хат. Звертає на себе увагу зовнішній вигляд будови: правий причілок будови показаний ніби обрізаним. Чи не була раніш будова магістрату в Острі більшою? Чи не мала вона поруч із сіньми ще іншого приміщення? Діло відповіді на це питання не дає.

В осібну *дванадцяті* групу входять будівлі з квадратним (чи близьким до квадрату) планом, поділеним двома внутрішніми стінами навхрест на чотири покої.

Плани ропської сотенної канцелярії в селі Велика Вісь²⁷², як і плани інших будов цієї групи, побудовано особливо просто, ясно, чітко, логічно. Вся будова має в плані квадрат, поділений двома перехрещеними стінами на чотири покої, усі різновеликі. Побудова плану ведеться від найбільшого покою – квадратової канцелярії. Сторона квадрату канцелярії визначає і причілок сіней, і чоло контори. Половина діагоналей канцелярії дає сторону другого квадратного найменшого покою – архіву, а тим самим визначає також чоло сіней і причілок контори.

²⁶⁸ Див. рис. 41 та кресл. 46

²⁶⁹ Див. рис. 14.

²⁷⁰ Одночасно причілок більшої кімнати є середнє пропорційне між причілком меншої хати і чолом кожного з цих покоїв.

²⁷¹ Див. рис. 8.

²⁷² Див. рис. 45 та кресл. 47

План сотенної канцелярії Кобижчі²⁷³ – прямокутник, у якого причілок : чоло = 4 : 5. Причілок будови, поділений двома переборками на чотири камери, дорівнює діагоналі квадрата, сторона якого – чільна стіна тої хати, що виходить на чоло будови. Діагональ зрубу двох хат, що виходять на причілок, дає чоло будови.

План ніжинської сотенної канцелярії²⁷⁴ – квадрат, розбитий двома переборками навхрест на чотири покої, але у відміну від плану ропської сотенної канцелярії одна з його ділянок розбита ще на два покої: сіней й комірку, а перед ними виділено піддашок. В основі побудови плану лежить квадратова в плані прихожа, найбільший розміром покій; діагональ + половина сторони прихожої і дають довжину чола і причілка будови. Останні покої утворюються двома внутрішніми навхрест пересіченими стінками. Причілок комірки (тюрми) дорівнює половині діагоналі прихожої. Цим визначається також ширина піддашка. Внутрішній розмір чільної стіни сіней дорівнює чолу комірки з обома стінками.

План суда земського в Козельці²⁷⁵ – близький до квадрату прямокутник. Він також розбитий на чотири покої, але у відміну від попереднього розглянутого будов в земському суді Козельця тільки вдовж причілка йде суцільна пряма внутрішня стіна, а поперечна стіна сіней і суміжного з ними квадратового покою не дає прямої, бо причілки цих покоїв різної довжини. Ядро побудови плану – квадратова кімната (А). Суміжна з нею (по причілку) кімната (Б) рівна їй по ширині і довша на товщину одного вінця зрубу. Цим визначається причілок будови. Чоло будови (квадратова кімната + сіней) дорівнює діагоналі + половині довжини стіни квадратової кімнати (А). Причілок суміжного з сіньми покоя (видовженого чотирикутника) дорівнює діагоналі квадрата, у якого сторона – довжина чільної стіни сіней; тим самим визначається і причілок сіней.

В окрему *тринадцяту* групу ми залучаємо плани сотенної канцелярії в Слабині та суда земського в Стародубі. Особливістю цієї групи є те, що в великих сінях в кутку виділено рублену то «хату білу» (Стародуб), то комору (Слабин).

Сотенна канцелярія в Слабині²⁷⁶ складається з двох поставлених поруч великих дев'ятиаршинних квадратових кліток. Права клітка переділена дошками вставню на три покої, а як саме, Діло матеріалу не дає. Відгорожена в кутку сіней квадратова комора має стіни розміром, що дорівнює половині діагоналі сіней.

Суд земський в Стародубі²⁷⁷, як ми вже зазначали, містився в приватному найнятому у бунчукового товариша Бороздни будинку. Це ще більша за слабинську сотенну канцелярію будівля. В правій частині, що має форму прямокутника 11 арш. (чоло) на 12 арш. (причілок), містилися контора, секретарня та прихожа. Контора була близьким до квадрату покоем. Сусідня з нею секретарня, маючи з конторою одну ширину, чільну стіну мала вдвоє коротшу. Діагональ цих двох покоїв, разом взятих, давала причілок прихожої, а тим самим і розмір причілку будови. Довжиною прихожа дорівнювала конторі й секретарні разом. Діагональ прямокутника усіх цих трьох покоїв визначала довжину чільної стіни сіней. Рублена «хата біла» в кутку сіней мала довжину стіни, що дорівнювала 2/3 причілка сіней.

²⁷³ Див. рис. 12.

²⁷⁴ Див. рис. 32 та кресл. 48

²⁷⁵ Див. рис. 4.

²⁷⁶ Див. кресл. 49

²⁷⁷ Див. рис. 29 та кресл. 50

В *готиринадцятій* групі ми об'єднали будівлі з виступними покоями, хоч їхні плани належать до різних композиційних схем.

Суд земський в Батурині²⁷⁸ – будова асиметрична в плані. Подовжню вісь композиції складають контора, сіни й ганок. Ліву частину паралельно чолу поперечною стіною поділено на два покої. Праву, більшу частину складають теж два покої, але тут внутрішня стіна проходила вподовж причілка. Отже, без контори й ганку батуринський земський суд можна було би залучити до четвертої групи. Ганок виступний ми теж маємо і в других будівлях; про них у нас мова була вище, а виступний pokій – контору Діло зазначає тільки в батуринському земському суді. Схема цієї будівлі, вміщена в Ділі, дозволяє зробити висновок, що сіни були коротші причілка будови настільки, що з обох сусідніх покоїв в контору були прорізані двері. Таким чином, контора була середньої величини кімнатою, що меншою частиною входила в корпус прямокутний будівлі, а більшою частиною виступала за межу прямокутника будови. Внаслідок цього будівля в плані прибрала (разом з ганком) форму хреста. Наші дослідження житлового будівництва в м. Лебедині Сумської області показали, що і в XIX віці теж рідко, але будували хрещаті в плані хати²⁷⁹.

Чотирикутники плану погарської та второпчепівської сотенних канцелярій було розглянуто нами уже в шостій та сьомій групах. Тому тут будемо говорити тільки про виступні покої цих будівель. У второпчепівській сотенній канцелярії²⁸⁰ виступна контора мала таку ж ширину, як і канцелярія, так що стіни канцелярії (7 арш.) переходили в стіни контори. На причілку контора, як показує схема, закінчувалася півколом (його глибина – 5 арш.). Діло не дає лише відповіді на запитання, з чого була збудована ця контора. Можливо, що або сама контора, або, може, ціла будова була мурована. Тоді контора могла мати в натурі таку форму, яка показана на схемі. Що будівля могла бути мурованою і її все ж могли показати в Ділі подібною до дерев'яної схемою, свідчить схема розглянутого уже нами в десятій групі плану погарського земського суду. Але тоді незрозуміло, чому в документі про такий важливий момент, як цегляна кладка, нічого не сказано, хоч в інших місцях про це неодмінно говориться. А можливо і більш ймовірно, що будівля була дерев'яною і схема або умовно передає півколом шестигранний план, або дійсно теслі зуміли з дерева збудувати заокруглений виступ. Виступна контора погарської сотенної канцелярії мала в плані шестигранну форму. В погарській сотенній канцелярії²⁸¹ виступна контора примикала до лівого причілка будови, сполучалася дверима з прихожою, але її стіни не були продовженням ні чільної, ні тильної, ні внутрішньої стін основного корпусу. Вона мала форму шестигранника (чотиригранника з усіченими зовнішніми кутками), довжиною й шириною 5 1/2 арш.

Далі ми розглянемо будови, де виступна частина надає плану форму «глаголя».

Сотенна канцелярія в Прохорах, що її ми вже розглядали в другій групі, мала виступний pokій, приточений до тилової стіни канцелярії²⁸². Вміщена в Ділі схема лише

²⁷⁸ Див. рис. 39.

²⁷⁹ Фото одної такої хати опубліковано у виданні: С. Таранушенко. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини. Харків. 1922. Табл. IV, рис. 4.

К. Лазаревська згадує, що в середині XIX ст. у Конотопському повіті на Чернігівщині зустрічалися хати з таким же «хрещатим» планом (К. Лазаревська, Заможний двір на Стародубщині у першій половині XVIII в. «Україна». 1929. Вересень. С. 27).

²⁸⁰ Див. та кресл. 32

²⁸¹ Див. рис. 50 та кресл. 38

²⁸² Див. рис. 46.

показує, що виступна кімната була в плані шестигранник. Тут не дано жодного розміру цього шестикутника.

З розглянутих нами чотирьох будов чотирнадцятої групи дві останні цікаві й важливі тим, що вони мали план виступних покоїв в формі шестигранника, план цілком подібний до плану західних й східних ділянок дерев'яних (а за їх зразком і мурованих) церков. Плани погарської й прохорівської сотенних канцелярій показують, що шестигранна в плані форма не є властивістю спеціально церковного будівництва, але вживалася, хоч певно і не дуже часто, і в житлових будівлях. Не зайвим буде нагадати, що форму такого ж шестигранника мав виступний pokій в одному з мурованих жилих корпусів Новгород-Сіверського монастиря.

Виступну, але квадратovu в плані контору мала мглинська сотенна канцелярія²⁸³, що перетворювала прямокутник в план «глаголем». План основного прямокутника цієї будови ми розглядали вже в третій групі.

Тепер розгляньмо ще три будови з планом «глаголь», але складніші по композиції. В сотенній первопочепівській канцелярії, розглянутій уже нами в четвертій групі²⁸⁴, виступна частина складається з двох покоїв: сіней та комори – і виступ має довжину, що дорівнює половині чола основного зрубу. Ширина комори (і сіней) дорівнює чолу архіву, а довжина комори – половині довжини прихожої й сіней, разом взятих.

Магістрат в Стародубі²⁸⁵ складається з двох нерівновеликих прямокутників, сполучених так, що вони утворюють в плані фігуру «глаголь». Більший розміром прямокутник складається з великої (9 арш. сторона) квадратовой «збірні» (прихожої) та прямокутної кімнати, що дорівнює половині квадрату «збірні». Другий менший прямокутник поставлено впритул до «збірні» так, що його довша сторона з причілком «збірні» творять пряму; цей прямокутник складається з двох покоїв: квадратовой контори та вузьких прямокутних сіней. Довша сторона цього меншого прямокутника дорівнює стороні квадрату «збірні», а коротша (причілок контори) – половині довжини кімнати разом зі «збіреню».

З двох – більшого й меншого – прямокутників складався і план воронізької сотенної канцелярії. Як свідчить вміщений в Ділі викреслений в масштабі план її²⁸⁶, виступна частина сполучалася з основною в лівій половині корпусу будівлі. Розміри основного корпусу залежать від квадрата (К) зі стороною, що дорівнює причілкові (разом з піддашком). Чоло ж дорівнювало стороні + діагоналі цього ж квадрата. Стороні ж цього квадрата (К) дорівнював прямокутник виступної частини (писарська плюс контора). Чоло прямокутника («турма») + малі сіни також дорівнювали стороні квадрата (К). «Тюрма» – квадрат зі стороною, що дорівнює половині діагоналі того ж квадрата (К). Цим визначався також причілок піддашка. Чоло прямокутника «тюрма» + сіни малі + сіни великі дорівнювало подвійній довжині «тюрми». Чоло прихожої дорівнювало діагоналі половини прямокутника «тюрма» + сіни малі + сіни великі. Причілок писарської дорівнював причілку великих сіней. Причілок ганочка дорівнював половині причілка піддашка.

Була ще одна будова з планом «глаголь» – прилуцька полкова канцелярія; про неї ми скажемо трохи далі.

Нам лишається розглянути ще кілька будов, що їх плани не вкладаються в схеми розглянутих нами попереду груп.

²⁸³ Див. рис. 37 та кресл. 24

²⁸⁴ Див. рис. 54 та кресл. 26

²⁸⁵ Див. рис. 51 та кресл. 51

²⁸⁶ Див. рис. 27.

Магістрат новий мурований в Ніжині²⁸⁷. В Ділі знаходимо лише схему планів трьох поверхів – «департаментів». На схемі зазначено розміщення покоїв і в них вікон та дверей і дано розміри покоїв, але розміри проставлено не всюди і не точно, тому на підставі їх викреслити план в масштабі неможливо. На схемі є нотатка, що «оной магістрат без кришки», себто недобудований. Віддалення його від мостової²⁸⁸ (вулиці) до старого магістрату 23 арш., розмір вшир – 24 1/2 арш., себто будова в плані – прямокутник, наближений до квадрату. Нижній поверх на всю ширину будівлі прорізала посередині брама. Праворуч і ліворуч від брами симетрично було розташовано в кутках на вулицю дві кранниці (6 1/4 x 5 1/4 арш.). За кранницями вглиб будинку йшли дві кладові, що дорівнювали по розміру кранницям. Ближче до брами, поруч з кранницями й кладовими, були неширокі сходові клітки (3 1/2 на 2 арш.) зі сходами, що вели в льох (7 1/2 на 2 арш.). Треба припустити, що сходи від вулиці вели вниз до льохів, розташованих нижче рівня землі і котрі, можливо, йшли під кранницею й кладовою. Як показує схема, ці льохи були освітлені з боку брами люкарнами. Ззаду кладових, з того й другого боків брами були «крильця» – великі сходові клітки (3 x 8 арш.). Звідси безперечно вели сходи на другий поверх. В кожную сходову клітку показано входи від брами й з двору.

Середній поверх, як і нижній, було поділено впоперек на три частини: ширшу – центральну і вужчі, рівні між собою – бокові. Ліва бокова частина являла собою довгу (13 1/2 x 6 арш.) кімнату – канцелярію. Центральну частину складало «зало» (9 1/2 x 6 арш.). Вулична стіна зала відступала вглиб від чільної стіни будівлі, утворюючи посередині фасаду, таким чином, лоджію. Права бокова частина середнього поверху ділилася на контору і прихожу. Контора виходила на вулицю, за нею йшла прихожа, а в прихожій була відгороджена ще вузьенька караульня. На задвірок виходило два ганки (по бокам), а всередині – «сіни прихожі», що дорівнювали по ширині залові. Верхній поверх складав велике трьохсвітне «зало большое». На вулицю зало виходило «балконом»-лоджією, що врізався вглиб зала чотирикутним уступом. Лоджія верхнього поверху була глибша, але вужча лоджії середнього поверху. Тильна сторона зала примикала до сіней (центр) та двох ганків (кутки). Таким чином, обидва кутки тильної сторони будівлі являли собою клітки зі сходами, що вели від землі аж до верхнього поверху. Зало третього поверху з масою світла служило для урочистих зборів. Усі покої середнього й верхнього поверхів були теж світлі, з великим числом вікон.²⁸⁹

²⁸⁷ Див. рис. 38.

²⁸⁸ Московської.

²⁸⁹ В центральному історичному архіві УРСР зберігається «Діло», в якому знаходимо кошторис на побудову ніжинського магістрата 1771 р. Підписаний кошторис архітектором Андр. Квасовим. За кошторисом це мав бути «дом на углу, длина 24 1/3 саж., ширины 15 саж., вышины 6 саж. Над серединою с медзанином вышиною 5 1/2 арш. В нижнем этаже лавок больших и средних со сводами 15. Жилых покоев больших и малых со сводами. Сени с 2 лестницами. Со двора крыльцо с галерсеею на столбах одно. В верхнем этаже зало большое овалное на углу к улице одно. Комната прихожая челобитчикам овалная во дворе одна. Комнат больших и малых 12. Подле зала проходных малых комнат 2. По обоим сторонам дому двои вездные во двор ворота. Лавок для отдачи в насм больших и малых 14. Пред лавками проходные галерси с аттиками и колонадами. Под домом, ежели потребно, можно сделать погребя под всеми или сколько надобно. Ровно и под лавками».

Порівнявши магістрат, як він виглядав в натурі в 1781 р., з тим, як він був запроєктований, переконуємося, що проєкт дійсно належить Квасову, але збудовано його відмінно від проєкту.

План сотенної канцелярії в Острі²⁹⁰ складався з двох частин. Половина будови (А–В), як зазначено на плані, стара – «вовся дряхлая», друга (В–С) – нова, «способная». Стара частина, як видно з креслення, відмінна від нової формою, розміром вікон, вишиною криші, а найбільше – і це головне – засобом композиції плану, різним підходом до оформлення зовнішнього вигляду. Нова частина характерна сухуватою симетрією, примітивністю побудування плану і тим, що в оформленні фасаду чільне місце посідає спокійна нейтральна площинність, гладь стін. В старій частині побудування плану характерне вишуканою динамікою частин, їх співвідношень, а в основі зовнішнього оформлення лежить асиметрія, динаміка мас. Тут архітектор намагається перемогти монотонність великих площин стін значним числом світлових прийомів та піддашками. Таким чином, гладь стін тут відіграє підпорядковану роль. Майстер зіставляє сильно освітлену гладь стін виступаючих наперед частин чола з м'яко освітленими площинами стін під піддашками та глибокі сильні тіні від самих піддашків, облямованих аркатурою на стовпчиках. Все це вносить рух, надає мальовничість фасадам. Таким чином, в двох частинах будови виявлено відмінні характери архітектурних засобів, що виходять з різних засад архітектурного світогляду й темпераменту. Не буде перебільшенням бачити в старій частині остерської сотенної канцелярії характерну будову XVII віку. За це промовляє не тільки те, що вона була вже «вовся дряхлая» і було їй певне більш сотні років віку, а й увесь характер архітектурної мови будови.

Переходимо до аналізу плану остерської сотенної канцелярії. Велика хата старої частини – квадрат. Половина діагоналі її дає чоло меншої хати, прямокутної. Причілки ж обох хат однакові. Глибина піддашків дорівнює чверті діагоналі великої кімнати. Нова частина – прямокутник, ув'язаний розміром покоїв з старою частиною. Чоло цілої нової частини дорівнює подвійному розміру чола більшої хати старої частини, а причілок дорівнює діагоналі тої ж хати. Таким чином, прямокутник нової частини має сторони 3 : 2. Чоло хат нової частини дорівнює половині чола старої частини будови, а по причілку нову частину поділено навпіл.

Дещо подібний засіб побудови плану має прилущка полкова канцелярія²⁹¹. Відносно складний план її читається, проте, легко, і в побудові його помітно руку вправного архітектора. В плані головного корпусу розрізняємо квадратове праве крило (городський суд) і видовжений прямокутник, вужчий за квадрат, – ліве крило (полкова канцелярія). Крила сполучено сіньми. Позаду полкової канцелярії стояла ще одна частина будівлі – прямокутник, вибудований окремо від головного корпусу, але сполучений з ним сінечками. Ядро побудови плану будівлі – квадратова канцелярія. Половина внутрішньої діагоналі канцелярії дає чоло сіней, а половина діагоналі зрубу зі стінами тої ж канцелярії дає чоло лівого куткового прямокутного покою. А вся ліва частина будівлі разом із сіньми – прямокутник, у якого чоло має довжину квадратної канцелярії + діагональ її.

Зруб правого крила – квадрат; його сторона дорівнює половині лівого крила разом з сіньми. Оскільки сторона правого крила більше причілка лівого, то праве крило «глаголем» виступає за лінію тильної стіни лівого крила. Окремі покої правого крила мають такі розміри: причілок більшої кімнати, що виходить на чоло, дорівнює чільній стіні сіней; та ж довжина чола сіней визначає довшу стіну «контори», а тим самим і писарської.

Рундук з чола дорівнює чолу сіней, а виступає на довжину, що дорівнює половині сторони квадратної канцелярії лівого крила. Задня прибудова – прямокутник в плані.

²⁹⁰ Див. рис. 9.

²⁹¹ Див. рис. 17.

Правий причілок цього прямокутника разом із сінечками, що сполучають прибудову з головним корпусом, має той же розмір, що й праве крило будови, а лівий причілок (контора) дорівнює половині чола лівого крила без сіней. Довжина чільної стіни контори прибудови дорівнює діагоналі половини квадрата (канцелярія) лівого крила головного корпусу. Причілок караульні дорівнює 2/3 причілка контори.

Прилуцька полкова канцелярія виявляє замилювання майстра її до елементів живописної динаміки – асиметрії. По архітектурним формам полкова канцелярія в Прилуках, як і ряд інших будов, – типовий старшинський жилий будинок. Висока криша, світличка на чердаку, просторі ганки були характерними прикметами житлового будівництва заможних людей того часу. В «Описании имений» гетьмана Д. Апостола, зложеному 1734 року, зустрічаємо вказівки на такі світлиці. Так, на хуторі Панасівському під Гадячем була «світличка небольшая с малою коморочкою; к оной светлице сени... к оным сеням приделаны два крыльчка небольшия; над передним крыльцом рубленная светличка маленькая».

В Гадячі в замку було чотири будинки з ганками й світлицями. Один з будинків складався з сіней і чотирьох світлиць – двох більших поруч з сіньми і двох менших скраю. Двері в них були липові столярної роботи, а притолоки дубові різьблені. Кругом світлиць йшли ганки. До сіней з обох боків прироблено було «крыльця», а над ними – дві світлички маленькі рублені. Круг одної світлички йшли ганки. Світлиці ці стояли на п'яти «анбарах».

Другі світлиці, вельми ветхі, «прозываются Бруховецкого», стояли теж на чотирьох «онбарах» дубових і льоху. Будівля складалася з сіней та двох великих світлиць й двох маленьких кімнат. Кругом будівлі йшли ганки, а перед сіньми крите «крыльцо».

Третя будівля «прозывается Хмельницкого» – на проїзжих воротах і чотирьох чуланах стояли світлиця й кімната, а між ними сіни. Кругом йшли ганки, до ганків прироблене одно «крыльцо».

Замкова канцелярія складалася з двох світлиць й кімнати та сінець, рублених між ними. До сінець прироблено «крыльцо» з чердаком маленьким²⁹².

Попівський дім XVIII ст. в с. Курашівцях Могилівського повіту Подільської губернії²⁹³ мав таку ж, як прилуцька полкова канцелярія, високу кришу, ганок і над ним «мезонин». Тут навіть ганок з світличкою зміщено з центру будівлі вправо, як і в прилуцькій полковій канцелярії. В садибі Рогозинського в с. Великі Тополі за описом 1771 р. точнісінько, як в прилуцькій полковій канцелярії, панський будинок складався з двох крил з сіньми посередині. На фасаді був ганок з 6 стовпами-колонами. З сіней – хід нагору, де була кімната, а з неї хід на балкон, на стовпах ганку обставлений балюстрадою²⁹⁴. В Полтаві в середині XIX віку між «образцами протекшей старины» можна було бачити будинки, що мали «крышу высокую в два яруса, крытую драпну. Из крыши выдавался мезонин о двух окошках»²⁹⁵.

На Поділлі і в західних областях України ще й зараз можна зустріти чимало будинків старовинних з високими кришами, ганками і світлицями на горищі. В XVIII ж віці вони були поширені по всьому терені України – і на Правобережжі, і на Лівобережжі.

²⁹² М. Судієнко. Матеріали для отечественной истории. Т. 1 «Опись дворам и протчему, чем владел гетман Д. Апостол по гетманству 1734 р.». К. 1853. С. 142, 104–108.

²⁹³ Н. Яворовскій. Дом зажиточного подольского священника. Каменец-Подольск. 1882.

²⁹⁴ Холостенко. Кваренгі й архітектура XVIII ст. на Україні // Архітектура Радянської України. № 6. 1939.

²⁹⁵ Н. Арандаренко. Записки о Полтавской губернии. Полтава. 1852. С. 45.

Земський суд в Іваниці²⁹⁶ – великий дерев'яний рублений одноповерховий будинок; план його, у відміну від прилуцької полкової канцелярії, побудовано симетрично. Середньою стіною будинок був поділений на дві нерівні половини: ширшу – чільну і вузку – тильну. Сіни і піддашок ділили будинок на дві симетричні половини – праву й ліву. Вузькі прямокутні сіни займали центр покоїв чільного ряду. Обабіч сіней – однакові прямокутні, витягнуті по причілку покої («підпискам» та для «чолобитчиків дрібних»), за ними кутки займали два квадратні покої («для адвокатів» та «для почесних»). Тильний ряд складали два прямокутні покої («контора» й «караульня») на кутах причілків. Обидва ці покої мали довжину таку ж, як і суміжні їм квадратні покої чільного ряду, але були вузчі по причілку. Центр тилу будівлі займав просторий піддашок. Між піддашком та конторою й караульнею було двоє маленьких сінечок.

План будівлі логічно продуманий, і розгорнуто його красиво в легкому плавному ритмі. Ядро побудови плану – квадратові «хата адвокатів». Вправо від неї відкладається ще три таких же квадрати. Це й буде довжина чола будівлі. Крайній правий квадрат – «кімната для почесних чолобитчиків». Розміром діагоналі прямокутника, що становить чільну половину будівлі, з надвірних кутів «хати адвокатів» та «для почесних чолобитчиків» відсікаються межі сіней і кімнати «для підписків» та сіней і «кімнати для дрібних чолобитчиків». Причілок цілої будови визначається діагоналлю двох покоїв: «підпискам» та «сіни», разом взятих. Діагоналлю «хати адвокатів» з кутів тилової сторони будівлі відсікається довжина «піддашся». «Контора» й «караульня» довжину мають таку ж, як і суміжні з ними «хата адвокатів» й «для почесних чолобитчиків».

План земського суду в Прилуках²⁹⁷ – прямокутник з відношенням чола до причілку 3 : 2; він складався з семи різних розмірів покоїв. Вподовж чола прямокутник двома внутрішніми стінами ділився на три частини: ширшу – середню і дві крайні (причілкові) – вузькі, неоднакової ширини. Довжина чола прямокутника середньої й правої дільниць, разом взятих, відсікається з кутків правого причілка будови діагоналлю, що має довжину будови. Відсічена ліва дільниця поділена по причілку на два покої: сіни й караульню; причілок сіней займає одну, а караульня дві третини причілка. Чоло центральної дільниці так само поділено на дві частини, з них на центральну припадає дві, а на крайню праву одна третина. Центральна дільниця розбита на дві камери: велику прихожу, на яку припадає дві третини причілка, і меншу – «для підписків», на яку залишається одна третина причілка. Вузька права причілкова дільниця розбита на три рівні між собою частини.

Київська полкова канцелярія в Козельці²⁹⁸ містилася разом з городським судом, як і в інших полкових центрах, в одному будинку. В Ділі збереглися план обох поверхів і чільний фасад цієї мурованої двоповерхової з льохом будівлі. Проведені нами в 1954 році обміри й дослідження будівлі в натурі²⁹⁹ показали, що вміщені в Ділі кресленики плану й фасаду доволі точні і докладні³⁰⁰, а по-друге, що будівля збереглась

²⁹⁶ Див. рис. 19.

²⁹⁷ Див. рис. 18.

²⁹⁸ Див. рис. 2.

²⁹⁹ Оpubліковані в моїй статті «Київська полкова канцелярія» в журналі «Строительство и архитектура» (Київ. 1959. № 11).

³⁰⁰ І навпаки: кресленики чернігівського губернського архітектора Карташевського, особливо фасад, дають зовсім невірне уявлення про будівлю. За дозвіл використати фото з цих креслеників Карташевського вважаю приємним обов'язком скласти подяку М. Ю. Онищенко,

до нашого часу дуже добре, а зміни пороблені в ній незначні. Проведене дослідження будови дозволяє прийти до висновку, що збудована вона в середині XVIII в. одночасно з Козелецьким собором³⁰¹. Будівельний матеріал в обох цих пам'ятках, техніка кладки однакові. Особливо близькі між собою ганки: і в соборі, і в полковій канцелярії вони складені кладкою, не перев'язаною з головним корпусом, а впритул. Архітектурні форми, зокрема форма низьких опецькуватих колонок їх, дуже близькі. Характер ліпних оздоб на фасадах обох пам'яток ой самий, лише в полковій канцелярії вони простіші.

Аналіз обмірних креслеників показав, що план будови – прямокутник зі сторонами 2 : 1. Половина діагоналі квадрата, що є половиною прямокутника будови, дає внутрішню довжину покоїв, орієнтованих на схід, а половина сторони того ж квадрата дає довжину чільної стіни куткових покоїв, орієнтованих на захід, а ширина покоїв дорівнює 1/3 сторони того ж квадрата, і, нарешті, товщина стін дорівнює 1/10 сторони квадрата.

План ганку теж прямокутник; довжина чільної стіни його дорівнює половині причілка будови, взятої разом з пілястрами.

Поверхи на фасаді поділено «по золоту».

Завершення вікон і дверей – півколо. Склепіння в обох поверхах теж виложено по циркулю. Вікна партера з наличниками мають розміри $a \times a\sqrt{2}$, а висота їх з сандриком дорівнює $a\sqrt{2} + a$. Арка між колонами ганку – понижена, з центром на висоті, що дорівнює половині висоти просвіту.

* * *

На цьому розгляд планів урядових установ Гетьманщини закінчуємо. Нам залишається додати кілька заключних зауважень.

Аналіз планів показав, що цивільне будівництво у XVIII ст. на Україні було сферою живої активної творчості теслів-будівників. Позбавлене застиглих утертих шаблонів, воно постійно, неупинно і органічно розвивалося. Розглянутий нами матеріал дає змогу заглянути в творчу лабораторію народних архітекторів того часу, познайомитися з колом архітектурних ідей, якими жила думка народних будівничих, простежити напрямки й шляхи розвитку житлового будівництва. Поміж урядовими будівлями ми бачили споруди, що являли собою примітивне зіставлення поруч кліток-зрубів. Інші будівлі мали план типових трикамерних хат (з сіньми то посередині, то скраю); їхні плани являли прості, але все ж композиції, і прямокутна будова складалася то з трьох квадратів, то з квадратів й прямокутників; чільна стіна цих прямокутників або дорівнювала часто половині діагоналі квадрата, або розмір її визначався якоюсь іншою, але обов'язково залежною від сторони чи діагоналі квадрату мірою.

що розшукав їх в Ленінградському центральному історичному архіві.

³⁰¹ Козелецький собор почав будувати архітектор Андр. Квасов, а закінчив архітектор Іван Григорович-Барський. Документи Центрального історичного архіву УРСР (Ф. 4. Оп. 3. Д. 256) стверджують, що проектував і на протязі кількох років будував київську полкову канцелярію теж архітектор Квасов.

В 1757 році він писав: «... По высокому его ясновельможности повелительному ордеру и определению... находится [Квасов] в прошедшем лете с учинением чертежей и постройки в Козельце каменной полковой канцелярии... При строснии киевской полковой канцелярии в прошедшем лете в делании каменные погреба сводами...». Отже, заложено було будівлю не пізніш як в 1756 році. Як показує другий документ того ж архіву, в 1765 році канцелярія все ще будувалася. Коли саме вона була добудована, ми не знаємо. Можливо, що закінчував її будівництво і прикрасив її ліпними оздобами, як і собор у Козельці, вже архітектор І. Григорович-Барський.

Друга частина будівель, затримуючи в плані загальну форму прямокутника і основне членування хати, ускладняла план шляхом поділу одного, часом двох, а іноді й усіх трьох покоїв пересічками. Третя частина будівель уже порушувала в більшій чи меншій мірі схему трикамерної хати. Нарешті, четверта частина зовсім відходить від схеми хати і утворює уже плани композиційно складні, функціонально оправдані й обумовлені потребами установи. Були поміж урядовими установами також будови, що в основу плану клали прямокутник не з трьох, а з двох кліток. Крім будівель, що в плані складали видовжений прямокутник, часом з відношенням чола до причілка 2 : 1, 3 : 1, 3 : 2, зустрічалися будівлі, що розробляли зовсім відмінну схему плану – квадратову (чи дуже близьку до квадрату). Окрему групу складають також будови з «виступними» покоями. Як показав аналіз, в усіх групах побудова плану дотримувалась архітектурного ритму, певної залежності розмірів покоїв від якоїсь основної структурної одиниці.

Досліджуючи пропорційність в побудові планів урядових установ Гетьманщини, ми не збиралися обстоювати думку, що усі тодішні будівники-теслі уміли орудувати й орудували циркулем й лінійкою і в кожному конкретному випадку ставили перед собою і розв'язували на папері певне геометричне побудування плану. Проте певна сума геометричних засобів побудови плану і залежностей між собою частин будови була, без сумніву, відома і вживалася широким колом будівників житлових споруд. Цього заперечити не дозволяє масове, повсемісне вживання улюблених композиційних засобів.

Воно свідчить про високо розвинуте у будівників чуття ритму, чуття пропорцій, архітектурної логіки й гармонії як у цілому, так і в окремих деталях. Це явище не стоїть ізольовано, а має прямий зв'язок з високорозвинутим почуттям ритму й майстерністю в розв'язанні композиційних завдань, що характеризує усі галузі народного українського мистецтва XVII–XVIII ст. І тому цілком закономірним є той знаменний факт, що творчість майстрів із народу, що збудували такі споруди, як прилуцька полкова канцелярія, суд земський в Іваничі, сотенна канцелярія в Острі та ін., принципово нічим не різняться від праць архітекторів з фаховою архітектурною освітою, що проєктували і будували такі споруди, як київська полкова канцелярія в Козельці.

19.X.1955

ДОДАТОК
ЖИТЛОВІ БУДІВЛІ ПІВНІЧНОЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ
по «Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1780 рр.»

За два роки до реєстрації урядових будівель (її наслідки відбило в собі Діло) – в 1779–1780 рр. за наказом «малоросійського и слободско-украинского генерал-губернатора» Рум'янцева був проведений статистично-географічний опис усієї підлеглої йому території Гетьманщини й Слобожанщини; наслідком якого з'явився т. з. «Рум'янцевський Опис». Північна частина Гетьманщини обстежена була комісією під проводом малоросійського губернатора Андрія Милорадовича, того самого, що пізніше керував і реєстрацією урядових будівель цілої Гетьманщини. Оpubлікована частина зібраного цією комісією матеріалу під назвою «Опис Новгород-Сіверського намісництва»³⁰² дає значні по кількості, але, на жаль, тільки статистичні дані і про будівництво тої частини України, що була включена в Новгород-Сіверське намісництво. Комісія облічила усі населені пункти і всі житлові будівлі в кожному з них, від селянських хат до «партикулярних» домів включно, причому «Опис» обов'язково зазначає кількість жилих (сіни в рахунок не беруться) покоїв в кожному «партикулярному» домі; часто вказує, з чого дома збудовані та скільки вони мають поверхів, а часом згадується, і яким «мангром» дім збудовано. Інших відомостей, на жаль, в «Описі» не знайдемо. Проте і цей матеріал де в чому доповнює наші відомості про житлове будівництво XVIII ст. північної частини теперішньої Чернігівської області. «Опис» виявляє, як в житловому будівництві відбилися соціально-економічне розшарування, класова структура тогочасного суспільства на Україні. Зокрема в «Описі» хоч і стисло, але подано статистичні відомості про хати козаків, їхніх підсусідків, підданих, посполитих. Трохи ширше «Опис» говорить про дома купців, попів і ще докладніше про дома панів-землевласників, від дрібних сотенних урядовців починаючи і великими магнатами кінчаючи. Виберемо з цього «Опису» те, що стосується будівництва житла.

«Опис» усі житлові³⁰³ будівлі ділить на дві групи: в першу залічує хати, в другу – «партикулярні» дома, «кои болши 2 покосв имеют». Себто усі хати козаків, їхніх підпомошників, підсусідків, підданих, посполитих, міщан, ремісників, а часом і попів, мали не більше двох покоїв. «Опис» всюди зазначає, забезпечена чи ні місцевість будівельним лісом, і коли не коли незабезпечена, то звідки населення дістає дерево на будівлі. В «Описі» ми знаходимо вказівку – правда, єдину – на те, що в Нових Млинах продавались гоготові зроблені хати й комори. З контексту «Опису» видно, що в межах Новгород-Сіверського намісництва навіть там, де свого місцевого будівельного лісу або зовсім не було, або його не вистачало, всі житлові будівлі були дерев'яні і, певно, рублені. Виділяє «Опис» Стародуб, де «строение все хорошее, покрыто діором». Також в Середній Буді «строение домов изрядное и покрытое тіосом и дранью». І в Погарі «все жильє имеют нехудой вид и многие имеют

³⁰² Всеукраїнська академія наук. Археографічна комісія. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ. 1931.

³⁰³ «Опис» взяв на облік і «публичные строения», себто урядові будівлі, але він нічого нового не додає до того, що дає Діло, і тому ми тут цих «публичных строений» не будемо торкатися.

и по три разделенія для лучшей домашней выгоды». Покрівлі домів, а почасти й хат робили звичайно з «діору». В Новгороді-Сіверському була під самим городом «на-рочитая» пристань, куди приганяли «плити» (плоти) «особенного дерева соснового, способного на дрань, кою здесь на пристани делают»; частину її продають на місці, а більше звідси стругами й байдаками – «отгонится» по річкам вниз в Київ, Кременчук, Кодак «и даже до самих порогов», а також і вверх по Десні. Друга значна лісна пристань була в селі Устє, де Сейм впадав в Десну і куди сплавляли плоти з брянських лісів. Про селянські хати в «Описі» знаходимо між іншим вказівки на те, що панські піддані та посполиті в с. Харєвичах «имеют избы и всю строение рубленное, покрытое діором», і в селі Наумівці теж «избы рубленные, черные, покрыты по большей части діором и оплот около оных ставной с лесу строевого».

З «Опису» ми також дізнаємося, що вже в 70-х рр. XVIII ст. з-поміж кріпаків-«підданих» виділялися одиниці, що промислом чи торгівлею наживали чималі кошти і мешкали вони не в хатах, а в домах. Так, в с. Машеві один з «підданих» жив в домі на три покої. В с. Гуті було троє підданих, що жили в таких же домах на три покої, а двоє мали дома на шість покоїв кожний. В Мені й Глухові посполиті Назаренко та Деменський жили в домах на 4 покої кожний. Підданий Воскобійник в Гавриловім Хуторі мав дім на 5 покоїв. Найбільше «Опис» занотував заможних посполитих в містечку Середня Буда, де 19 господарів мали будинки на 3, 4, 5 і навіть 8 покоїв.

Козаки виборні та їхні підпомошники певно жили в хатах, бо «Опис» тільки зрідка занотовує козаків, що жили в домі на три покої (наприклад, козаки-підпомошники Павло й Прокіп Юскевичі в с. Тур'ї).

Купці жили здебільшого в домах на 3–4 покої. Попи мали дома найчастіш також на 3–4 покої, але були поміж ними й такі, що володіли будинками в 5 (Вороніж – 4 попів, Конотоп, с. Уланів); 6 (Новгород-Сіверський – протопоп, с. Вербівка, Нові Млини, Кролевець, Вороніж – протопоп) і навіть 8 (с. Риботин). А всього «Опис» занотував коло 160 попівських домів.

Містить «Опис» статистичні дані про «партикулярні дома» урядовців, купців, попів, міщан полкових та сотенних міст й містечок. «Обыкновенная резиденція главнокомандующего Малой Росією» – м. Глухів мало найбільше число – 188 «партикулярних» домів, Стародуб – 114, Новгород-Сіверський – 51, Конотоп – 49, Короп – 35, Кролевець – 30, Середня Буда – 25, Батурин – 23, Вороніж – 22, Погар – 19, Нові Млини й Мена по 15, Сосниця й Синявка по 10, а решта міст й містечок, навіть сотенних, мали й того менше домів. Кількість покоїв у цих, за поодинокими виключеннями, дерев'яних одноповерхових будинків була різна, від трьох до десяти, а найчастіше – 3, 4, 5 покоїв.

Найбільше число «партикулярних» домів припадало на маєтки урядовців. Це були або жилі, або «приїзді» будинки в селах та на хуторах. Кількість покоїв і тут була різна – від 3 до 10, а часом й більше покоїв.

В кінці 90-х рр. XVIII ст. в межах Новгород-Сіверського намісництва Завадовський та Розумовський збудували величні палаци в Ляличах за проектом Дж. Кваренгі та в Батурині за проектом Ч. Камерона. «Опис Новгород-Сіверського намісництва» свідчить, що магнати (Розумовський, Завадовський, Рум'янцев та ін.), володіючи тут величезними земельними територіями, уже в 70-х рр. XVIII ст., будуючи в своїх маєтностях житлові чи приїзді дома, виводили їх або «аглицким манером»³⁰⁴, або на «италианській

³⁰⁴ Дім Рум'янцева в с. Завод Пеньковий – дерев'яний, на два поверхи.

манер»³⁰⁵. Часом автор «Опису», не маючи спроможності визначити стиль з певністю, зазначав, що дім збудовано «по лучшему вкусу»³⁰⁶. Безперечно, ці будівлі «на аглицкій» чи італійський «манер» ставали зразками, що їм з більшим чи меншим успіхом, в цілому чи в деталях наслідували в маєтках, в своїх домах дрібніші пани. І в наступні 30–40 літ вся територія України вкривається численними будовами і цілими комплексами «класичного» стилю.

Панські будинки іноді мали два поверхи³⁰⁷. Часом вони виводилися на мурованих підмурках³⁰⁸ або стояли на мурованих льохах³⁰⁹. Звичайно будівлі, навіть двохповерхові, були дерев'яні. Рідше одна частина будівлі була мурована, а друга – дерев'яна³¹⁰. Цілковито мурованих будинків було мало³¹¹.

Доми будували часто в дві³¹², а іноді три, а то й чотири зв'язі³¹³. Дуже рідко виводили доми на три поверхи³¹⁴. Панські будинки мали сім³¹⁵, вісім³¹⁶, десять³¹⁷, одинадцять³¹⁸, дванадцять³¹⁹, тринадцять³²⁰, п'ятнадцять³²¹, шістнадцять³²², сімнадцять³²³

³⁰⁵ Дім Завадовського в Стародубі та дім Рум'янцева в с. Топалі – «на каменном фундаменте, с погребями каменными, в 2-х этажах о 10 покоях».

³⁰⁶ Дім секунд-майора Кулябки в с. Левенках – дерев'яний на 10 покоїв.

³⁰⁷ Доми Рум'янцева в с. Завод Пеньковий та в с. Топалі.

³⁰⁸ Дім Рум'янцева в с. Топалі. Дім ст. сов. Журмана в Сарцкові.

³⁰⁹ Дім надв. сов. Ширая в с. Соловому. Дім Рум'янцева в с. Топалі. Дім Миклашевського в Волокитині.

³¹⁰ Дім полк. осаула Лашкевича в Стародубі в двох зв'язях; в одній – дерев'яний на 10 покоїв, в другій – мурований на 4 покої. Дім підкоморого С. Лашкевича в Погарі мав три муровані і прибудовані до них 5 дерев'яних покоїв.

³¹¹ Дім Рум'янцева в с. Качурівці – на три поверхи, з 16 покоями. У Кочубє в с. Ярославці були «служби» на 10 покоїв муровані.

³¹² Бунчукового товариша Борозни в с. Ведмедові, бунчукового товариша Миклашевського в Понурівці, судді генерального Дублянського в с. Дідовому, бунчукового товариша Ширая в с. Гордіївці, бунчукового товариша Чернолужського в с. Хвоєвчях та ін.

³¹³ Військового товариша Савича в с. Янжулівці, військового товариша Писаревича на хуторі Печаревичому, бунчуков. товар. Ширая в с. Гринцевому, бунчуков. товар. Миклашевського в с. Волокитині.

³¹⁴ Мурований дім Рум'янцева в с. Качурівці.

³¹⁵ Дім бунчуков. товар. Миклашевського в с. Білому Колодязі.

³¹⁶ Доми надвірн. советн. Ширая в с. Соловій, бунчуков. тов. Чернолужського в с. Хвоєвчях, підкоморого Лашкевича в Погарі.

³¹⁷ Дім поручника Забіли в с. Обтові, військов. тов. Писаревича на хуторі Писаревичі, генерального судді Дублянського в с. Клишках, бунчуков. тов. Забіли на хуторі під Коропом, секунд-майора Кулябки в с. Левенках, полкового осаула Лашкевича в Стародубі та ін.

³¹⁸ Дім підкоморого Лашкевича в с. Брахлові.

³¹⁹ Доми бунчуков. тов. Миклашевського в Понурівці, земського судді Рубця в с. Істобках, полкового осаула Лашкевича в Стародубі.

³²⁰ Дім бунчуков. тов. Дяківського в Кролевці та ін.

³²¹ Дім підкоморого Кочубє в с. Ярославці.

³²² Дім бунчукового товариша Борозни в с. Ведмедові, генерального судді Дублянського в с. Дідовому.

³²³ Дім бунчукового товариша Ширая в с. Гордіївці.

та дев'ятнадцять³²⁴ покоїв. Будинки звиш десяти покоїв звичайно будувалися в дві або й три зв'язі, себто були механічним зіставленням двох або й трьох будинків³²⁵.

При панських дворах розбивалися сади, звичайно «регулярні», в англійському стилі. В маєтку Розумовського в с. Топалі сад був «весьма хороший, регулярно розсажений» з трьома оранжереями. Такі ж регулярні сади з «оранжереями» «Опис» згадує у бунчукового товариша Миклашевського в Білому Колодязі, у Розумовського на хуторі Красавка та в м. Ропську, у Кочубея в с. Ярославці. У секунд-майора Кулябки в селі Левенках сад був «регулярный отличного искусства с цветниками и бесідками». У надвornого советника Ширая в с. Соловій сад «хотя не регулярной, но искусно засаженный». У Рум'янцева в Качурівці було два сади: один – «регулярный, з родючого дерева», другий – «по аглицькому манеру»³²⁶. У бунчук. товариша Миклашевського в Волокитині був сад «весьма хороший». У бунчук. тов. Савича в с. Кривці регулярний сад був розбитий на острови. Часом в садах викопували ставки (рибний у Рум'янцева в с. Завод Пеньковий) або сажалки (у секунд-майора Кулябки в с. Левенках та у бунчук. тов. Миклашевського в с. Білому Колодязі). В Левенках біля сажалки збудовано було променуар – «галерею», а у бунчуков. тов. Ширая на хуторі Міловому над річкою стояв на зрубі цілий дім на три покої, «имеющий вид увеселительной галереи». Такі променуари не були на Україні новиною. «Опись дворам... чем владел гетман Д. Апостол по гетьманству» 1734 року зазначає, що в гетьманському замку в Гадячі був садок і в ньому «галерейка маленькая, крыта тесом». Будівлі в гадяцькому замку були стародавні. «Опис» зазначає в ньому світлиці «весьма ветхіе, прозываются Бруховецкого» і світлицю, що «прозывается Хмельницкого». Отже, будівлі гадяцького замку походять з 60–70-х рр. XVII віку, тому певно й звичай будувати в садах «галерейки», «гульбища» теж походить з XVII віку. В м. Чехівці в панському «двірці» в саду також було «гульбище нове, з рундуком, без вікон, соснового лісу, з підлогою того ж лісу»³²⁷.

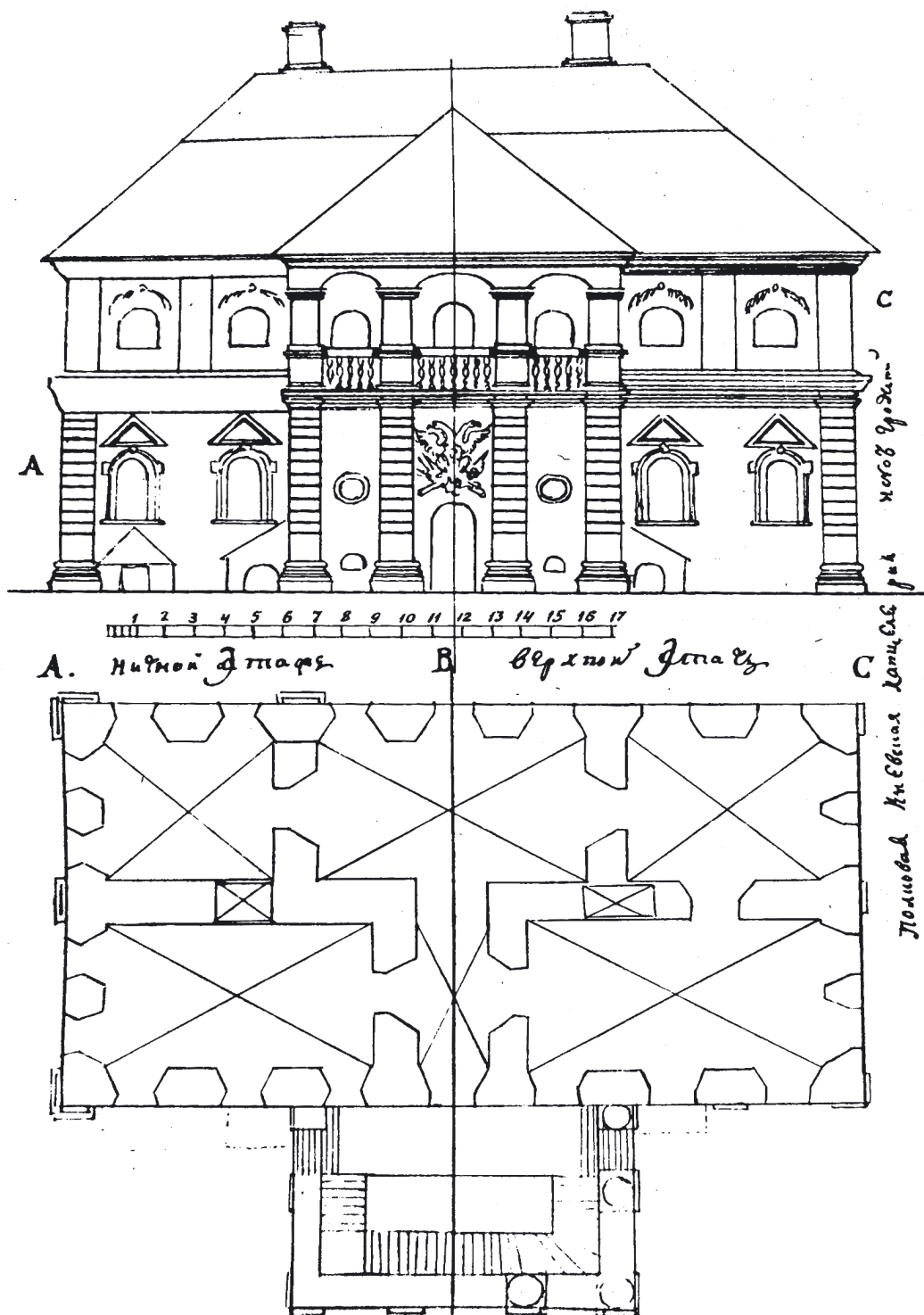
³²⁴ Дім бунчукового товариша Савича в с. Янджувівці.

³²⁵ Див. вище примітки 312 й 313.

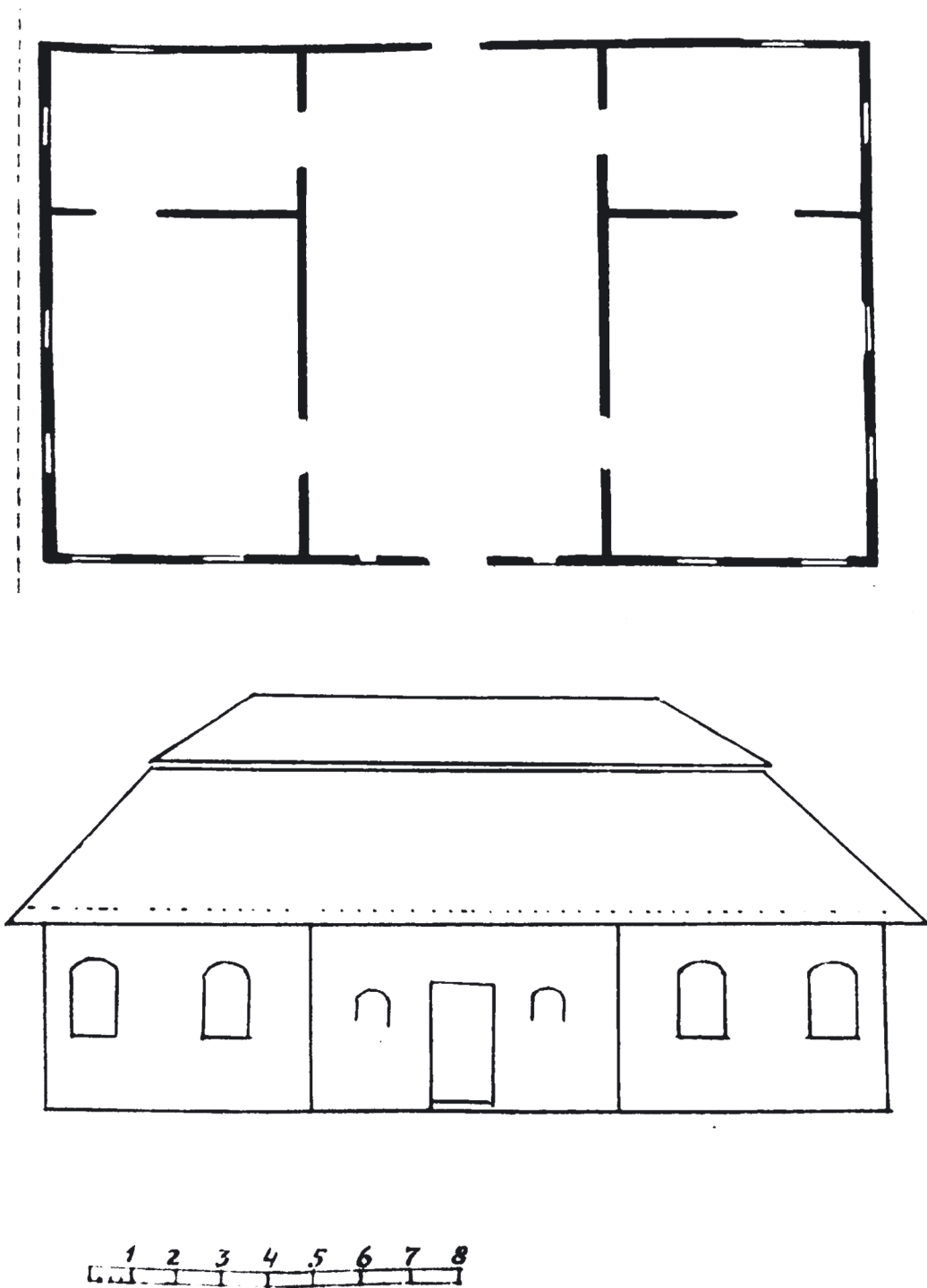
³²⁶ Рум'янцев був англоманом: у нього і дім в Заводі Пеньковому, і сад в Качурівці були «по аглицькому манеру».

³²⁷ М. Судієнко. Матеріали для отечественной истории. Т. I. Киев. 1853. Отд. 3. С. 110 та 262.

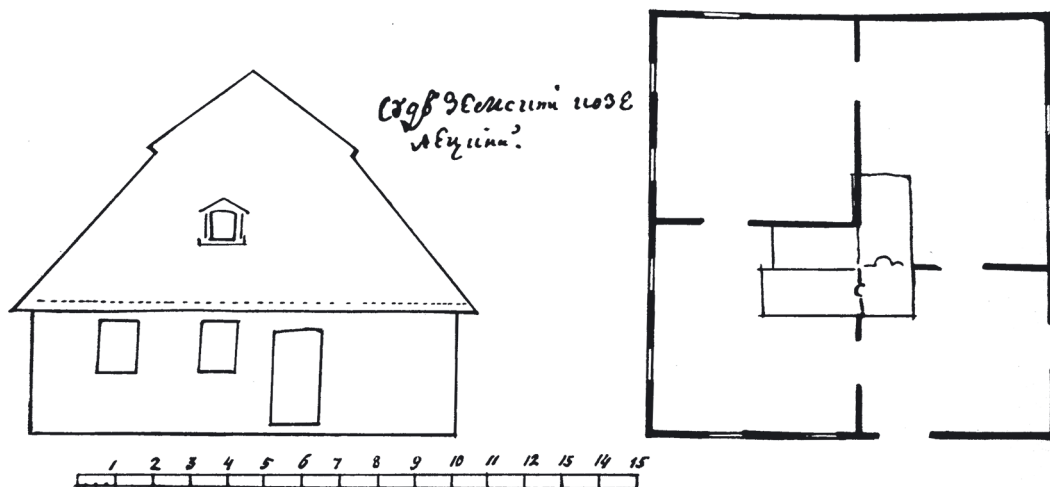
РИСУНКИ

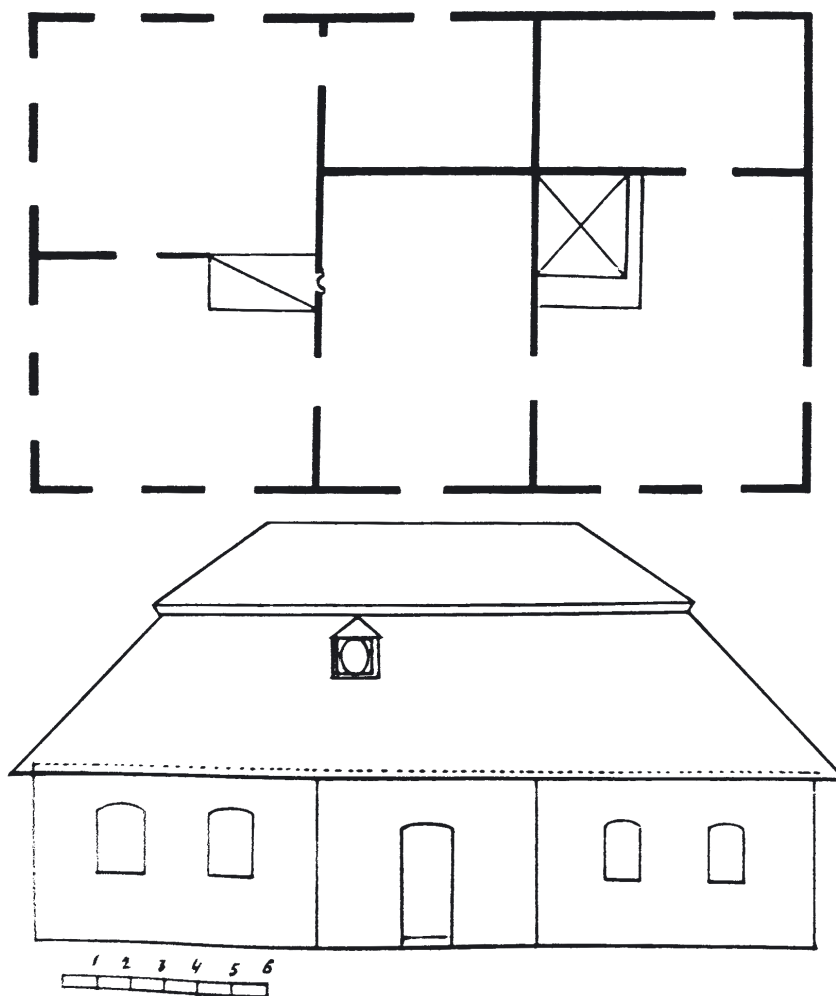
м. Козелець, київська полкова канцелярія

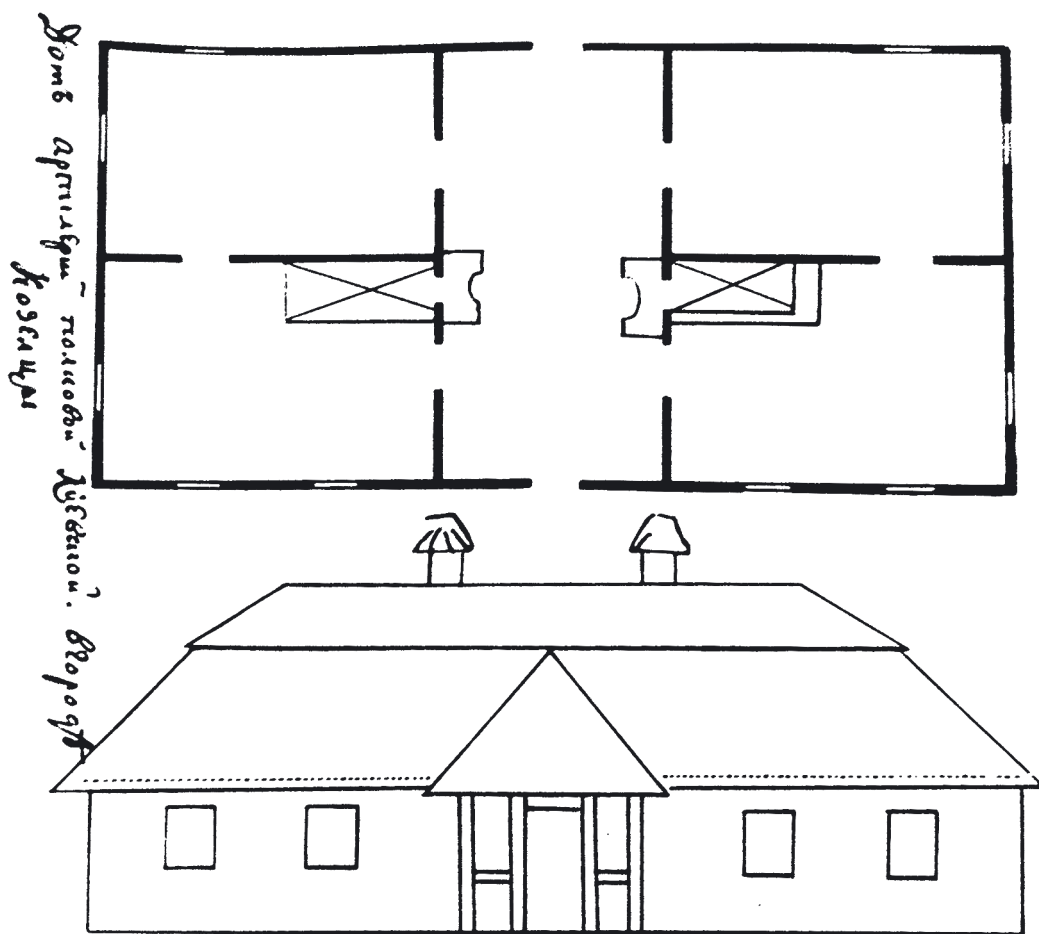
м. Козелець, магістрат

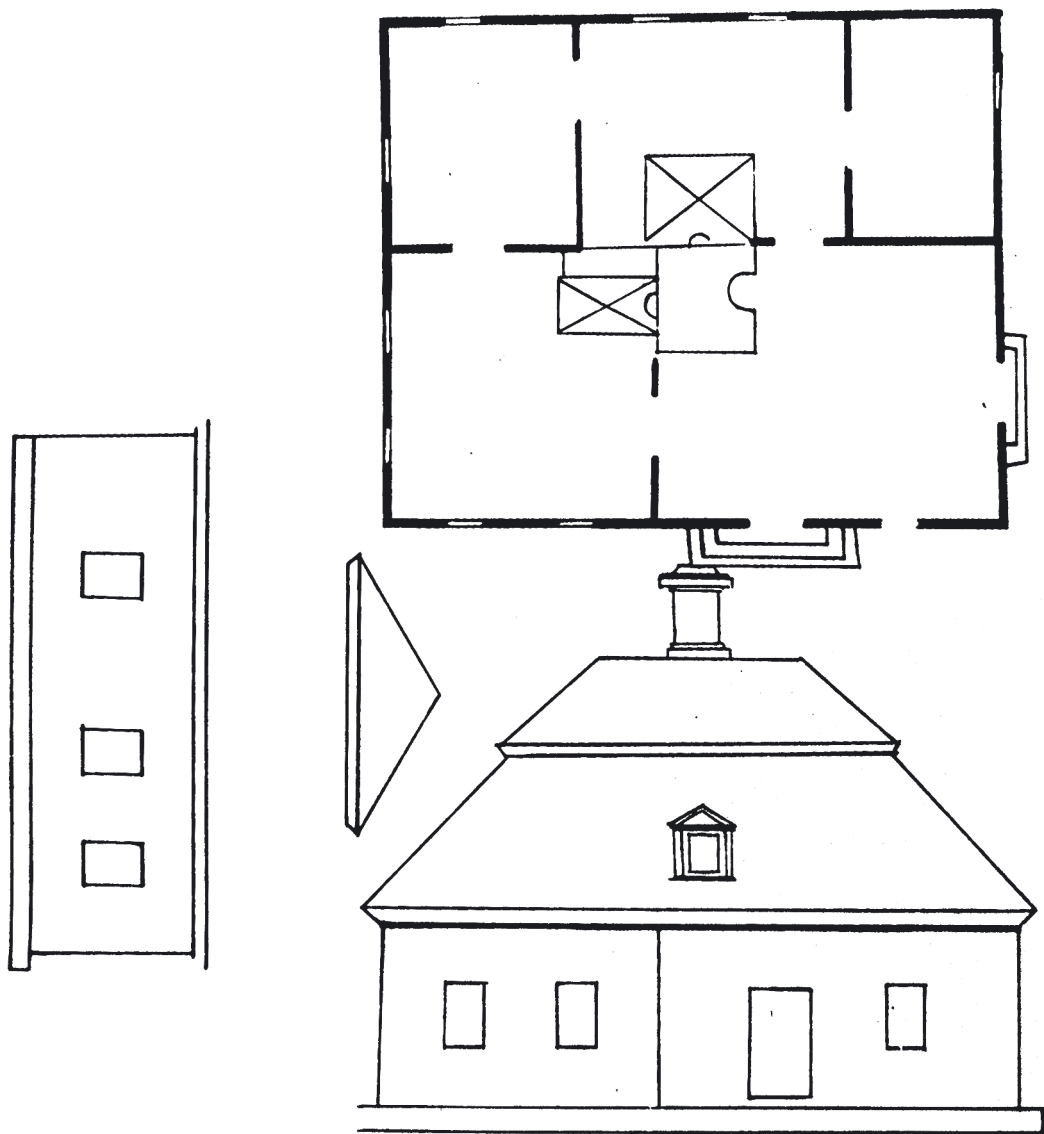
м. Козелець, земський суд

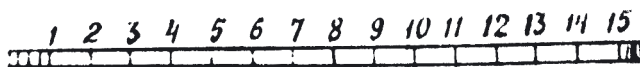
м. Козелець, сотенна канцелярія

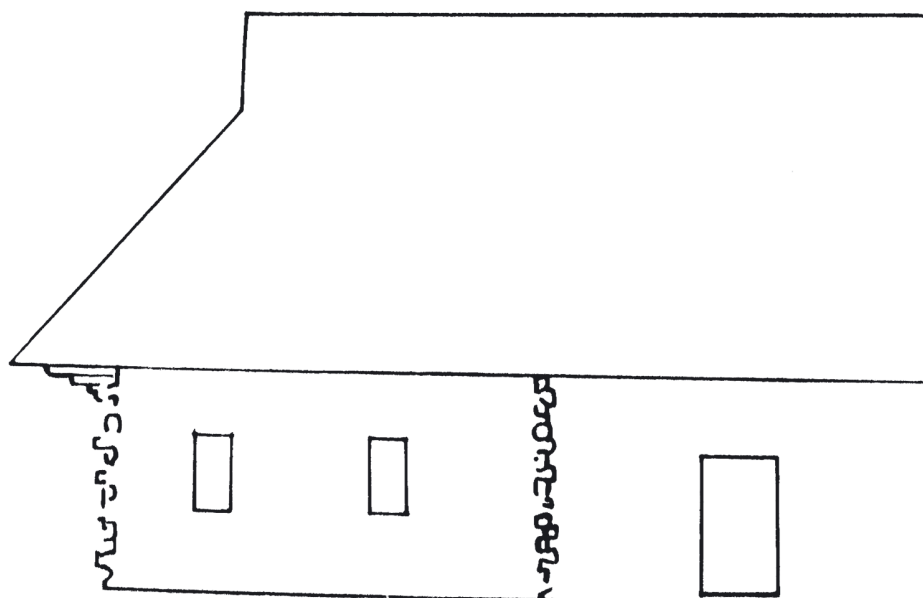
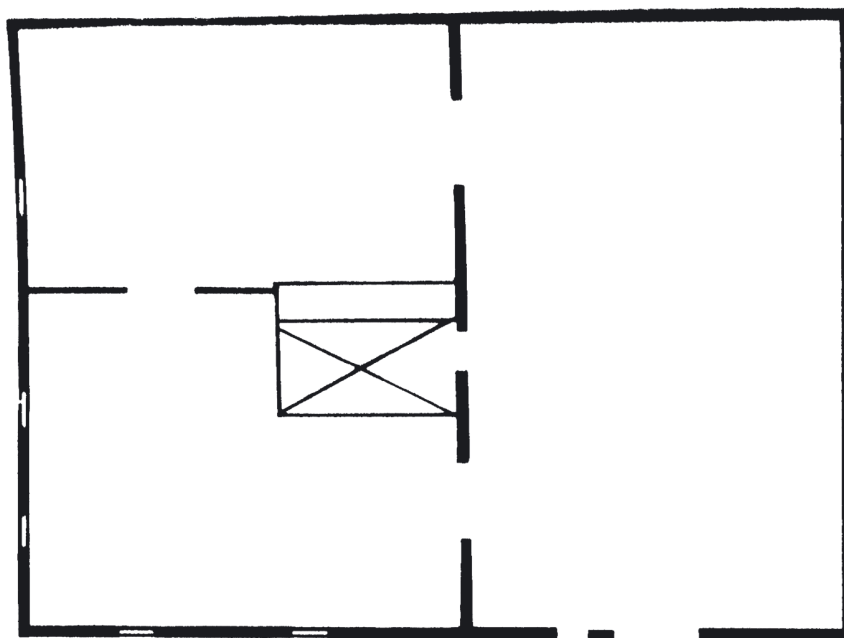
м. Козелець, будинок полкової артилерії

Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31. Стр. 31.

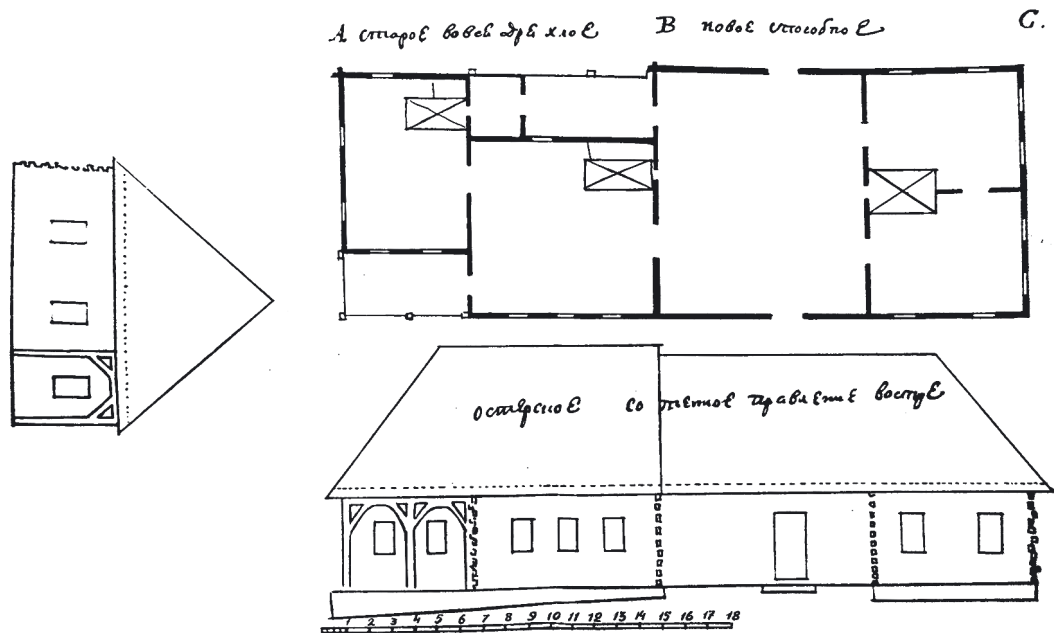
м. Остер, земський суд

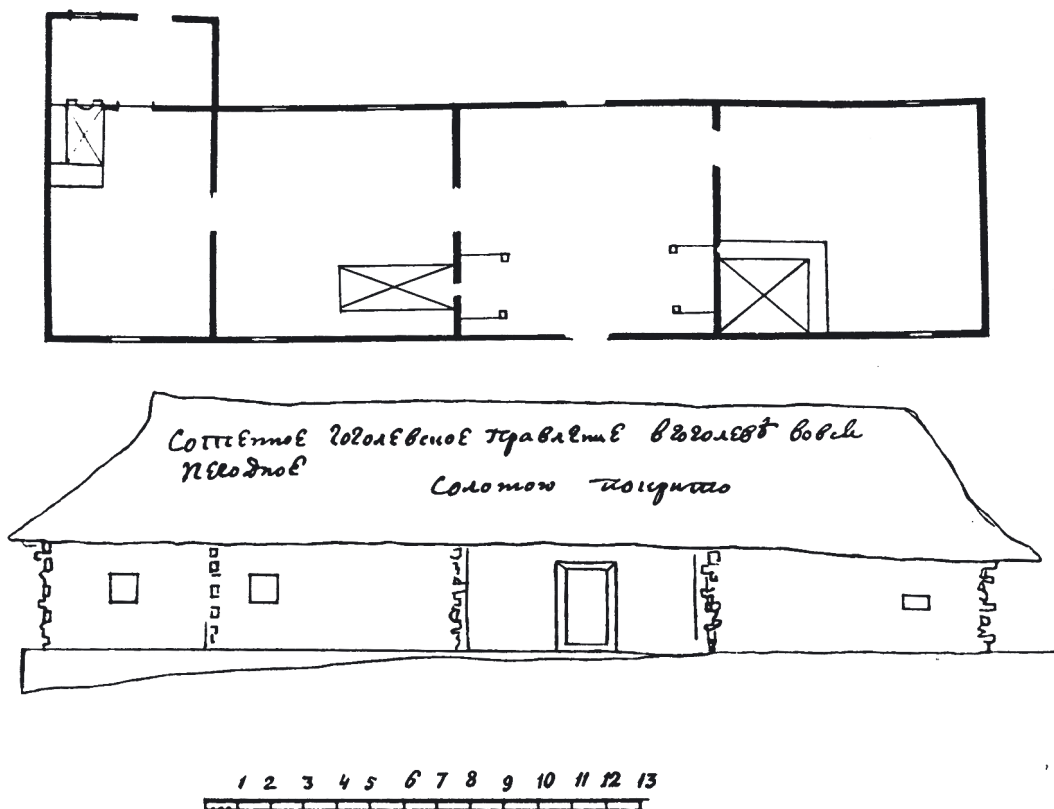
Магистратъ остерской палаты,

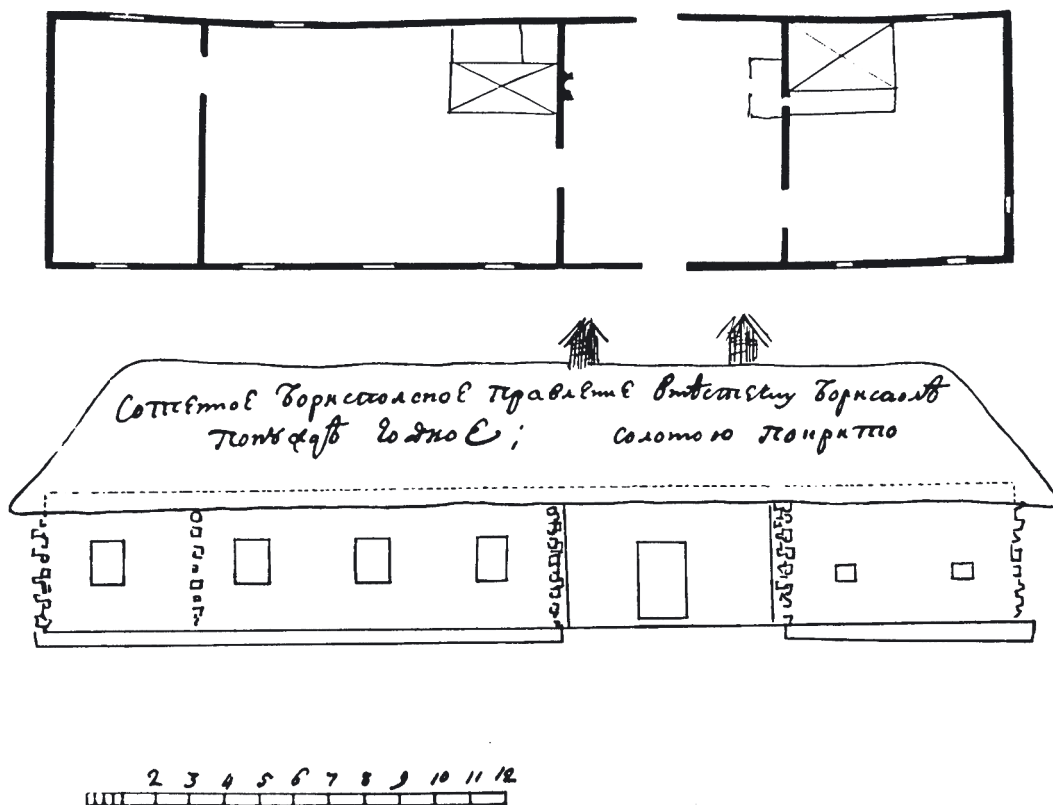
м. Остер, магистрат

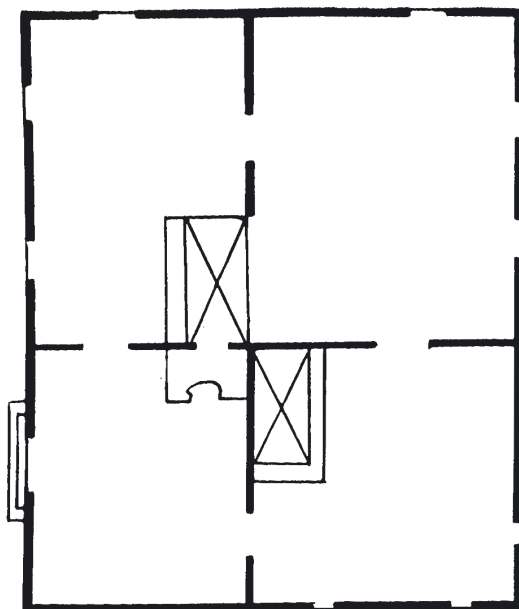
м. Остер, сотенна канцелярія

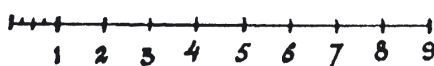
м. Гоголів, сотенна канцелярія

м. Бориспіль, сотенна канцелярія

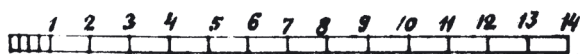
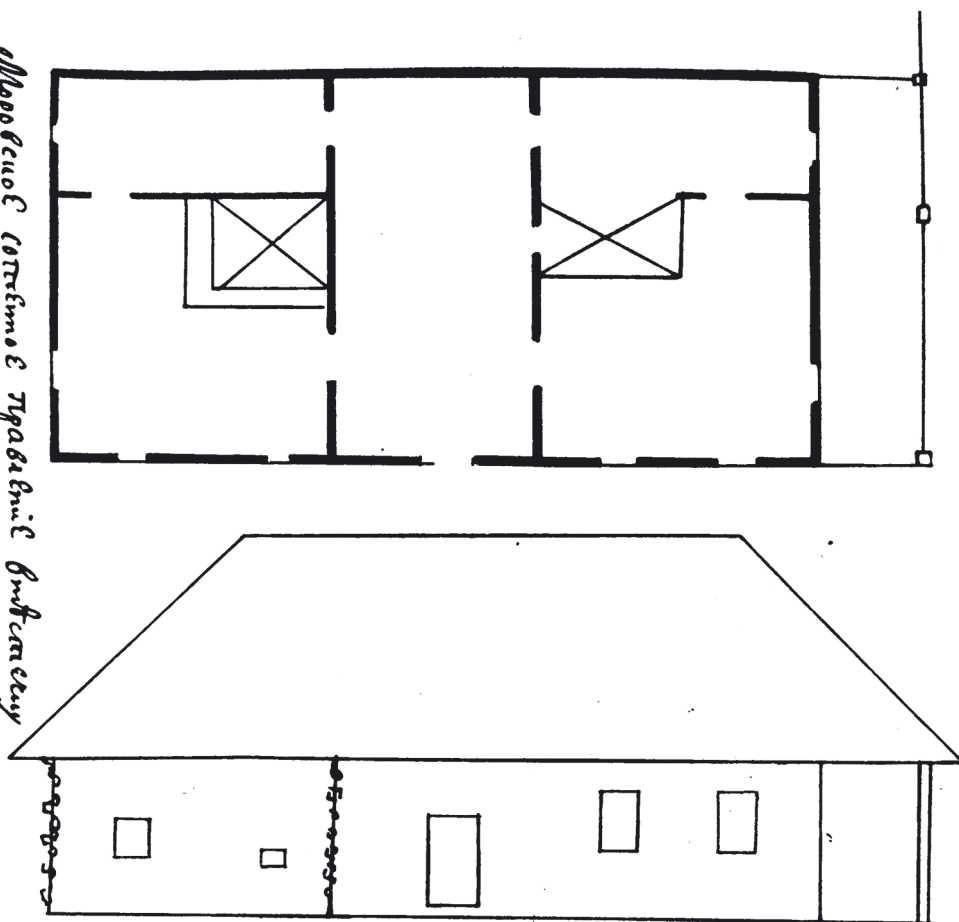

Сотенное козарице правле
ніс вѣстѣху новѣвъ.

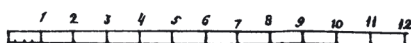
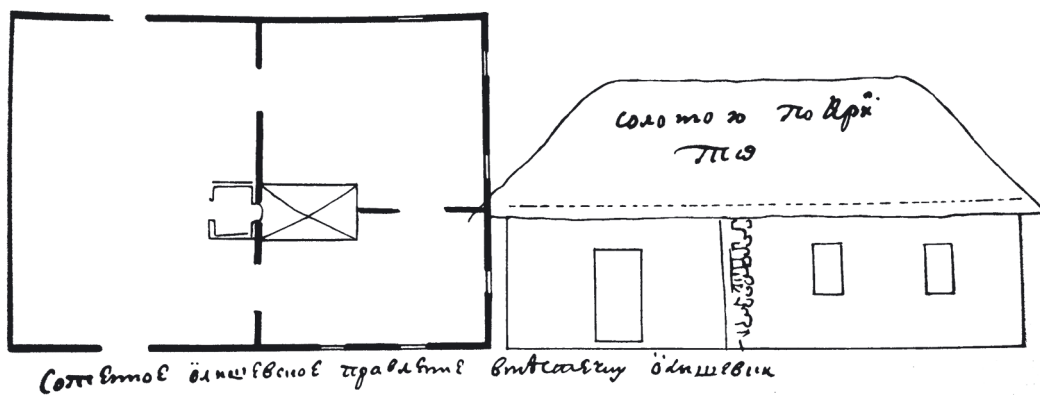

м. Кобижча, сотенна канцелярія

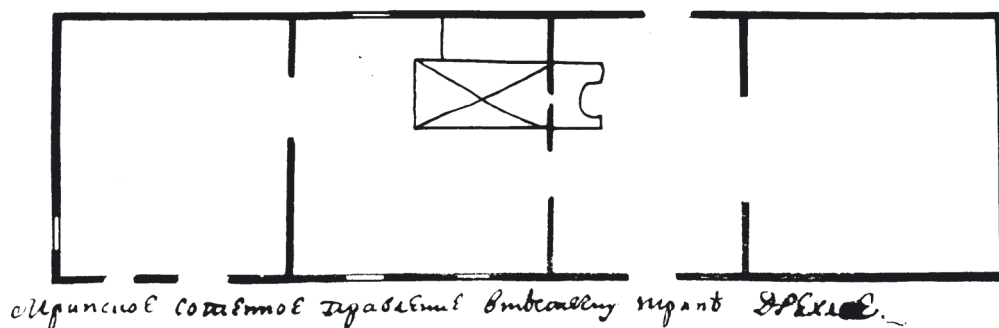
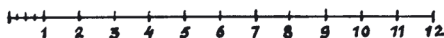
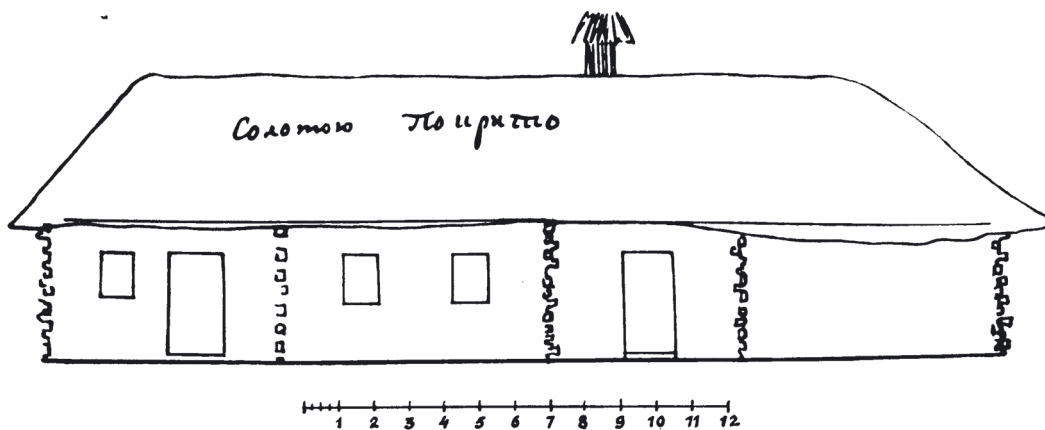
Моровської сотенної канцелярії
Моровськ

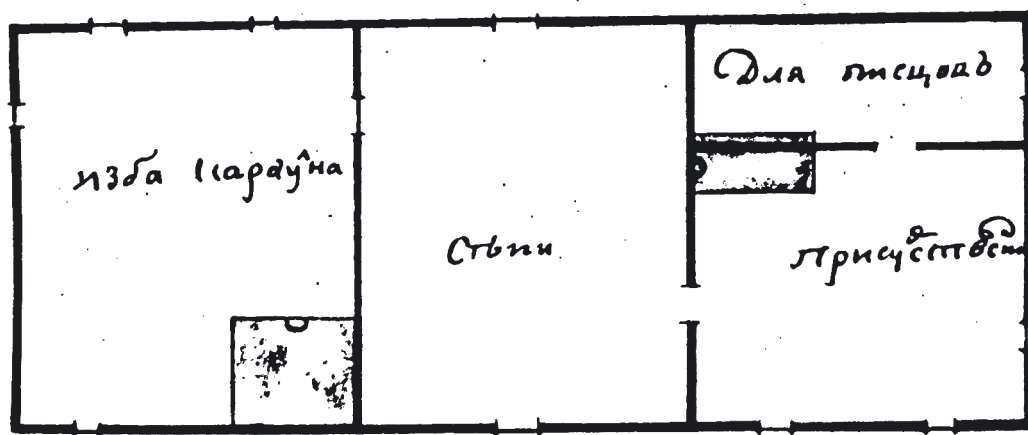
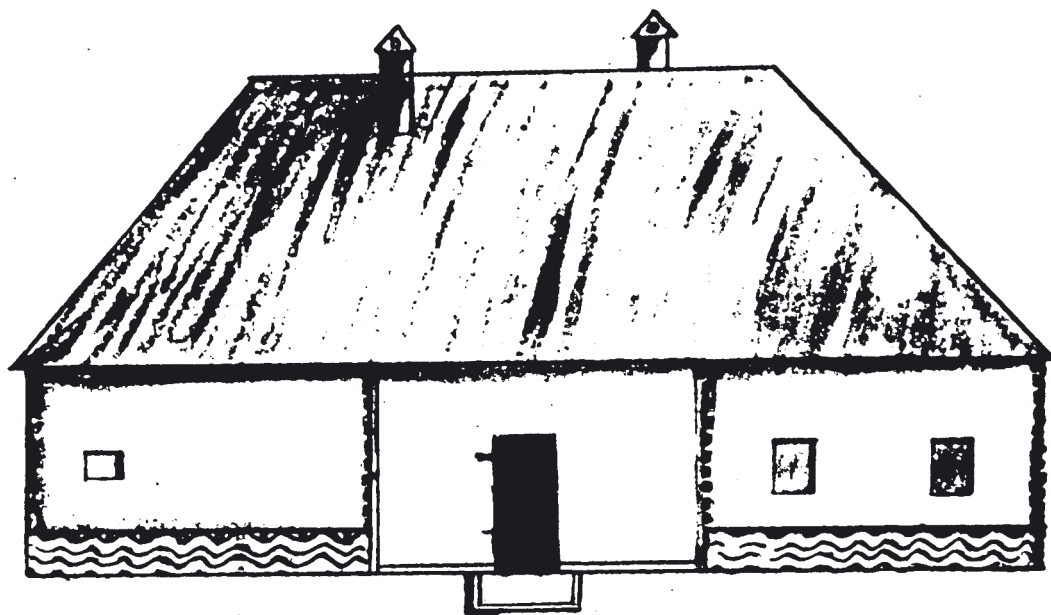
м. Мороськ, сотенна канцелярія

м. Олішівка, сотенна канцелярія

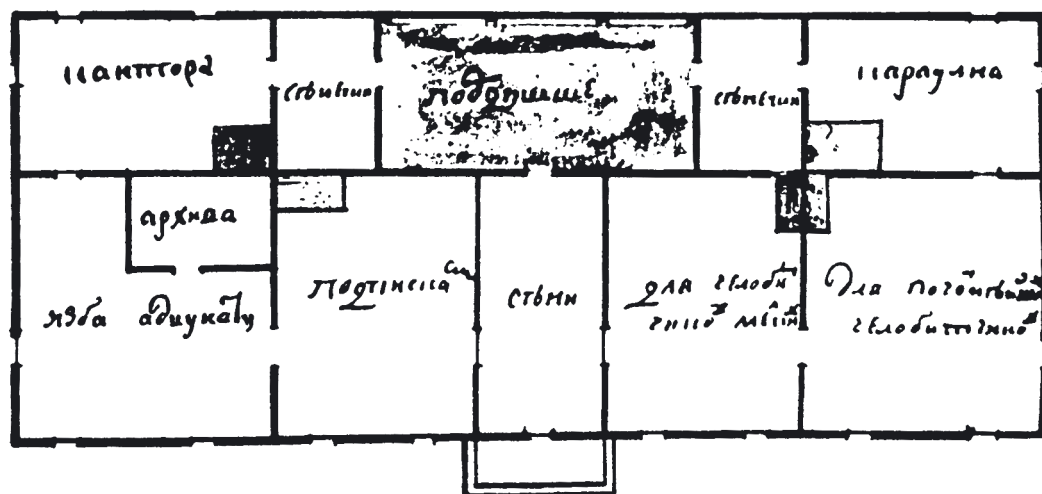
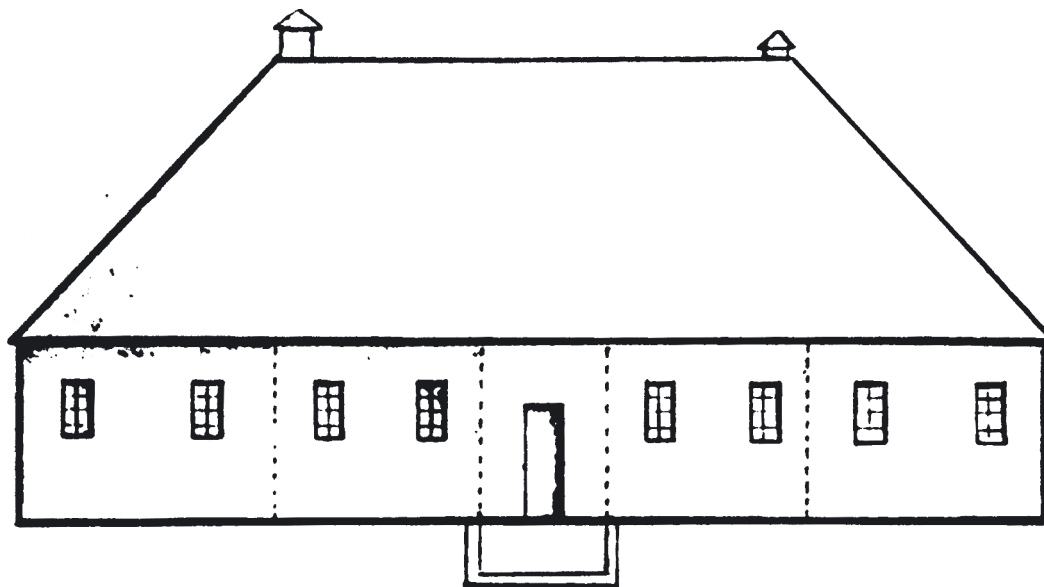

м. Мрин, сотенна канцелярія

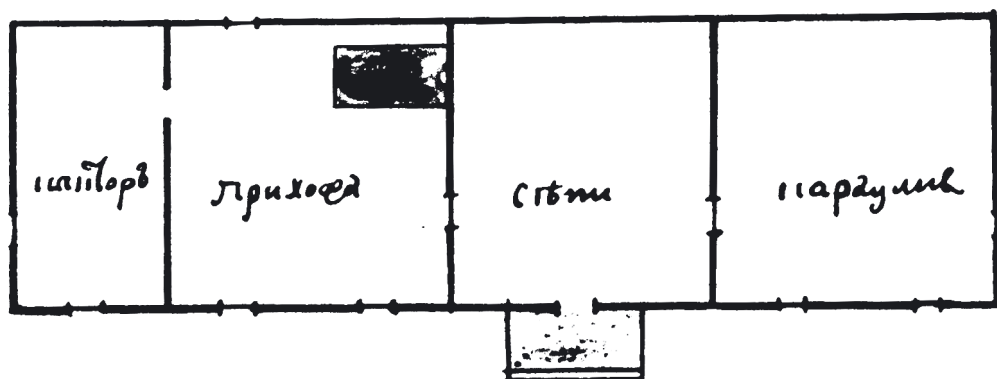
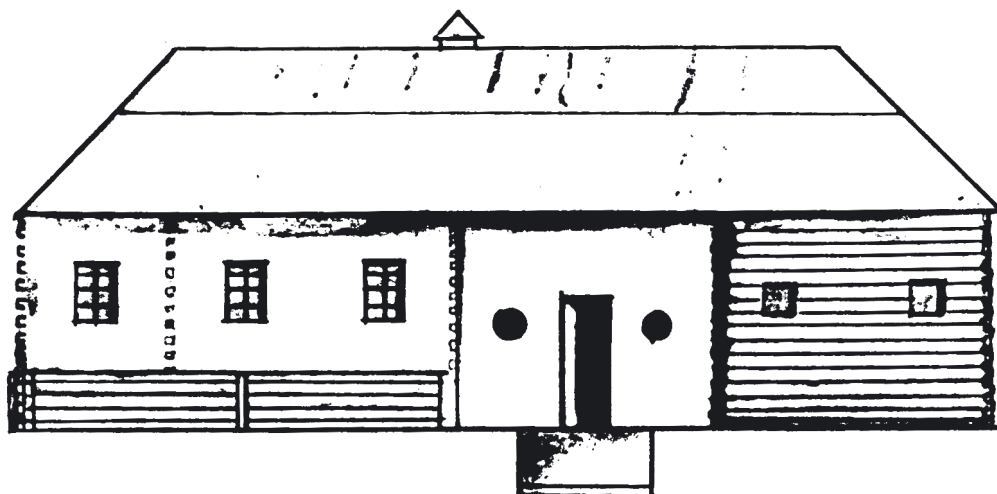
майтабъ
10
5
4
3
2
1
 аршинъ

м. Носівка, сотенна канцелярія

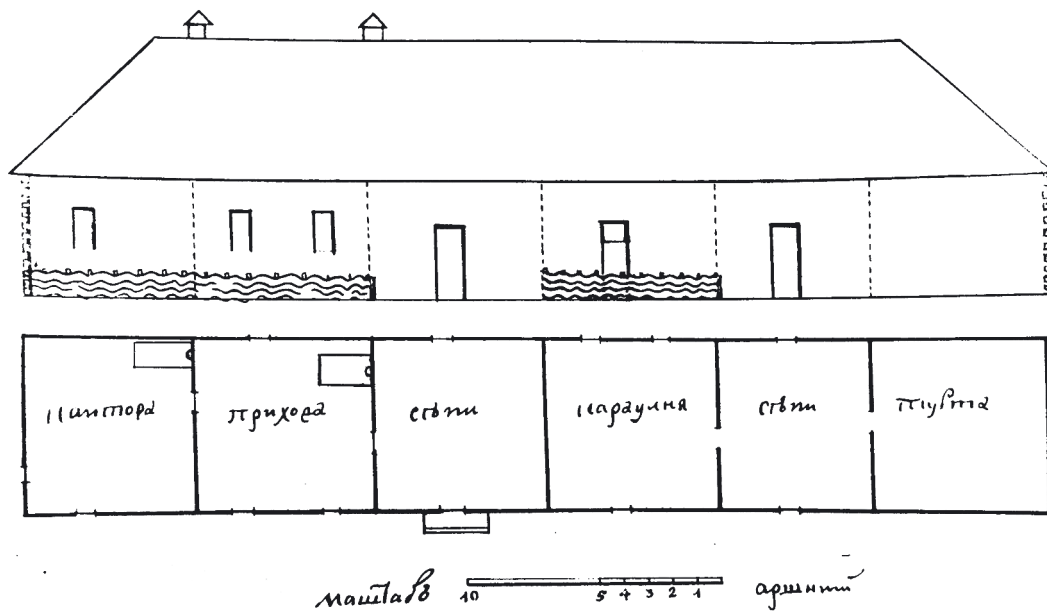
масштаб 10 5 4 3 2 1 аршини

м. Іваниця, земський суд

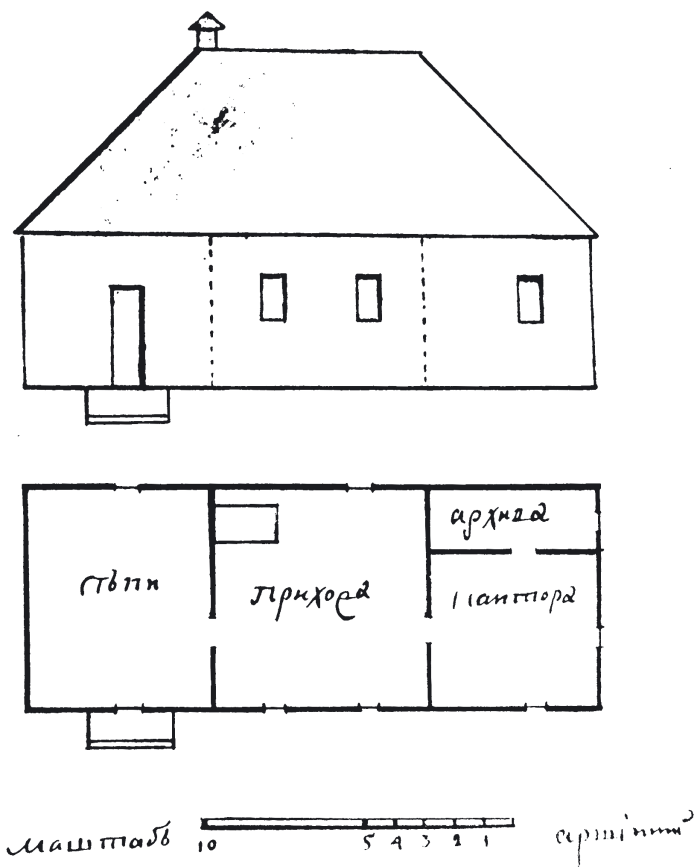

масштаб
10
5
4
3
2
1
 аршинъ

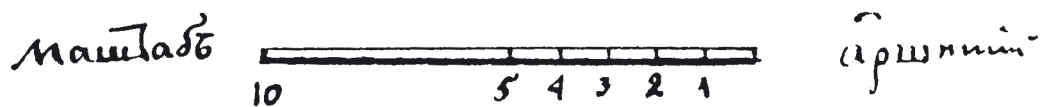
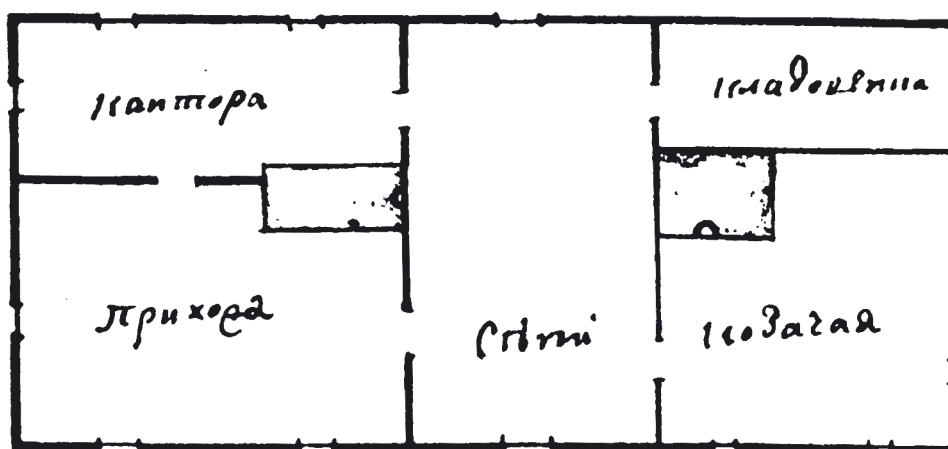
м. Прилуки, ратуша

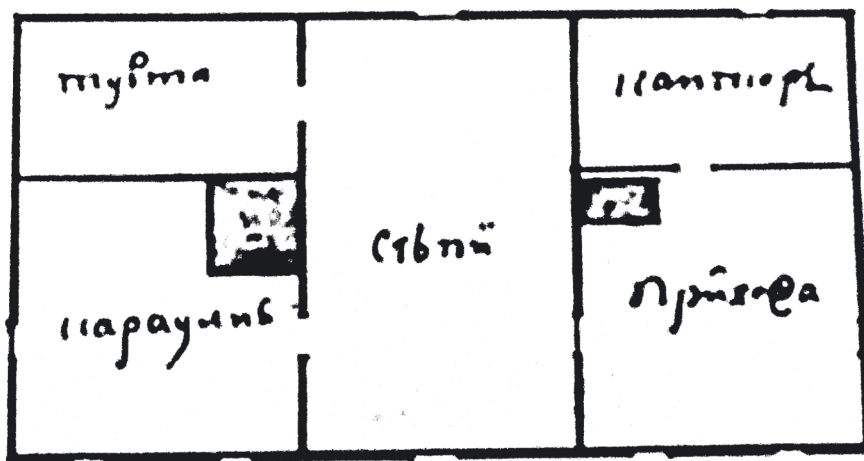
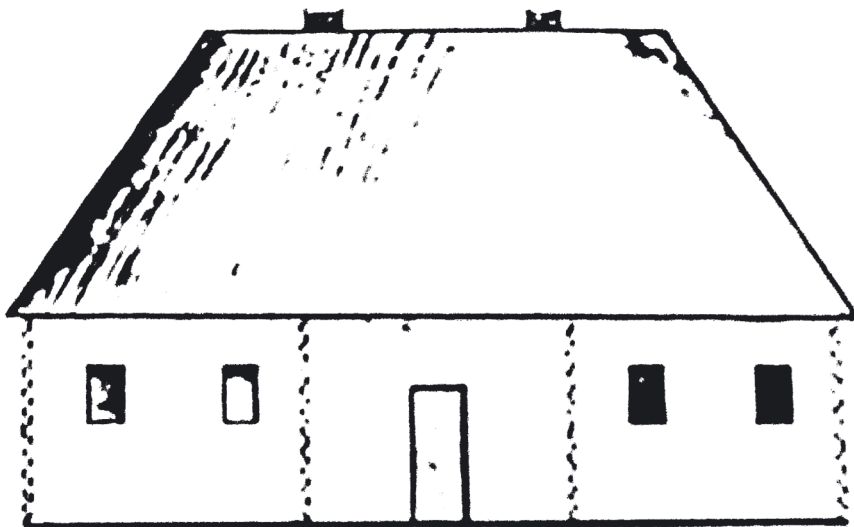
м. Корибутів, сотенна канцелярія

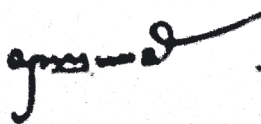

м. Іваниця, сотенна канцелярія

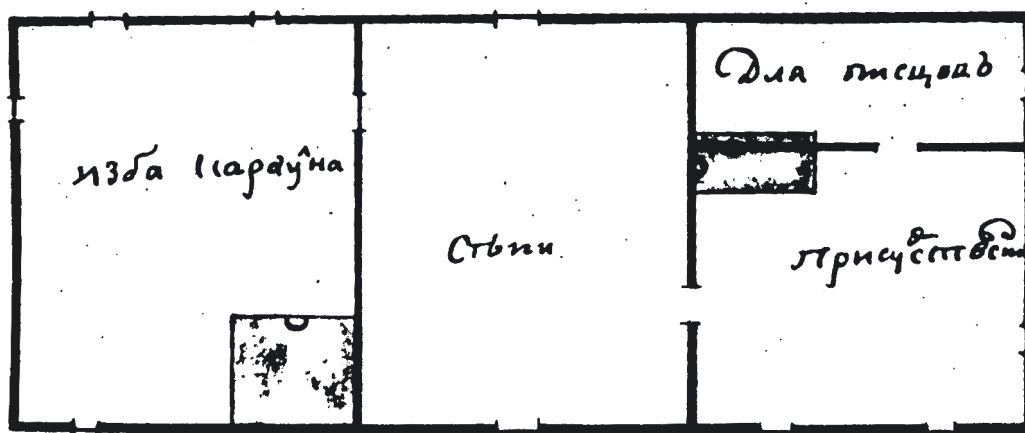
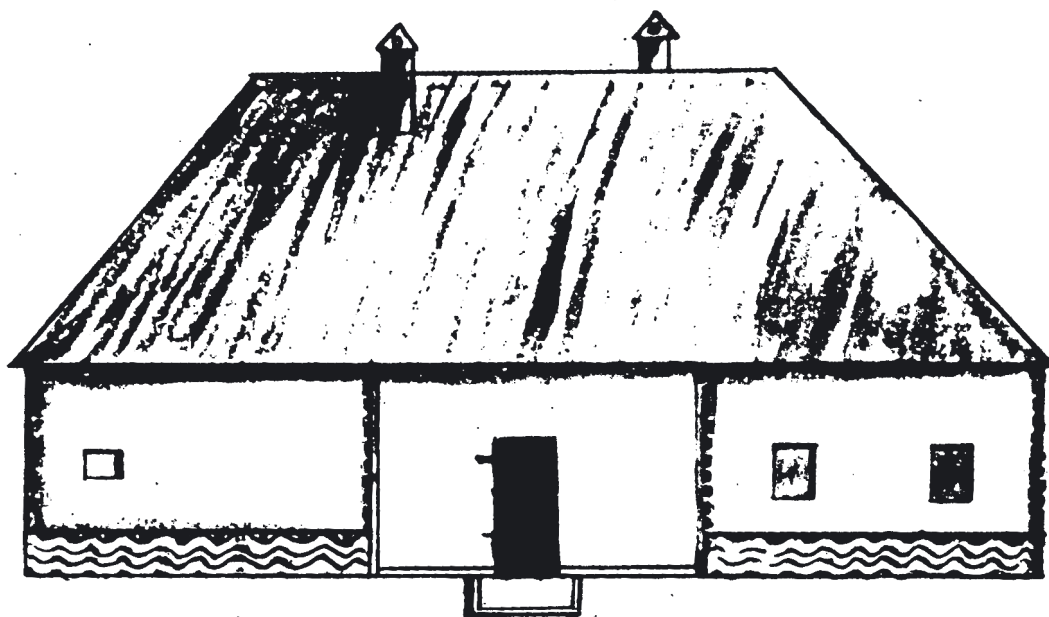

м. Переволочна, сотенна канцелярія

машабъ 10 5 4 3 2 1

м. Монастирище, сотенна канцелярія

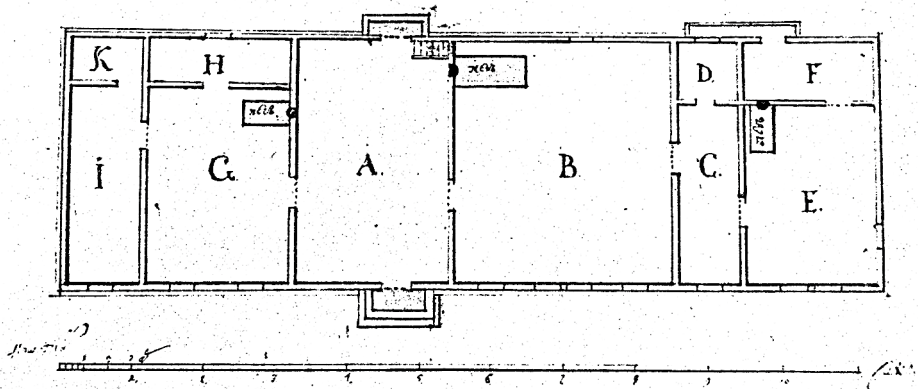

масштабъ 10 5 4 3 2 1 аршинъ

м. Жоравка, сотенна канцелярія

Чертеж сотенного березинского правления,
и комиссаров березинского;

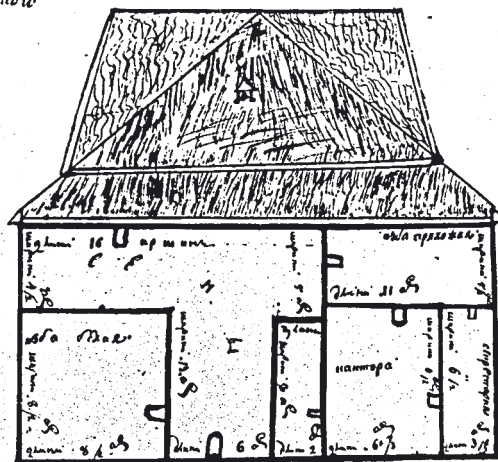
А. сн. Писарь
В. приходящая ст. канцелярия
С. канцелярия
D. архив
E. канцелярия
F. сн.
G. канцелярия
H. канцелярия
I. канцелярия
K. канцелярия

м. Березна, сотенна канцелярія (Кресл. 43)

Чертеж суда Житомирского
стародубского

Земство

общая длина 27 ширины 13

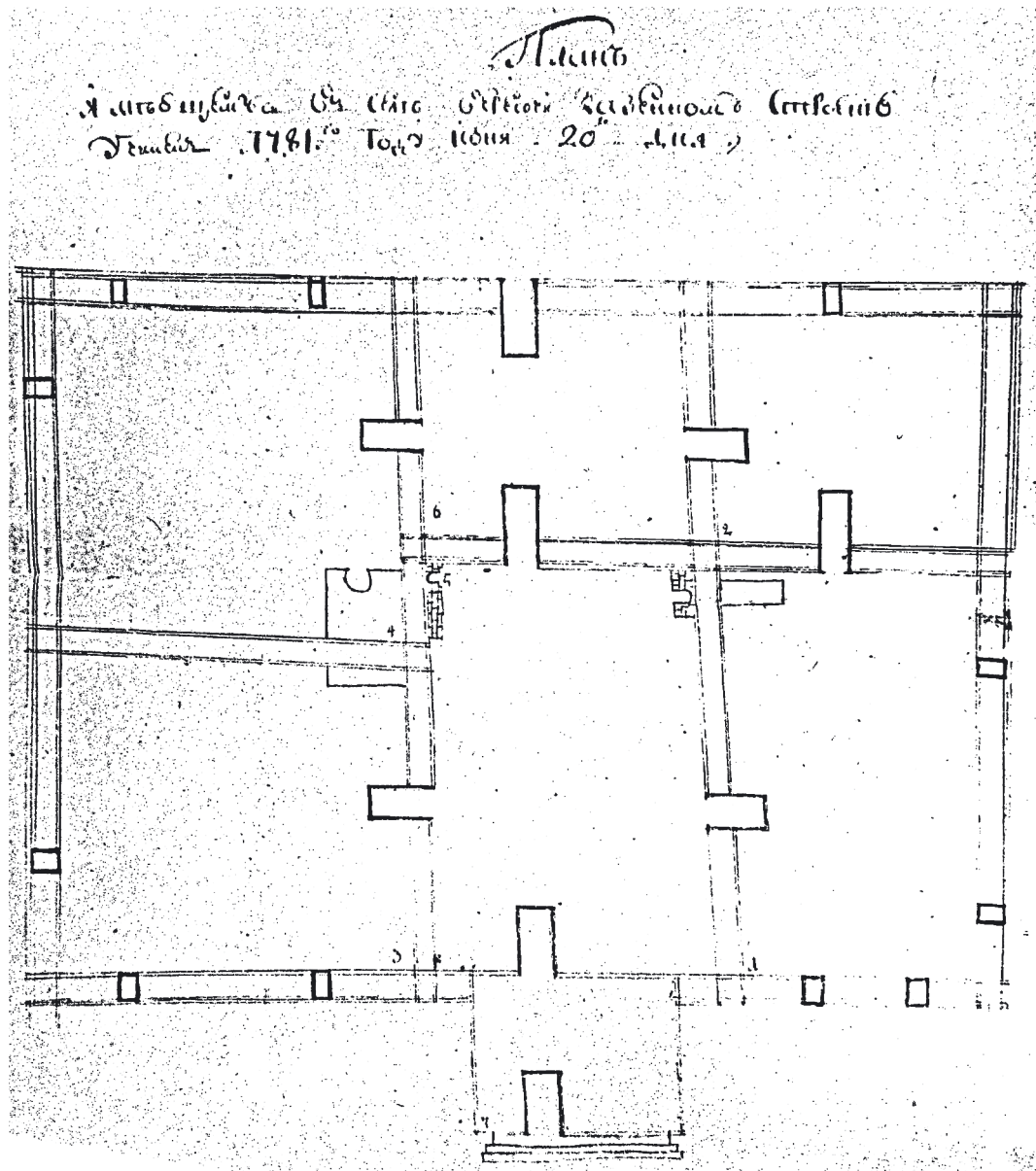
во квадратные метры.

м. Стародуб, земський суд (Кресл. 50)

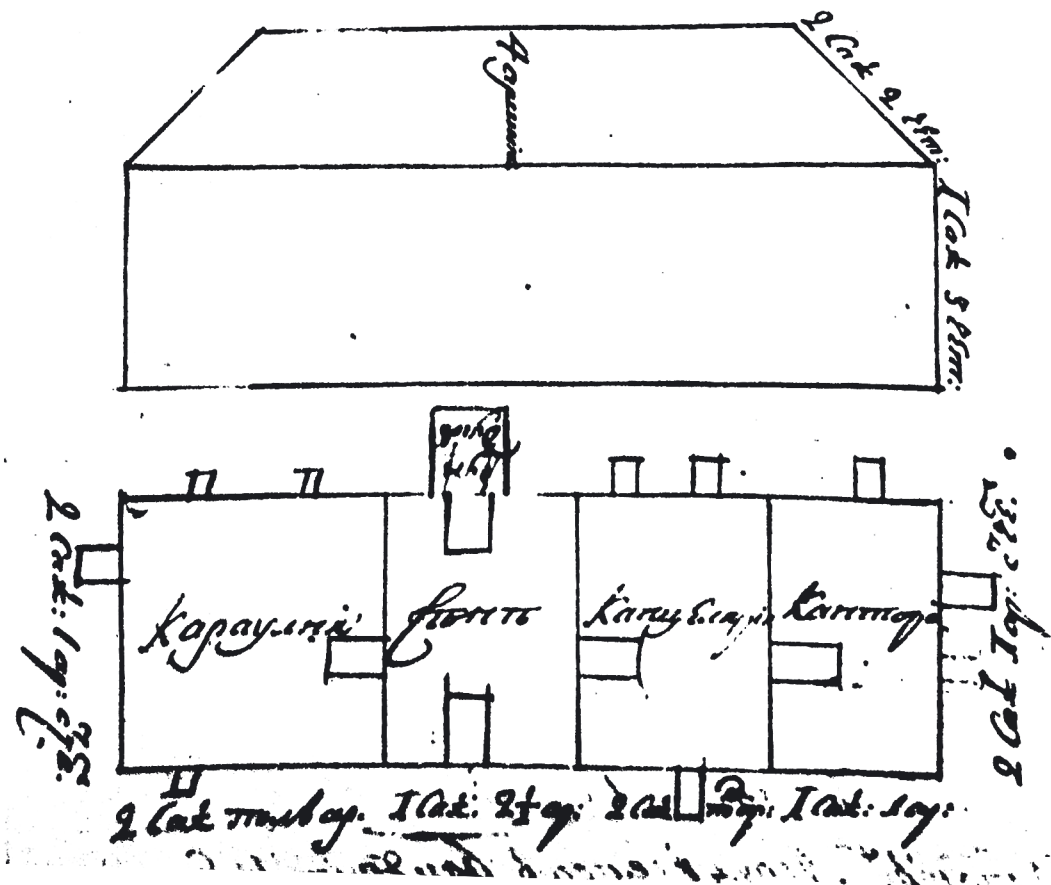
[illegible]

I. u. m. 1793
 Johann Christian
 Johann Christian

95

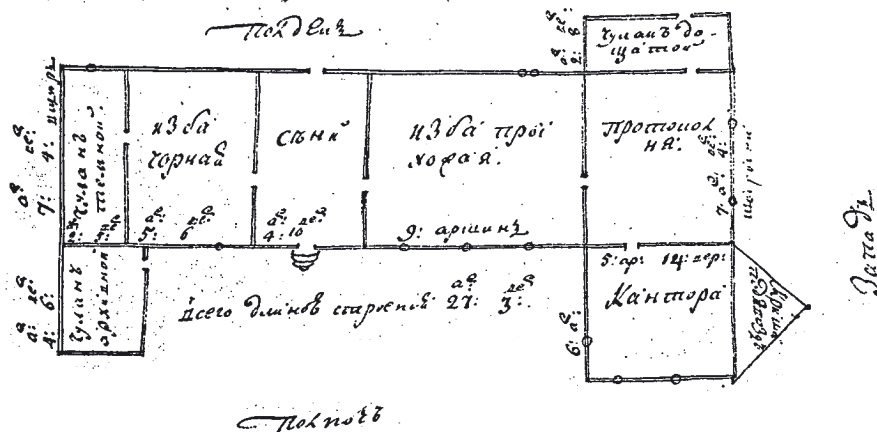

м. Вересоч, сотенна канцелярія (Кресл. 34)

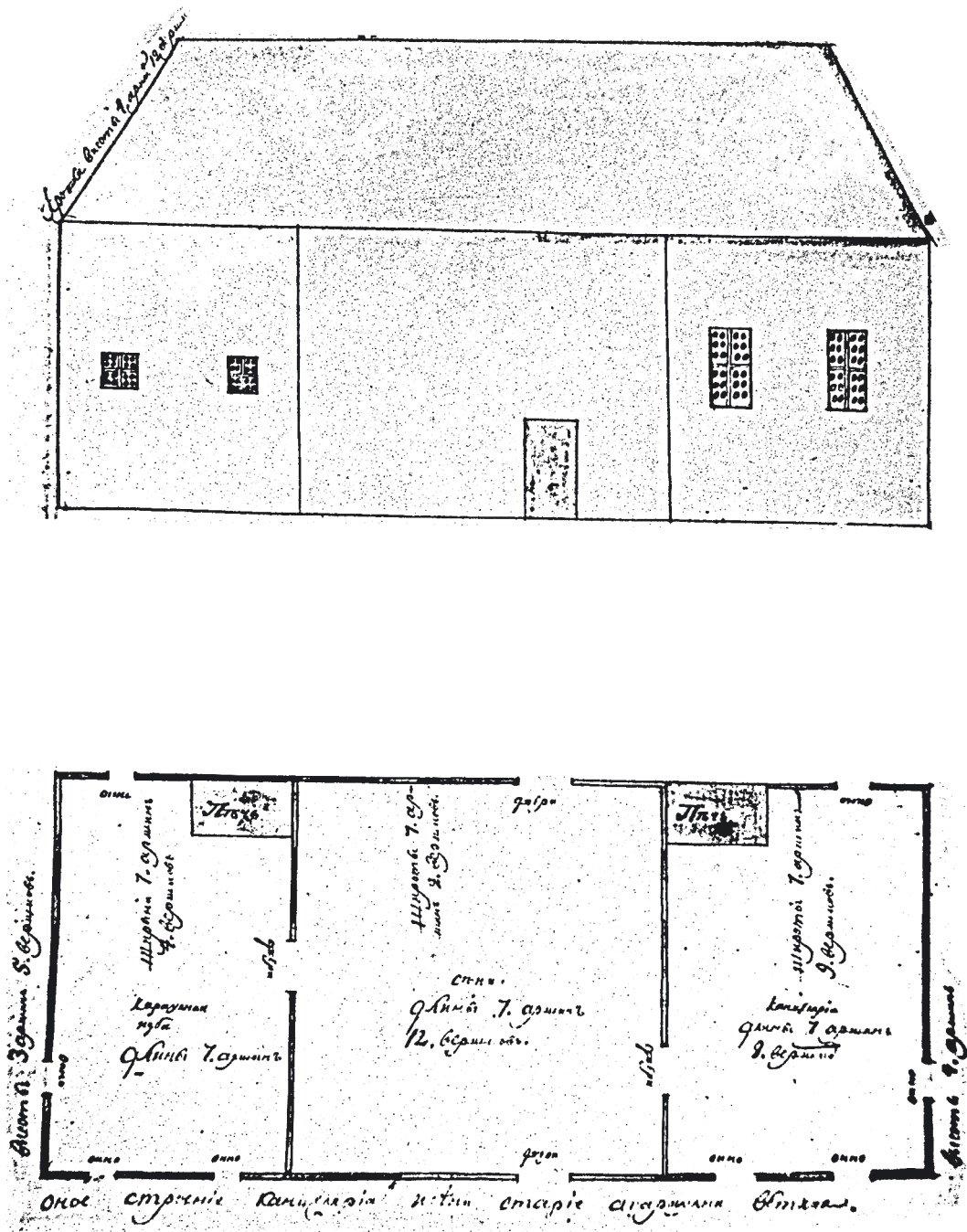

м. Стародуб, перша сотенна канцелярія

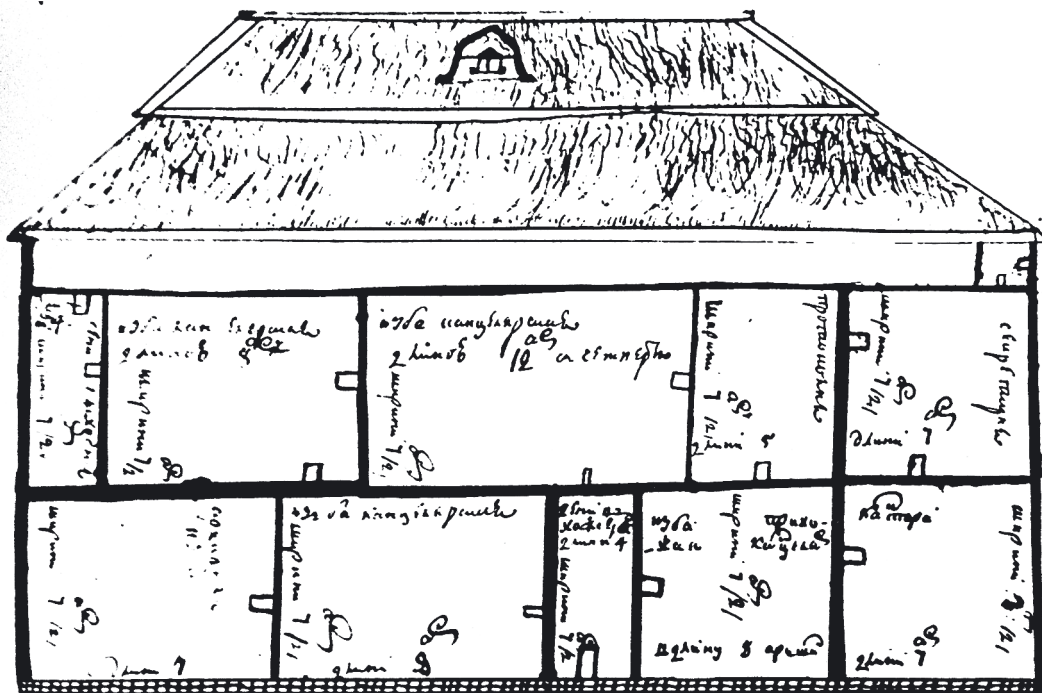
Рис. 1. Чертежъ строенія сотеннаго мѣстнаго правленія. Это старое строеніе съ просторными канцеляріями, а также комнатами. Вмѣстимъ въ немъ на первомъ этажѣ канцелярію, комнату, столовую, кухню, а на второмъ этажѣ канцелярію, комнату, столовую, кухню, а на третьемъ этажѣ канцелярію, комнату, столовую, кухню.

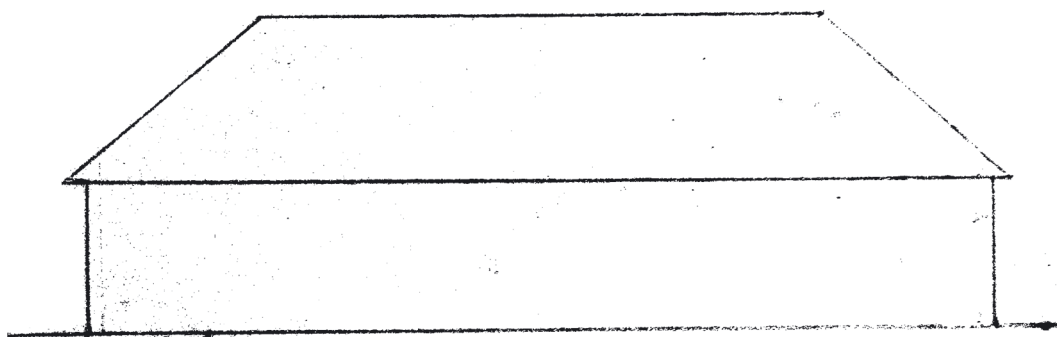
м. Мглин, сотенна канцелярія (Крест. 24)

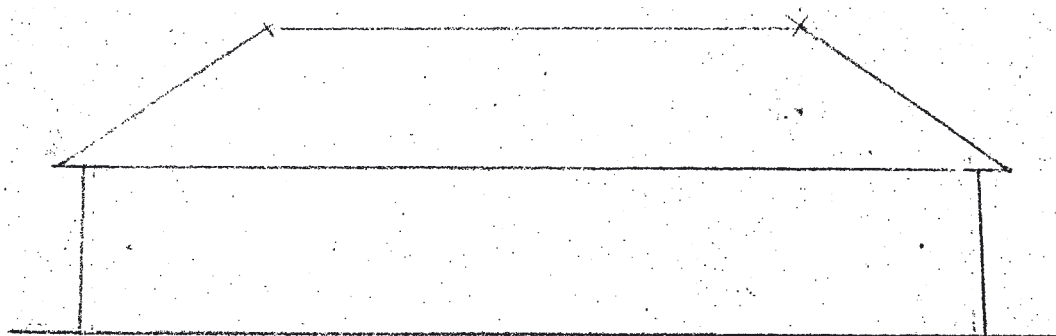
м. Борзна, сотенна канцелярія (Кресл. 1)

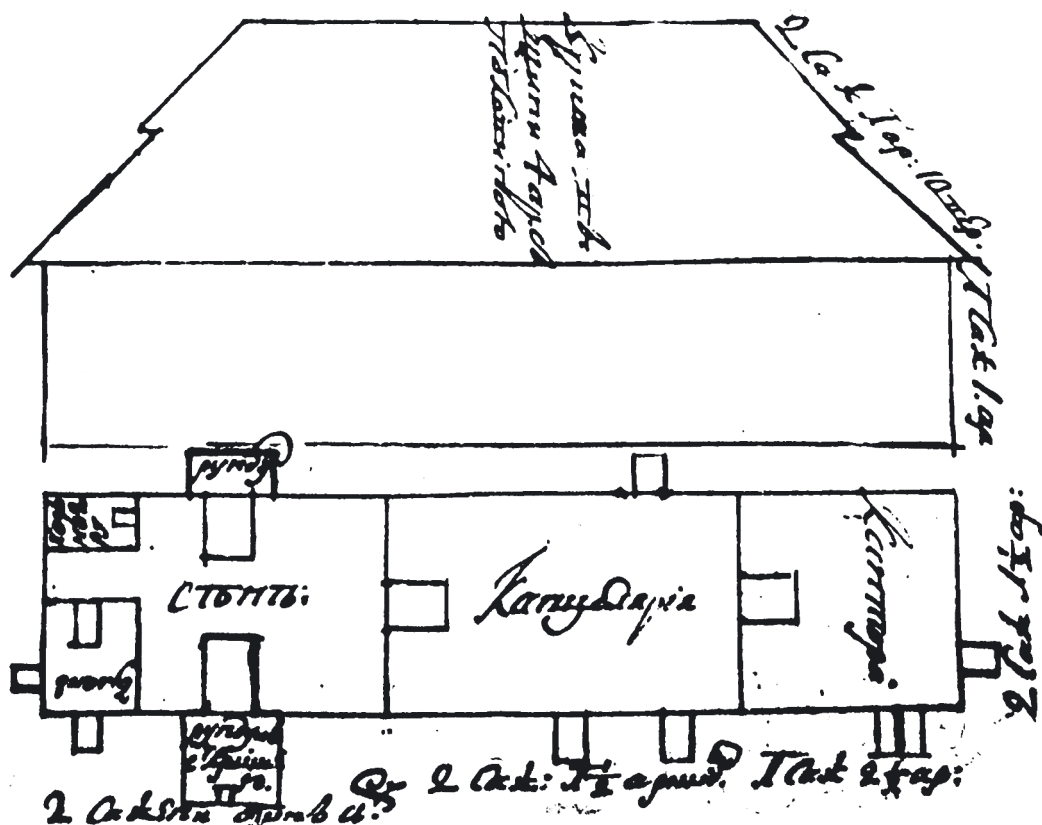
м. Стародуб, полкова канцелярія

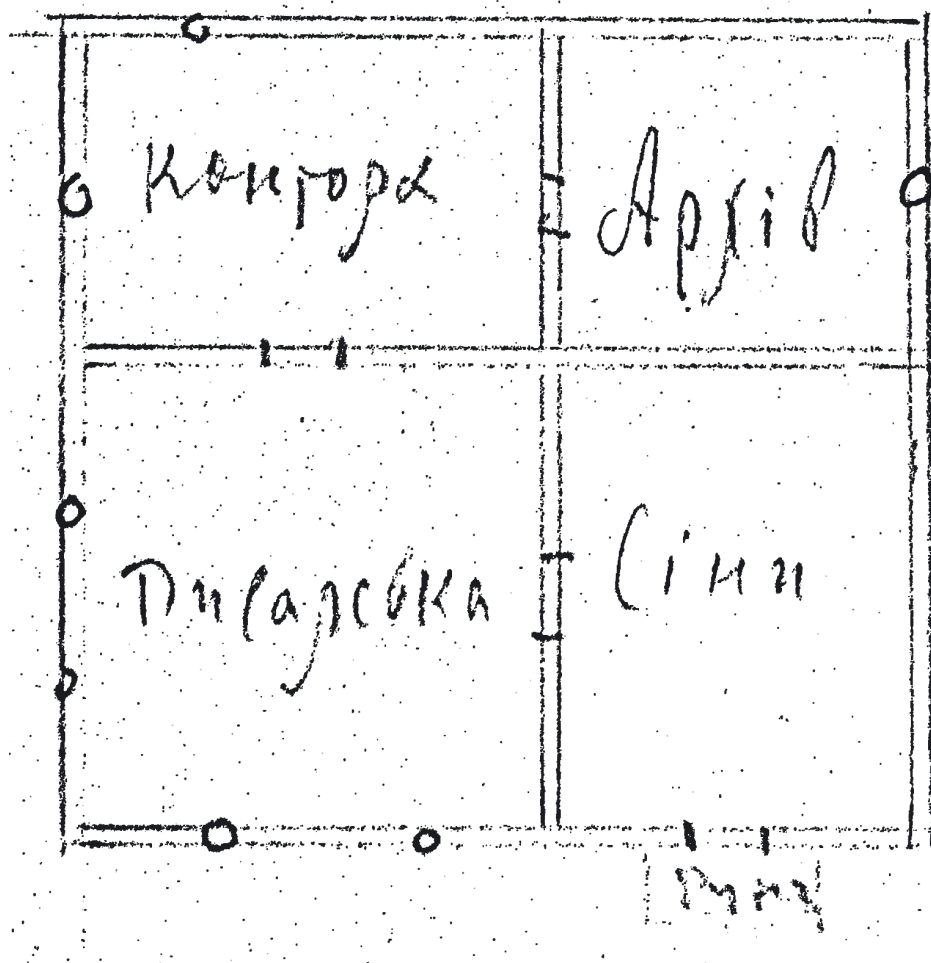
м. Седнів, сотенна канцелярія (Кресл. 16)

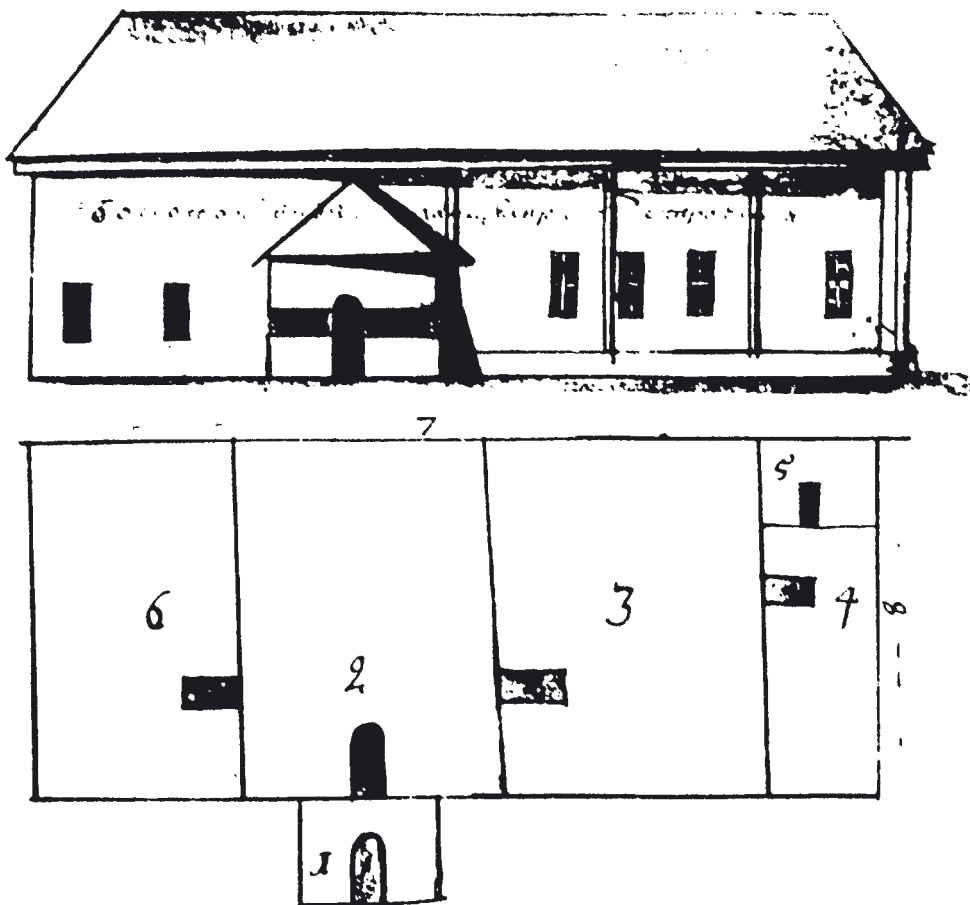
м. Білоус, сотенна канцелярія (Кресл. 20)

м. Городня, сотенна канцелярія (Кресл. 5)

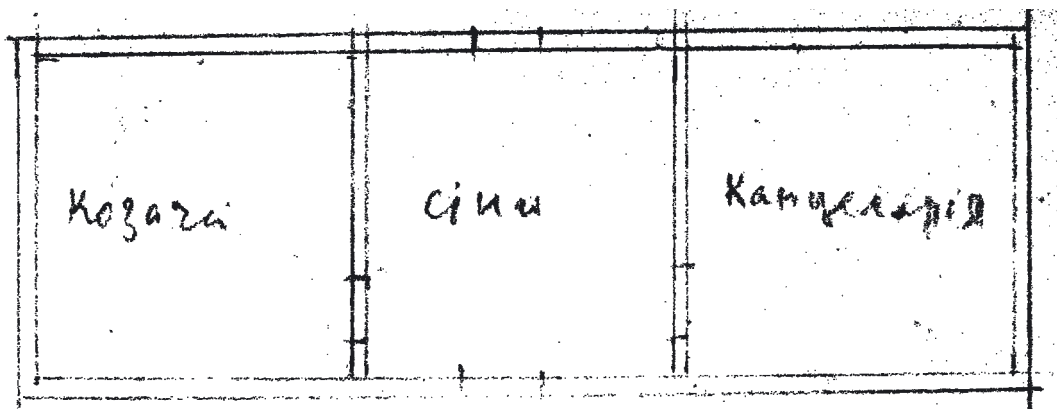

м. Велика Вісь, ропська сотенна канцелярія (Кресл. 47)

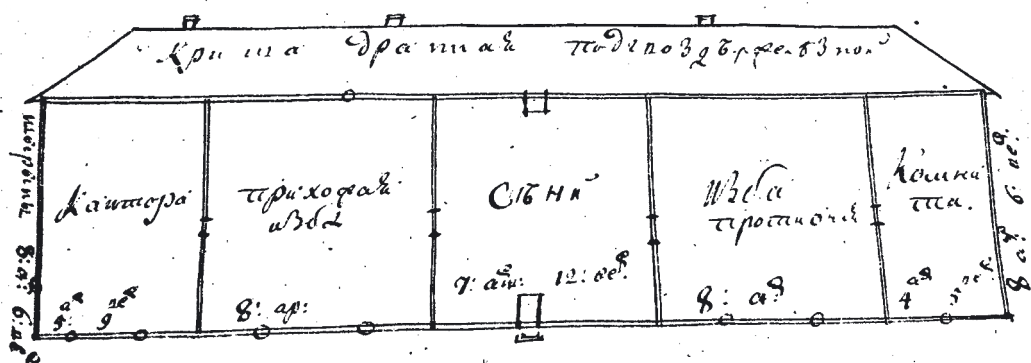
Описаніє сотенного посполитого правління

1. найпервствена 'Копидебурска' дахна мѣсто вдины 7
4. аршина, а вширину 4. аршина и 11. вершковъ
2. стѣна вдины 2. проаршинный сѣкъ
3. копидебурская прихвѣстка вдины 2. сѣкъ 11.
и 13. вершковъ
4. прихвѣстѣнная палатка вдины 4. аршина и 11.
вершковъ, а вширину 2. сѣкъ 11. и 13. вершковъ
5. булантинъ вдины 1. сѣкъ 11. и 13. вершковъ, а вширину 4.
аршина 11. вершковъ
6. противная вдины 2. сѣкъ 1. аршина 11. и 13.
вершковъ

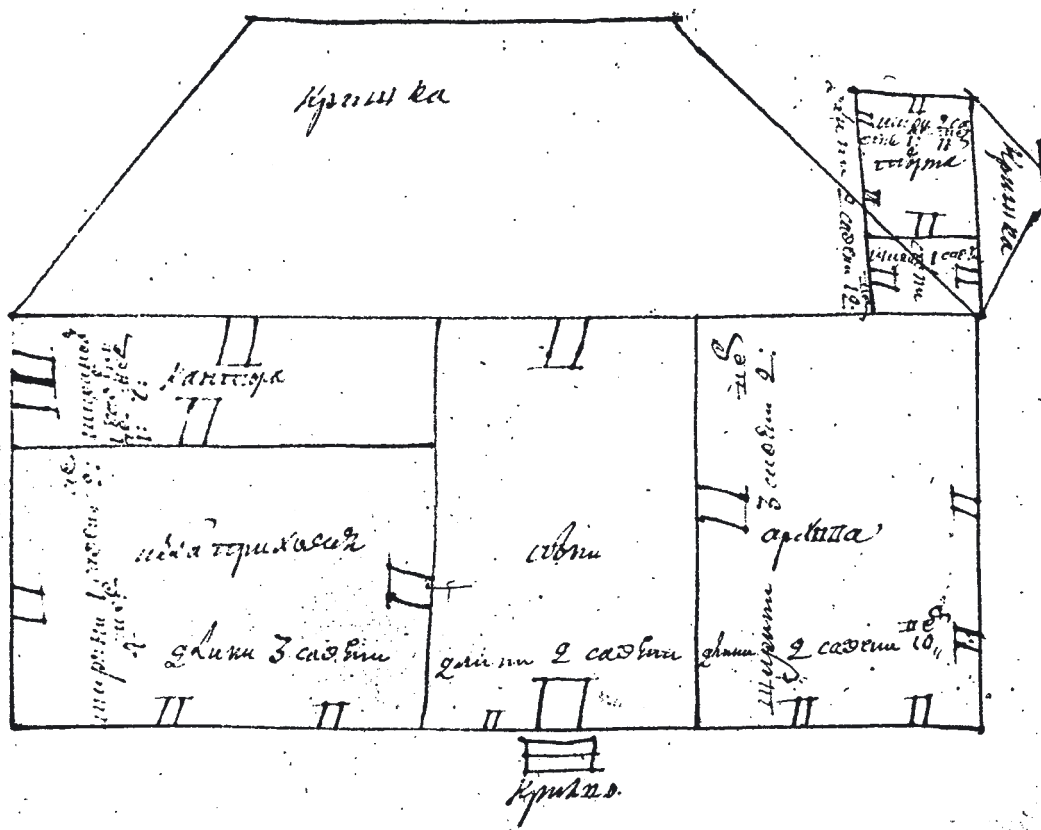
м. Шептаки, сотенна канцелярія

2. Тератифъ сароситъ мѣстара таа мѣстара, оное
бѣио срусованое: вѣичиѣ сароситъ, крошѣ

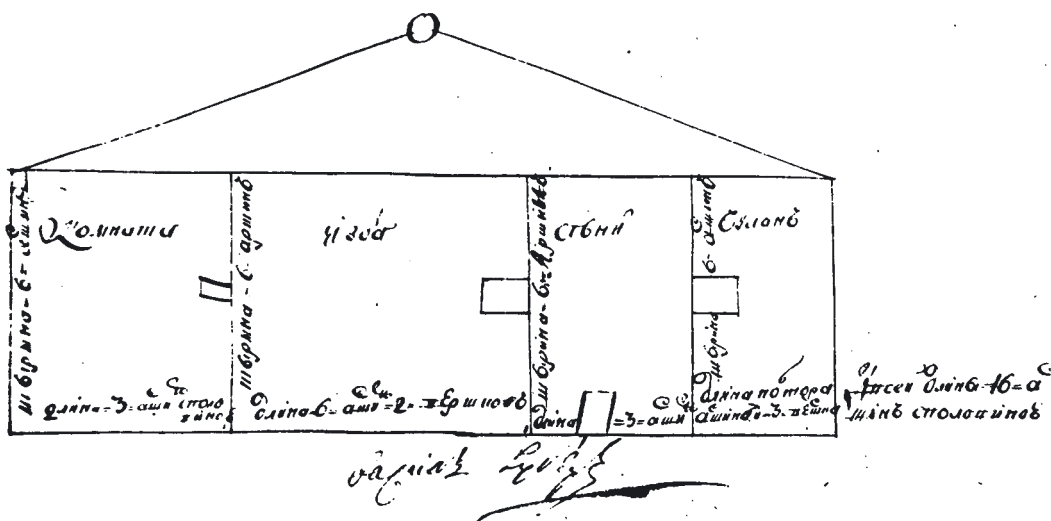

всего длиннѣ 33: аришнѣ 10: вершнѣ.

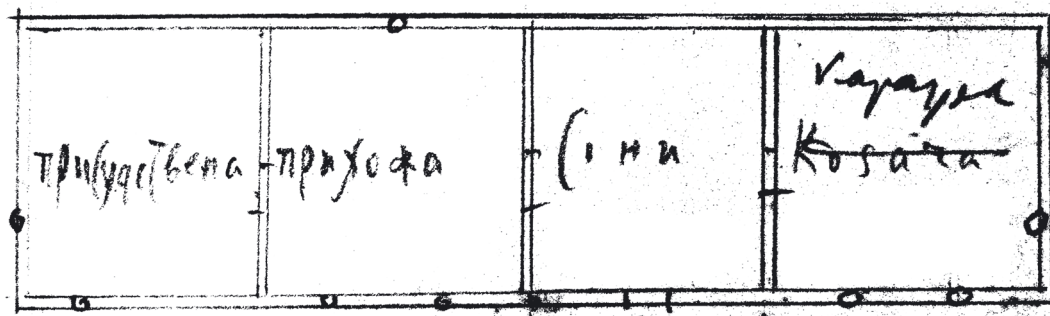
м. Мглин, магістрат

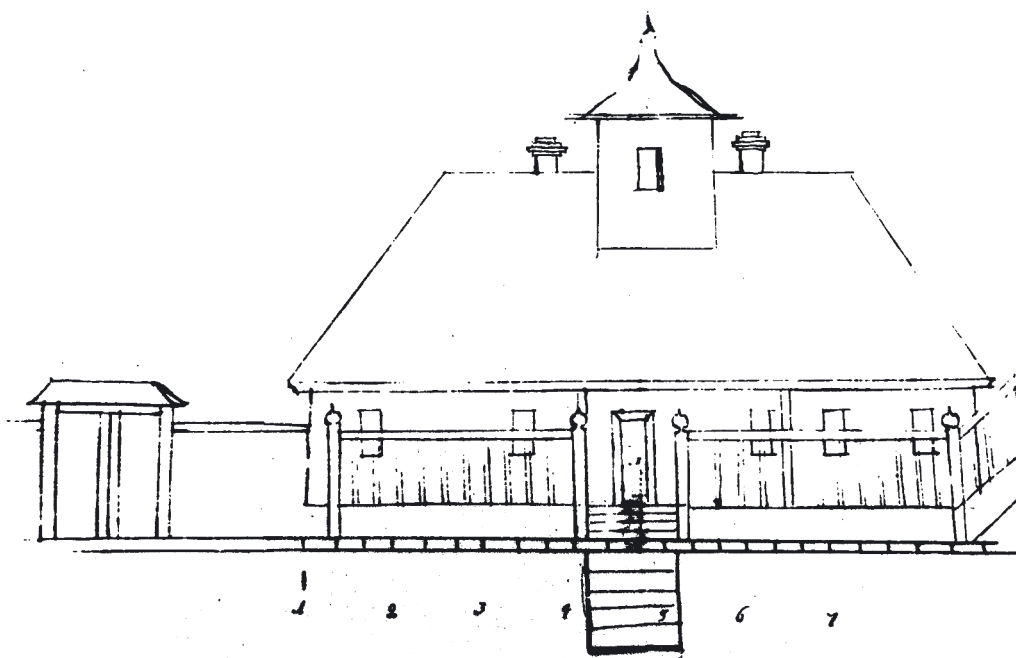
м. Почеп, перша сотенна канцелярія

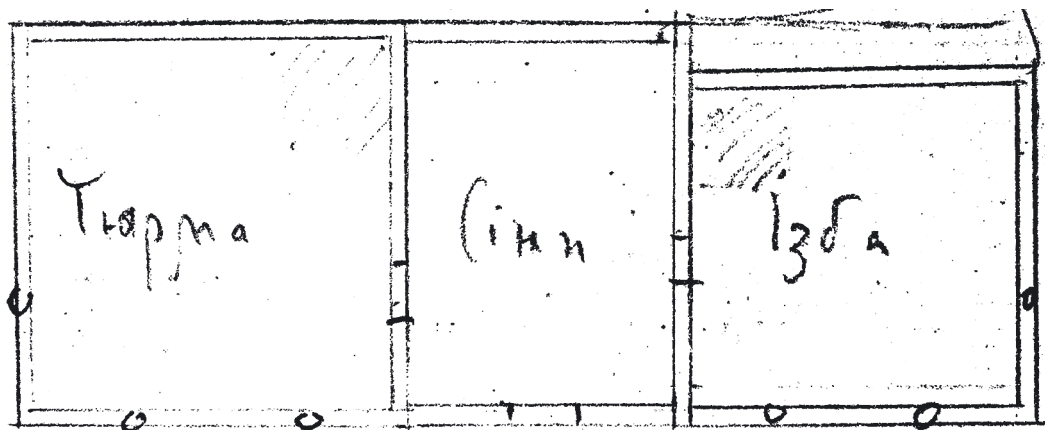
м. Чорнооків, топальська сотенна канцелярія (Кресл. 22)

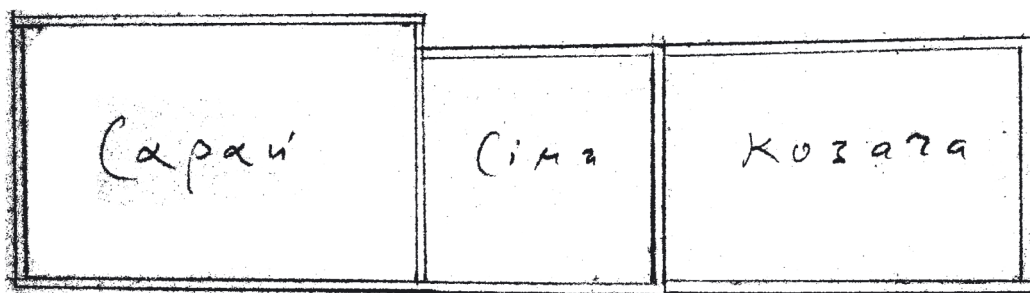
м. Короп, сотенна канцелярія

м. Короп, ратуша (Кресл. 37)

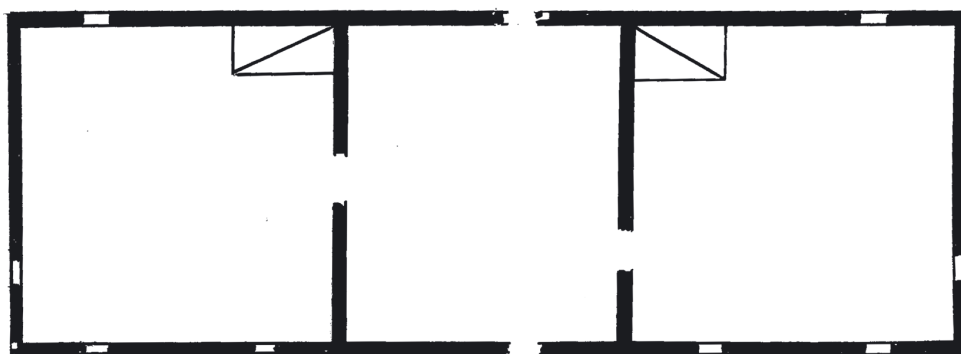

м. Ніжин, тюрма

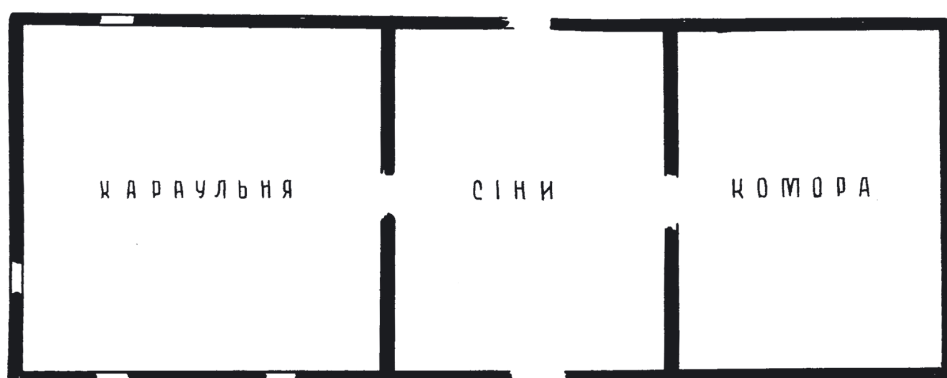
м. Слабин, караульня

КРЕСЛЕНИКИ

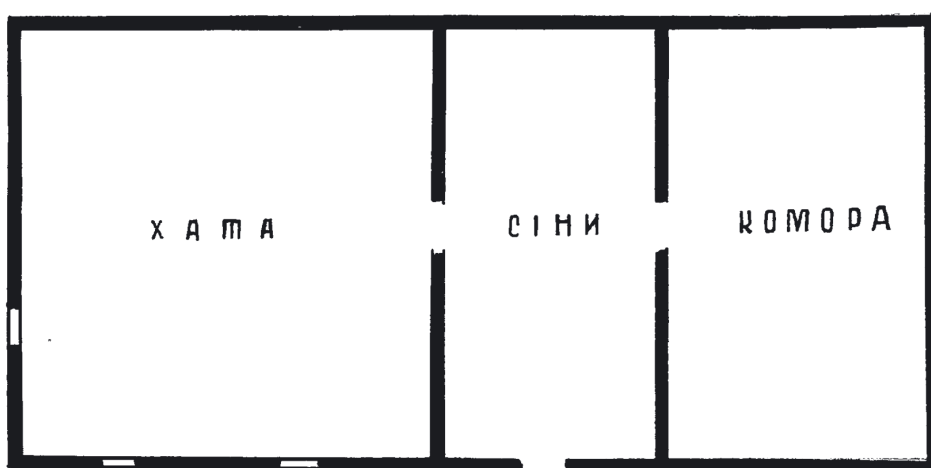
0 1 2 3 4 5 м.

м. Борзна, сотенна канцелярія (Рис. 40)

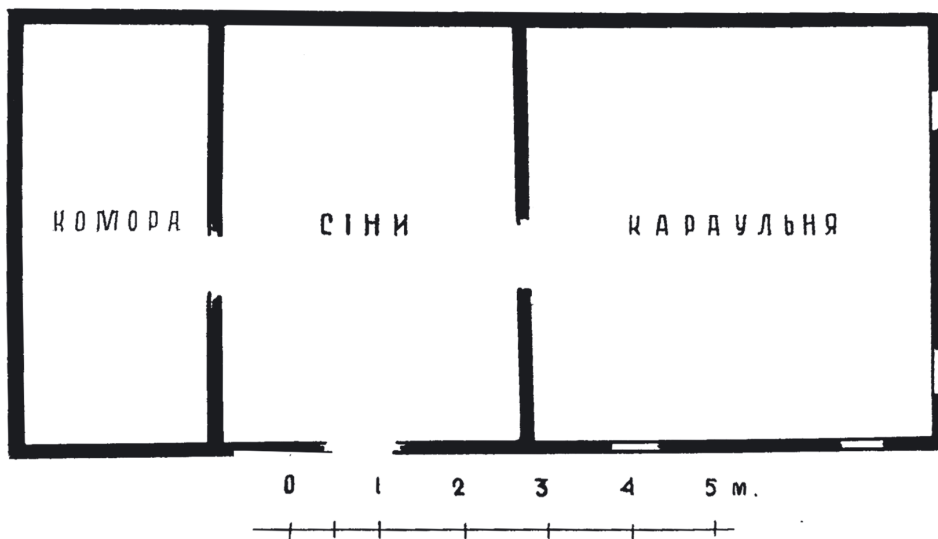
0 1 2 3 4 5 м.

м. Білоус, караульня

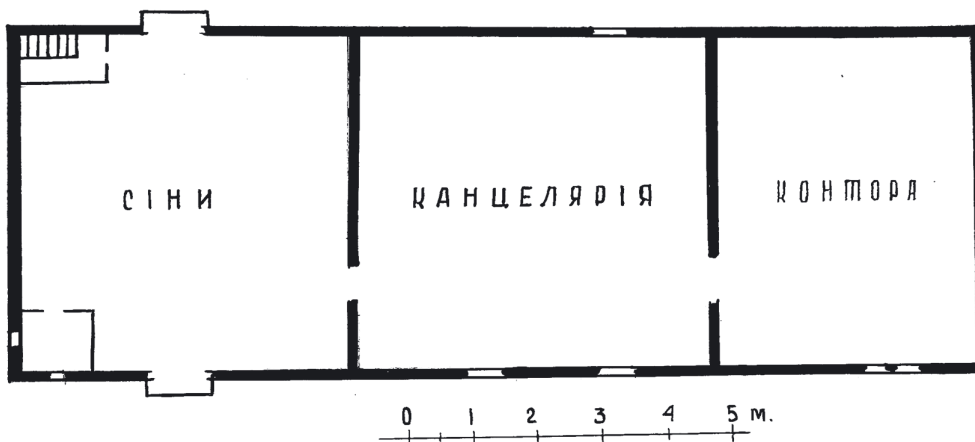

0 1 2 3 4 5 м.

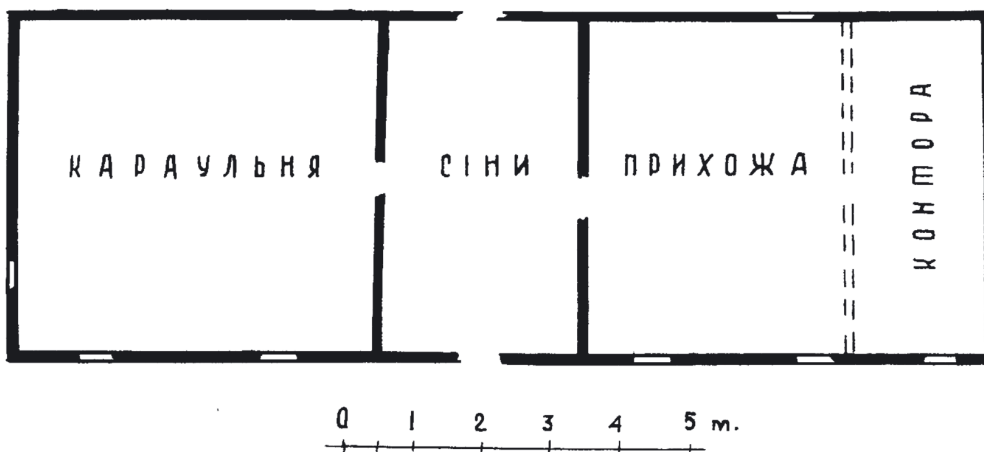
м. Городня, караульня

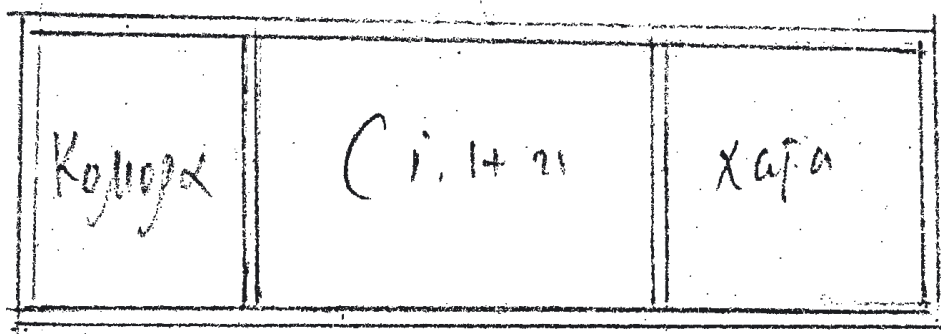
м. Мена, караульня

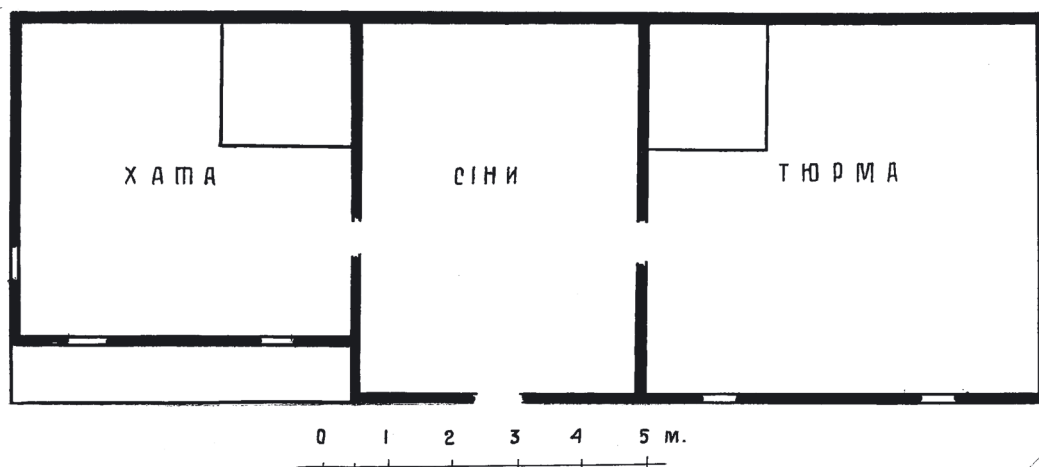
м. Городня, сотенна канцелярія (Рис. 44)

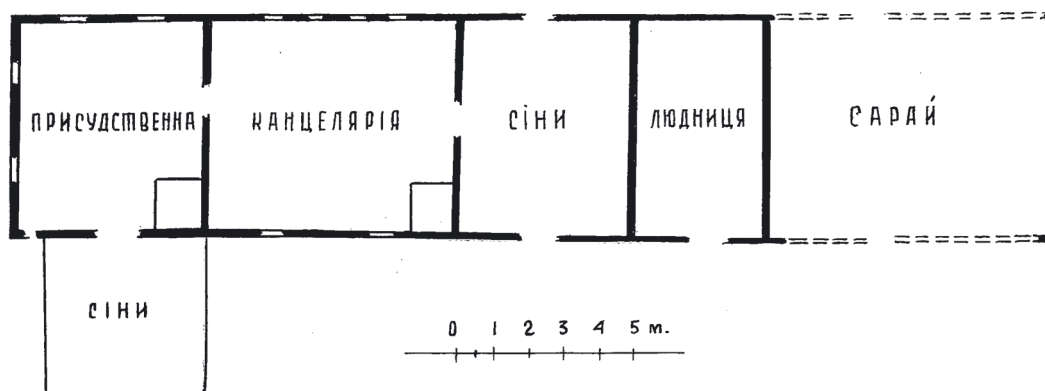
м. Киселівка, сотенна канцелярія

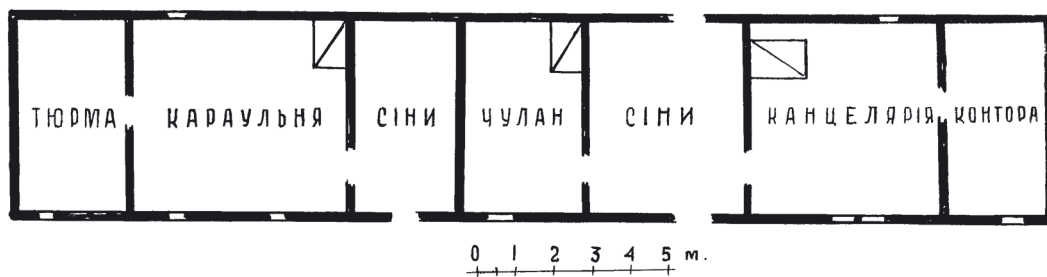
м. Стольне, караульня

м. Ніжин, караульня магістрату

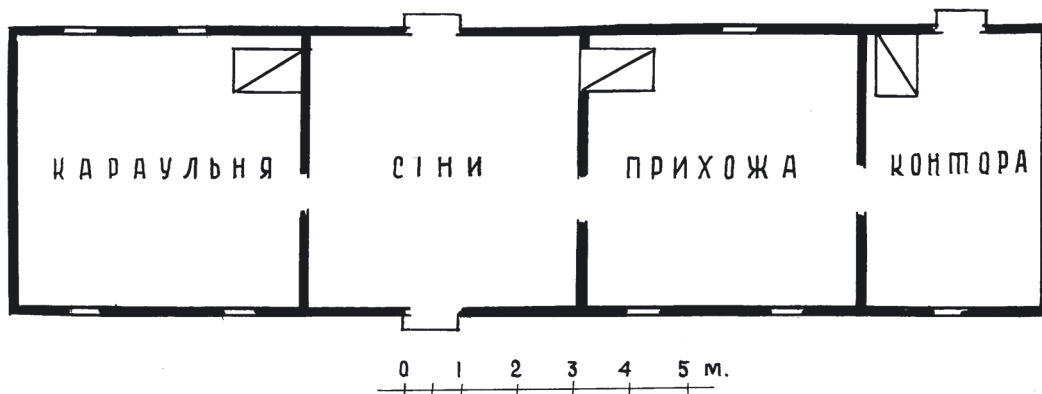
м. Ніжин, старий магістрат

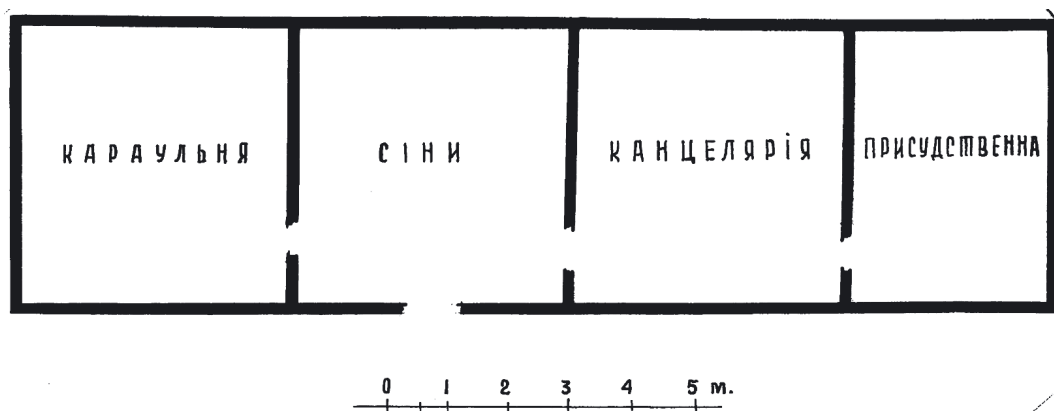
м. Любеч, сотенна канцелярія

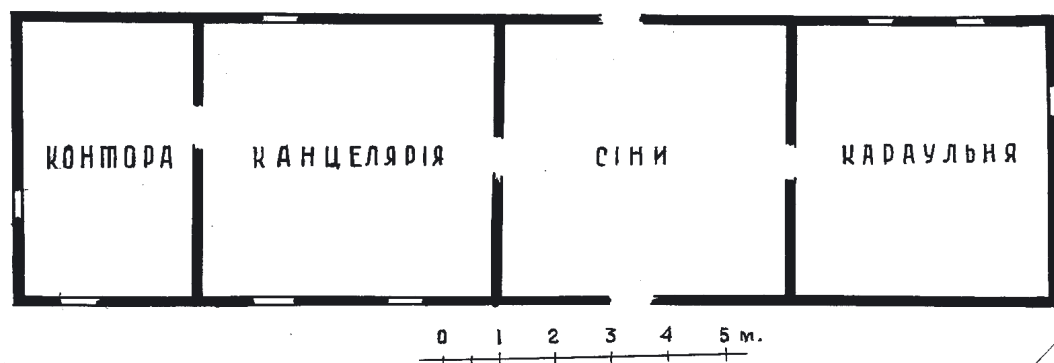
м. Короп, сотенна канцелярія

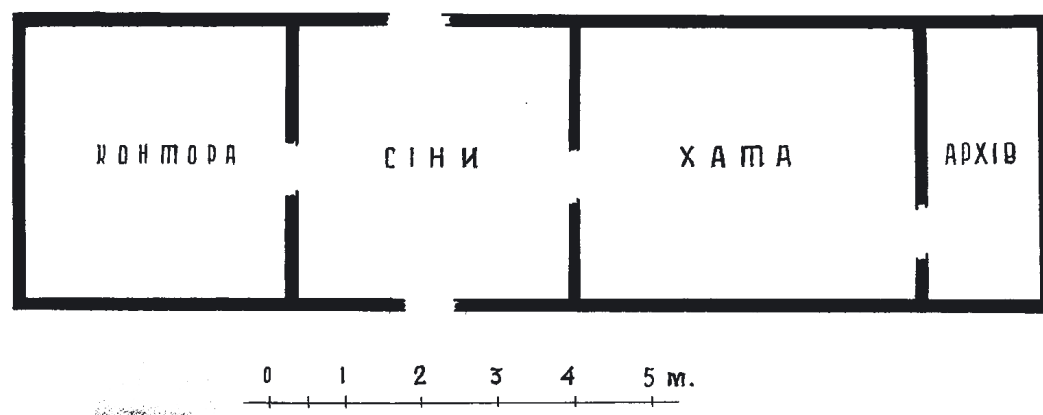
м. Синявка, сотенна канцелярія

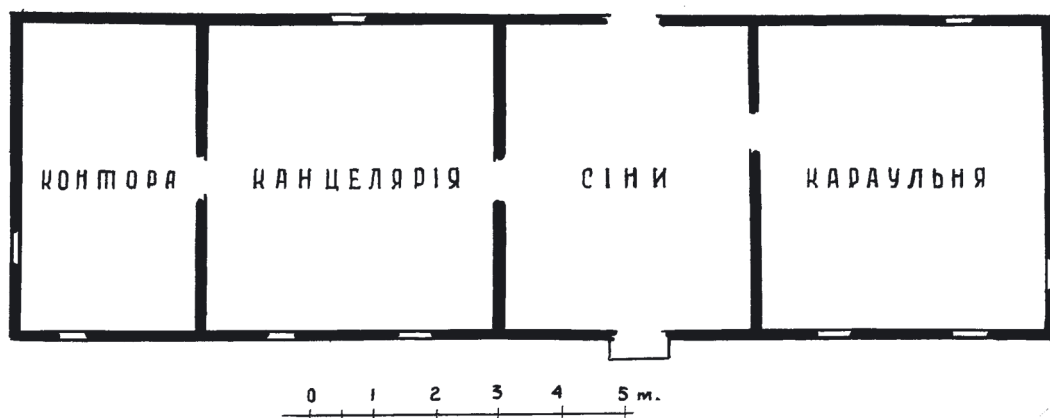
м. Стародуб, перша сотенна канцелярія (Рис. 56)

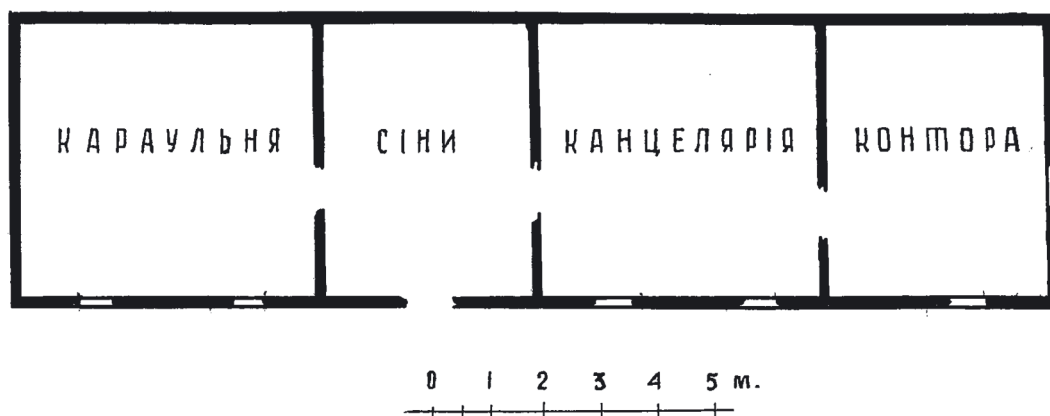
м. Хлоп'яники, понорницька сотенна канцелярія

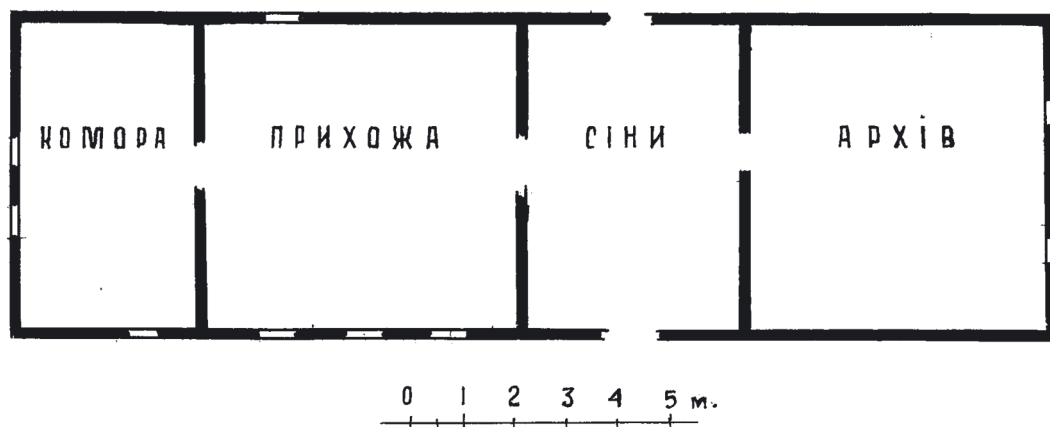
м. Стародуб, сотенна канцелярія на Новому Місті

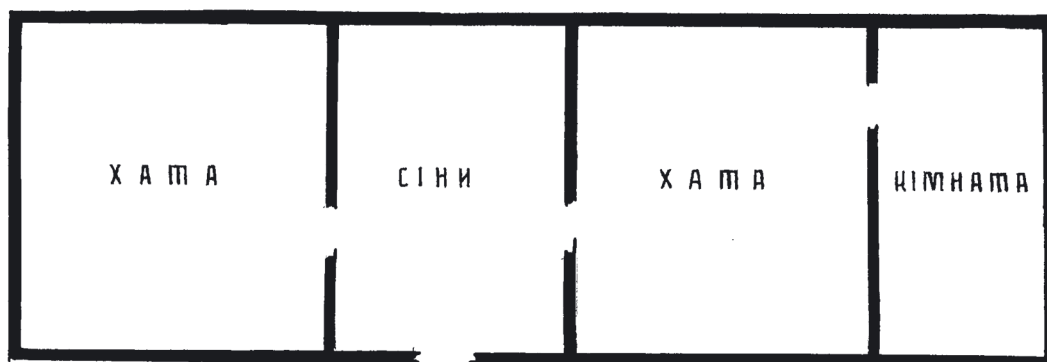
м. Седнів, сотенна канцелярія (Рис. 42)

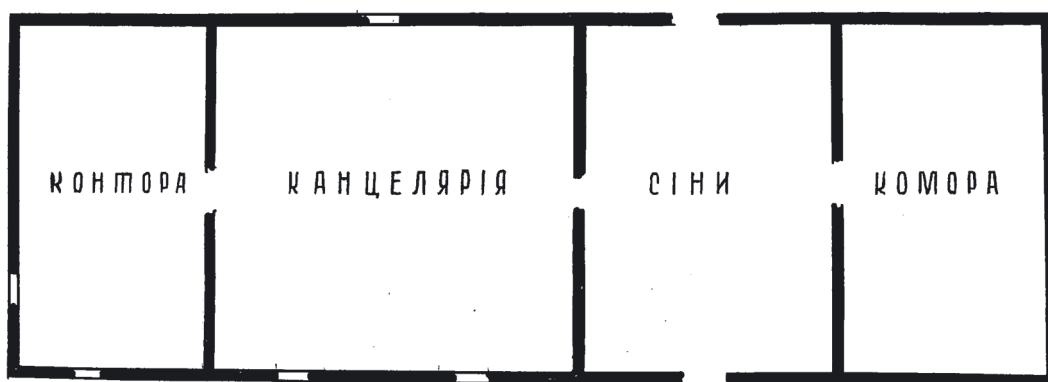
м. Баклань, сотенна канцелярія

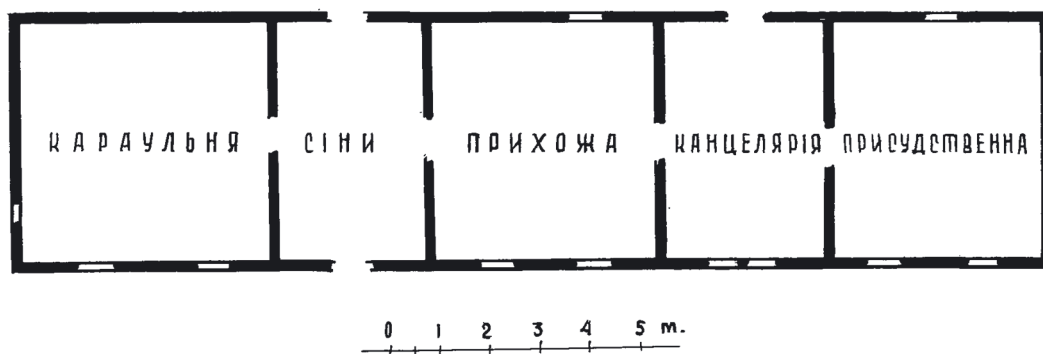
м. Новгород-Сіверський, магістрат

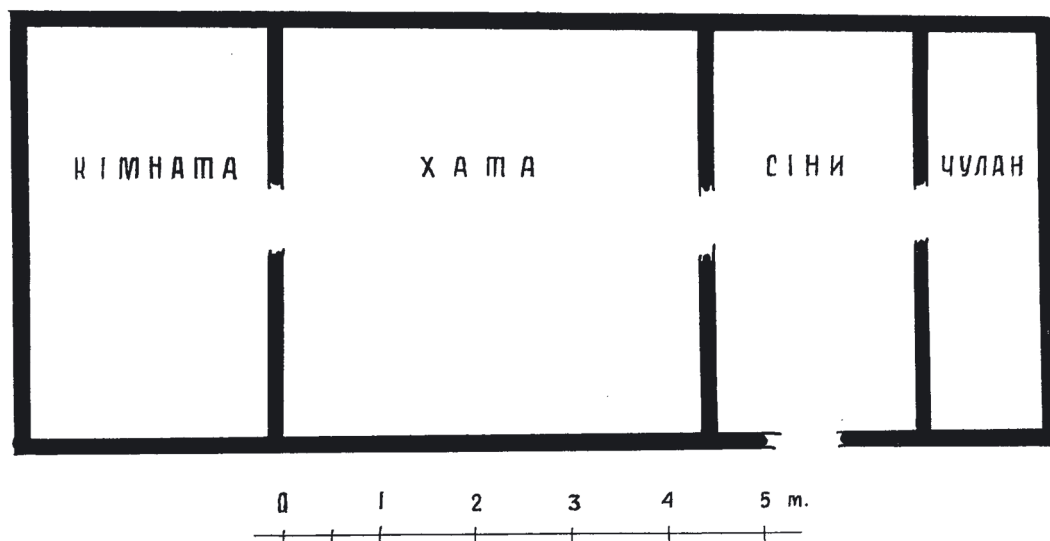
м. Погар, магістрат

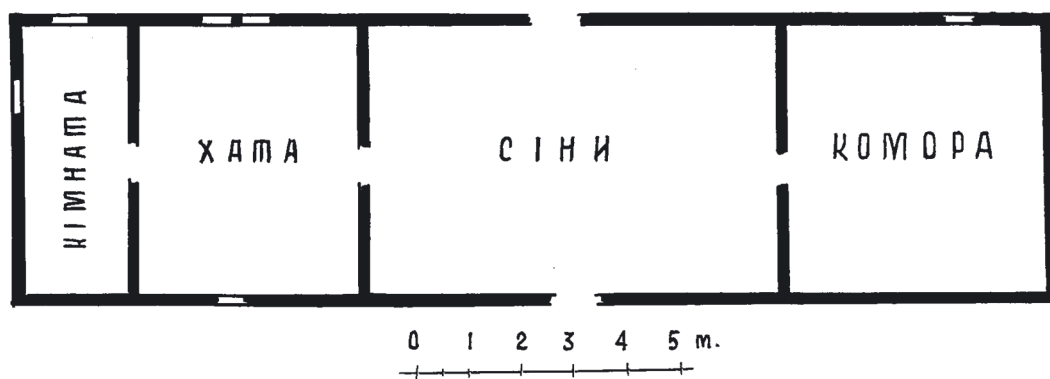
м. Білоус, сотенна канцелярія (Рис. 43)

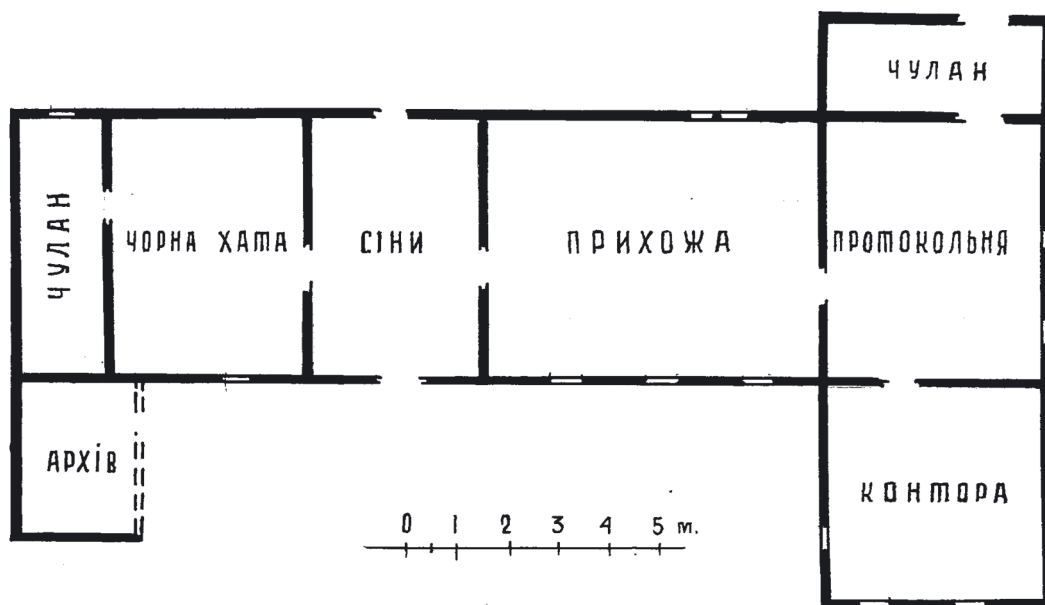
м. Салтикова Дівиця, сотенна канцелярія (Рис. 33)

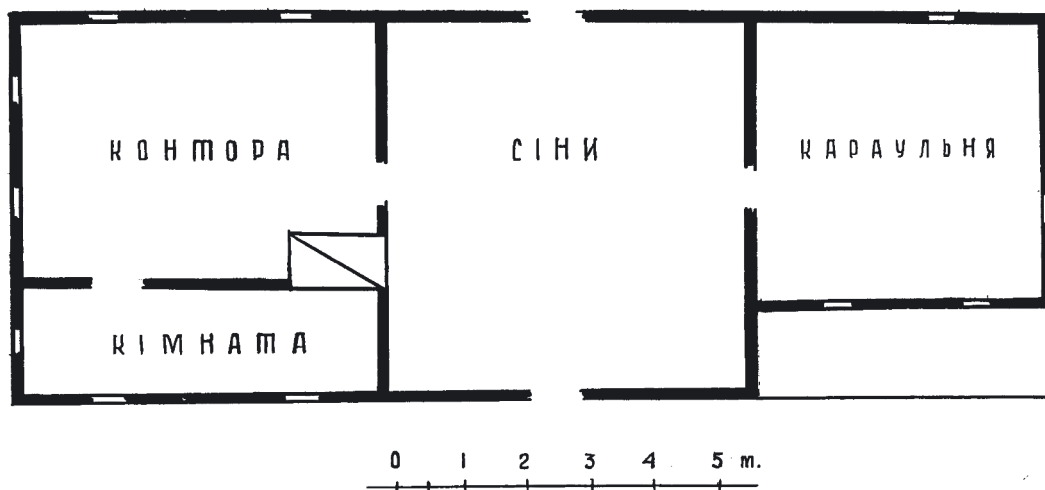
м. Чорнооків, топальська сотенна канцелярія (Рис. 55)

м. Городня, шинок

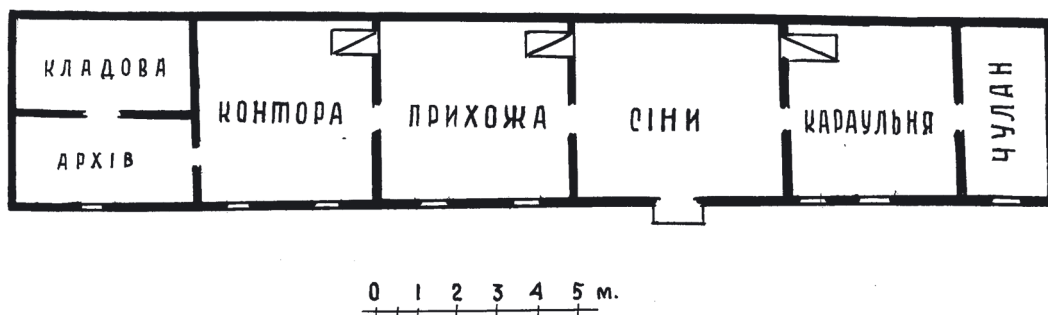
м. Мглин, сотенна канцелярія (Рис. 37)

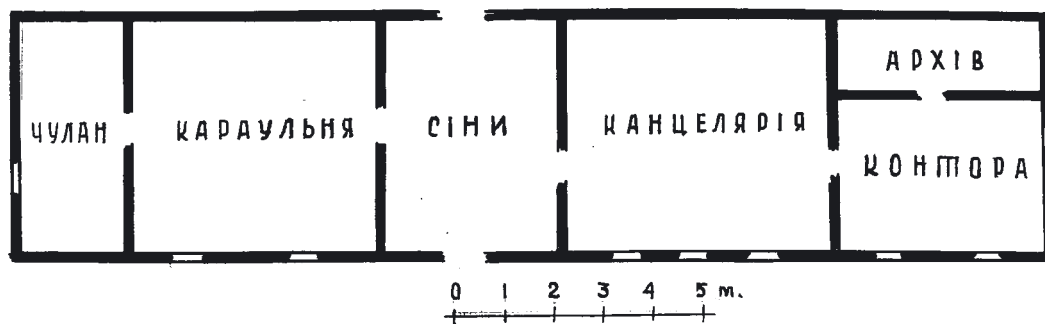
м. Бахмач, сотенна канцелярія

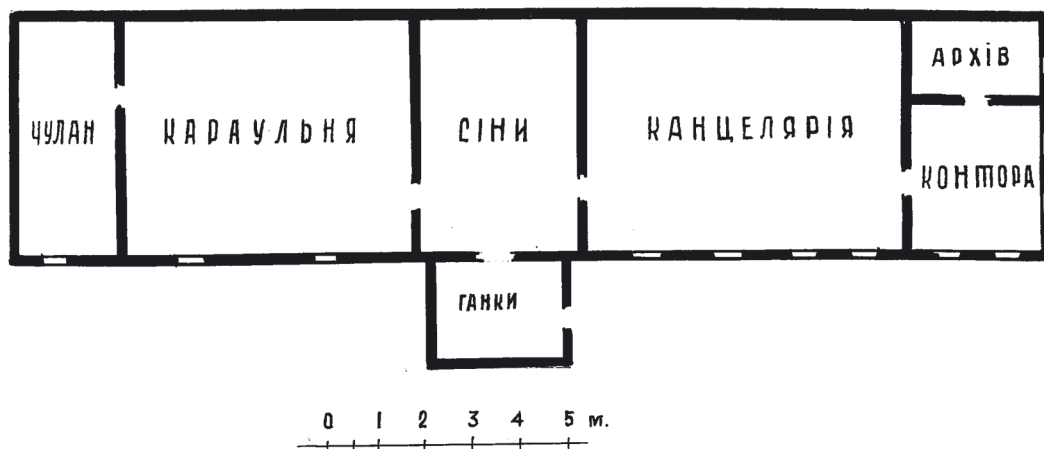
м. Почеп, перша сотенна канцелярія

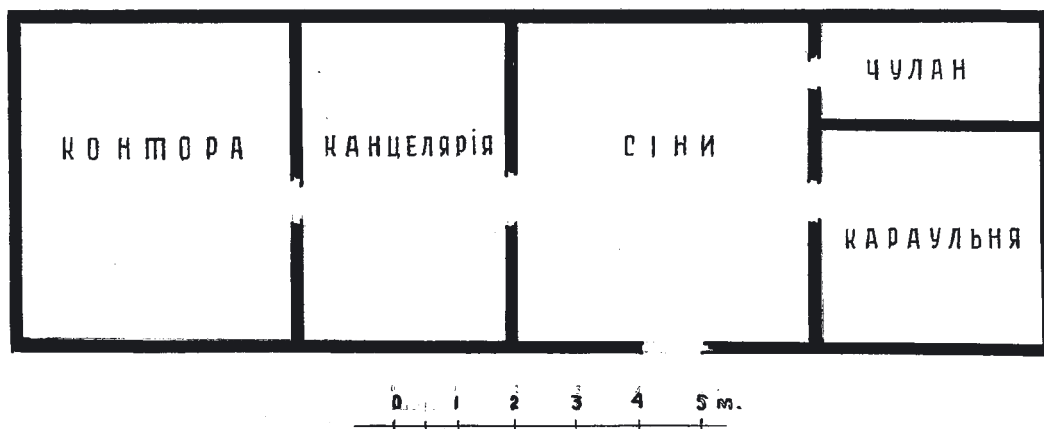
м. Стольне, сотенна канцелярія

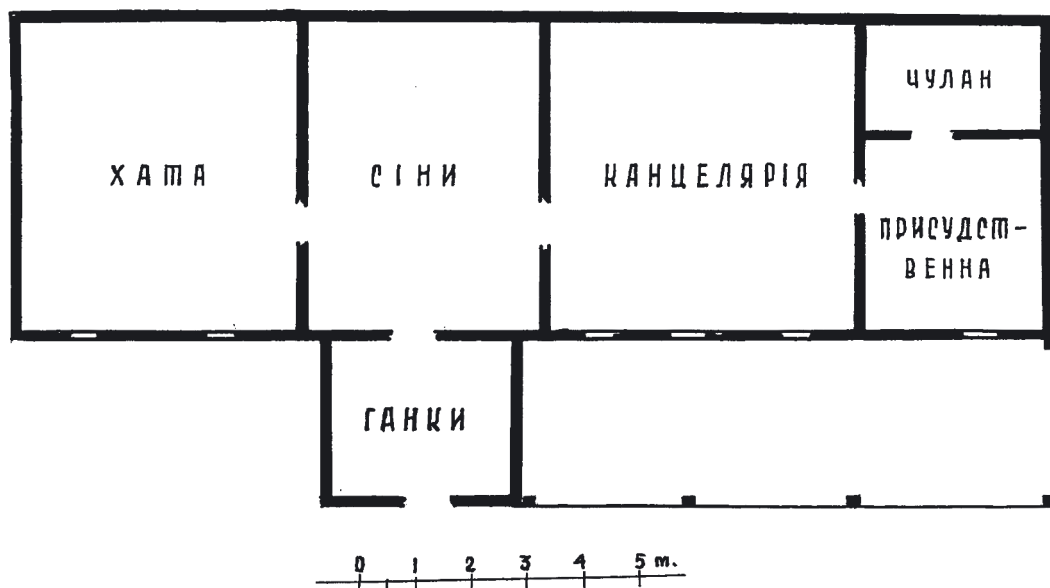
м. Волинка, сотенна канцелярія

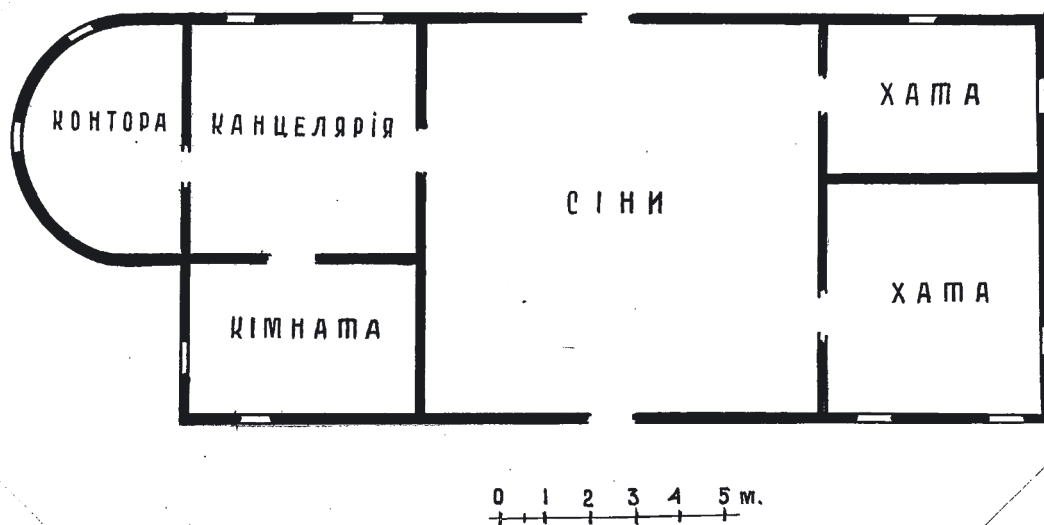
м. Сосниця, сотенна канцелярія (Рис. 30)

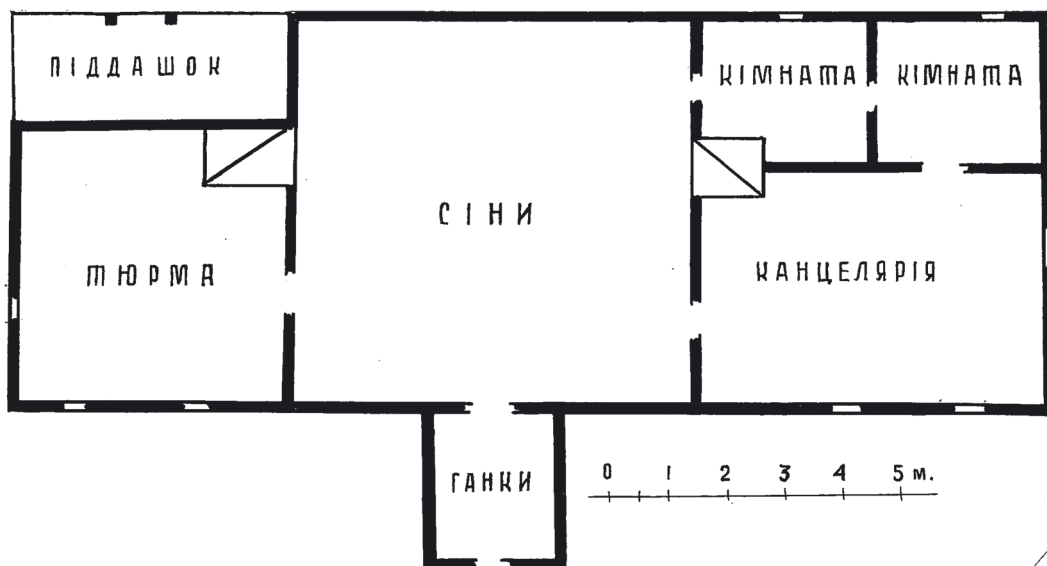
м. Стародуб, друга сотенна канцелярія

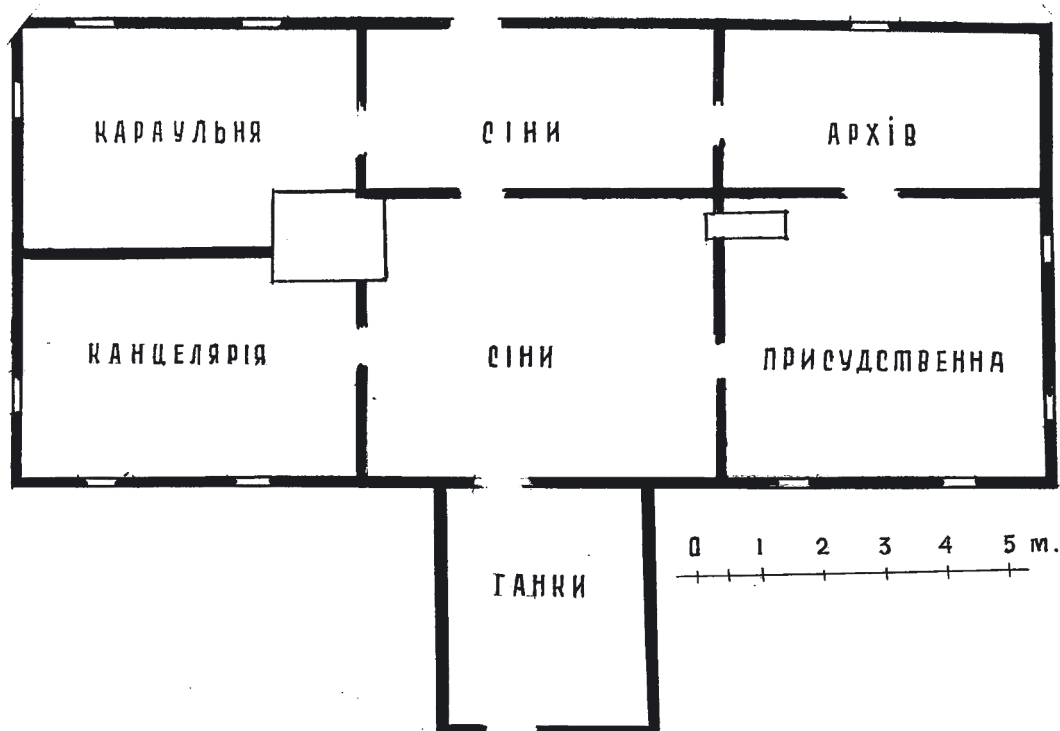
м. Конотоп, сотенна канцелярія (Рис. 49)

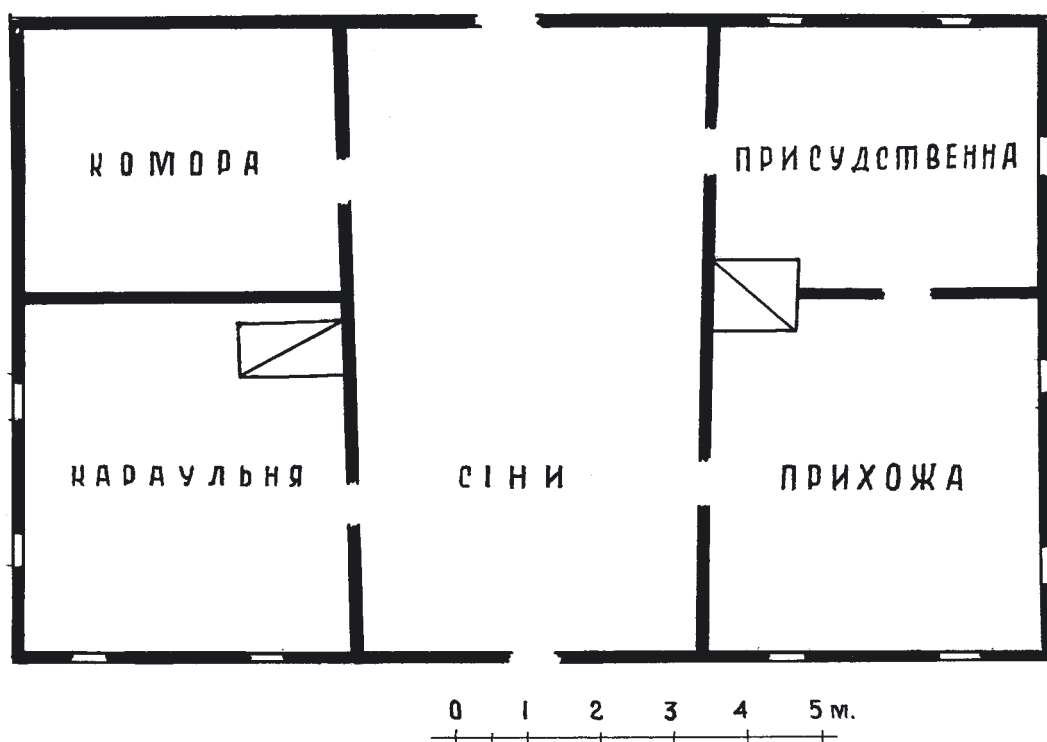
м. Почеп, друга сотенна канцелярія

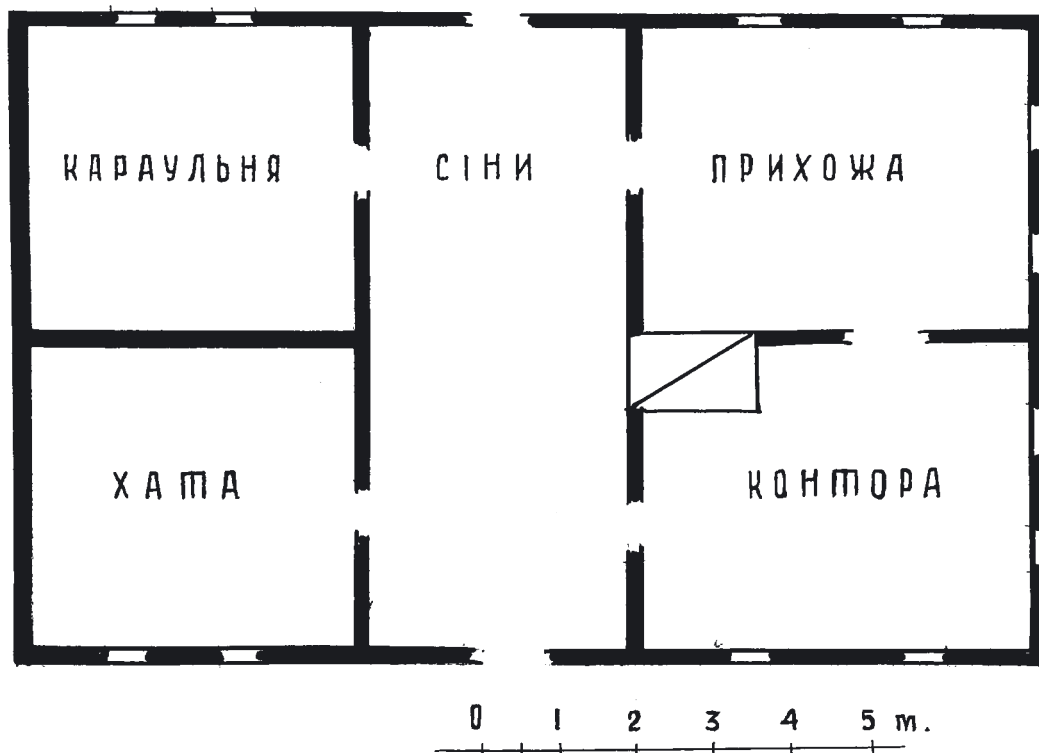
м. Оленівка, сотенна канцелярія (Кресл. 34)

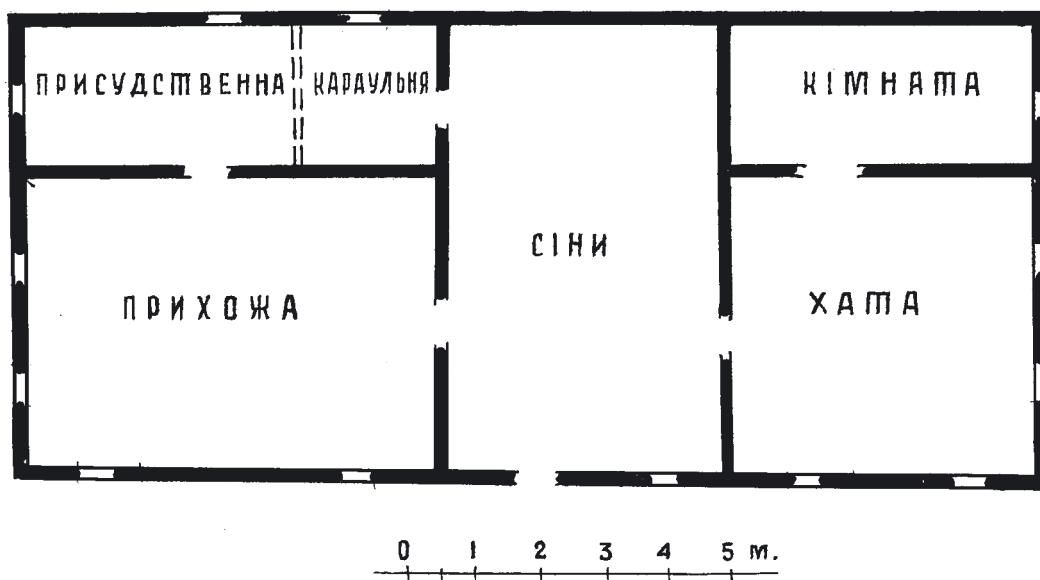
м. Вересоч, сотенна канцелярія (Кресл. 35)

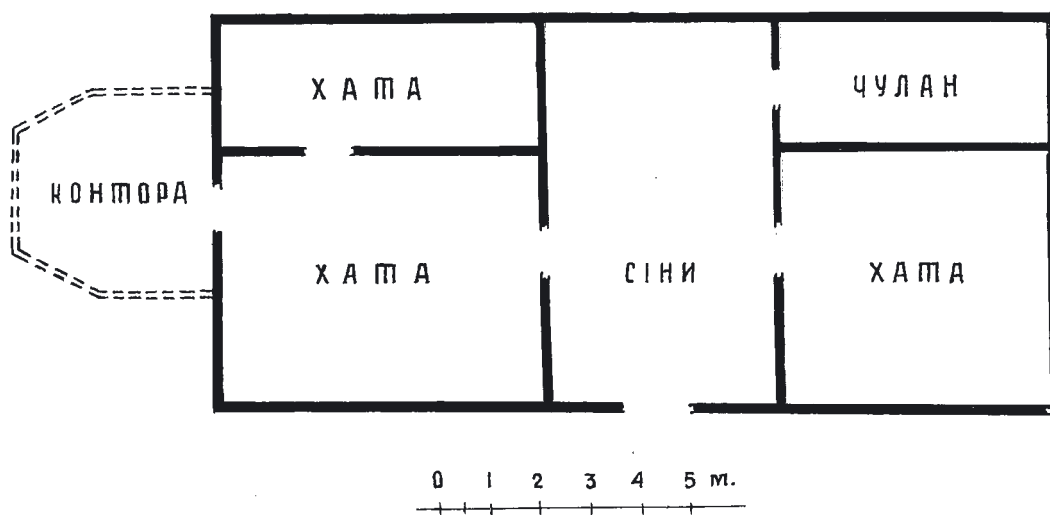
м. Шаповалівка, сотенна канцелярія (Кресл. 47)

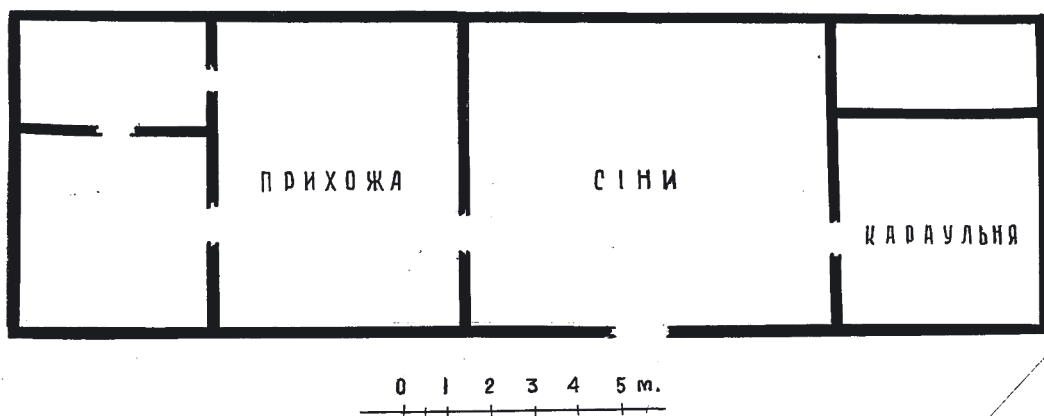
м. Івангород, сотенна канцелярія

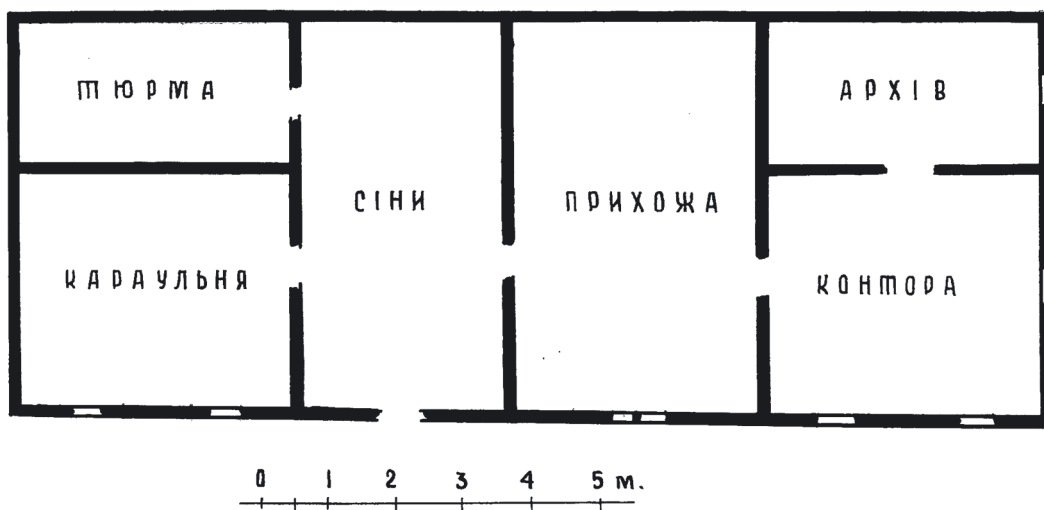
м. Короп, ратуша (Рис. 57)

м. Погар, сотенна канцелярія (Рис. 50)

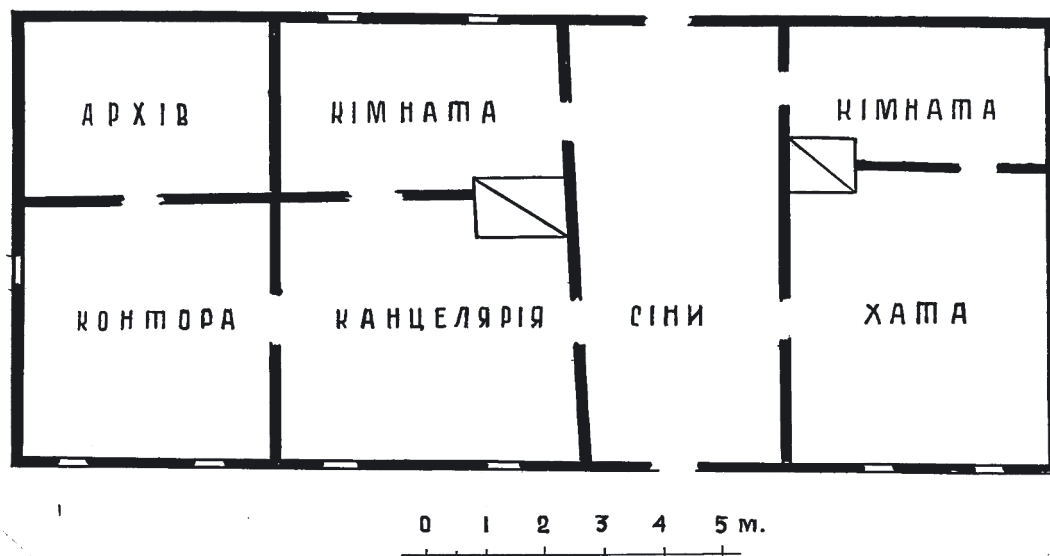
м. Новгород-Сіверський, сотенна канцелярія

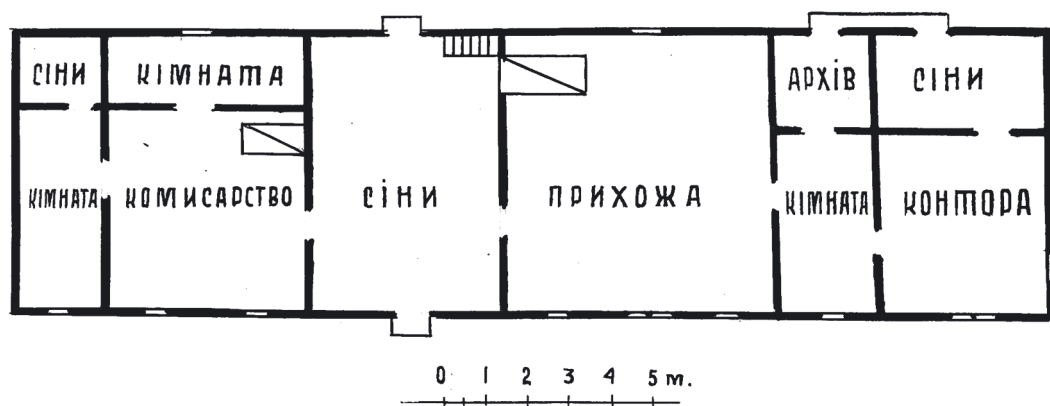
м. Веркиївка, сотенна канцелярія (Рис. 48)

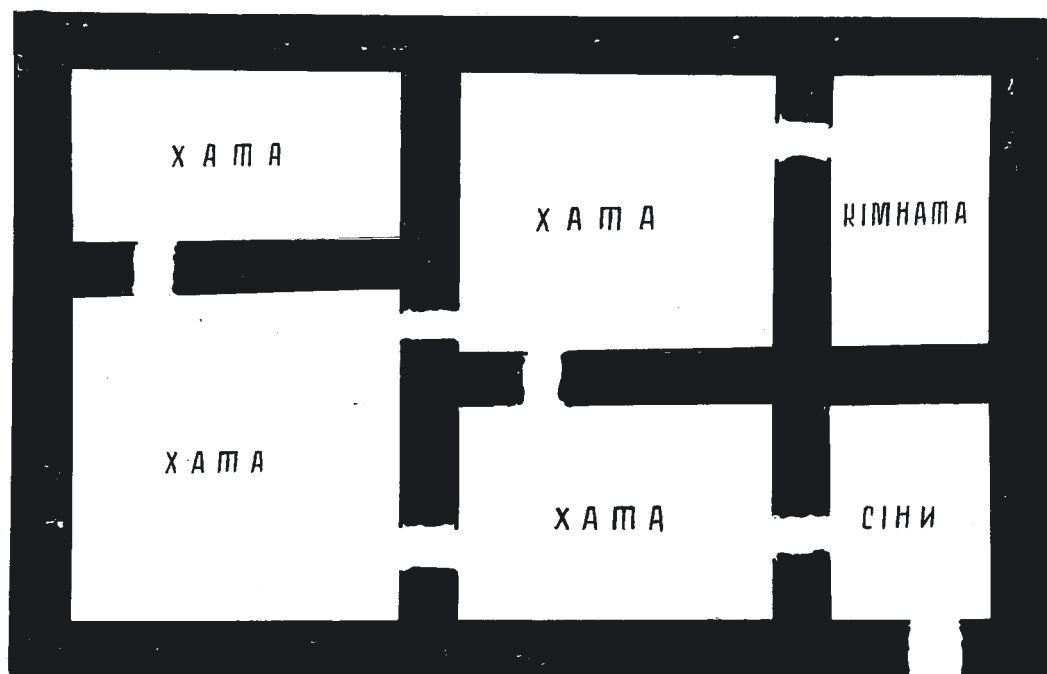
м. Нові Млини, сотенна канцелярія

м. Виблі, сотенна канцелярія

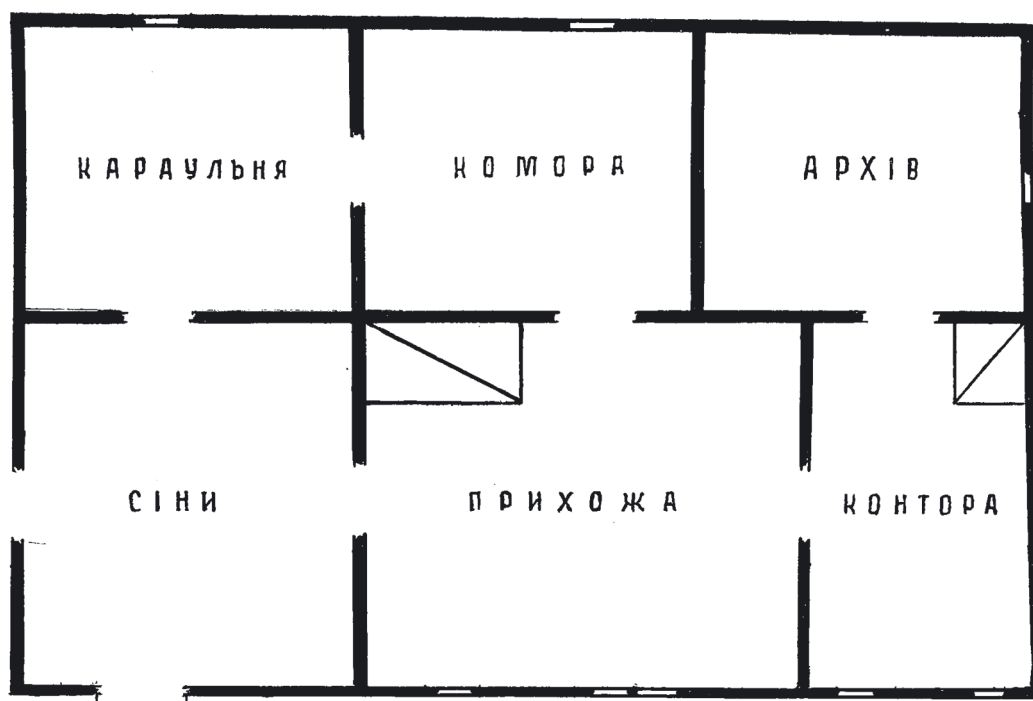

м. Березна, сотенна канцелярія (Рис. 28)

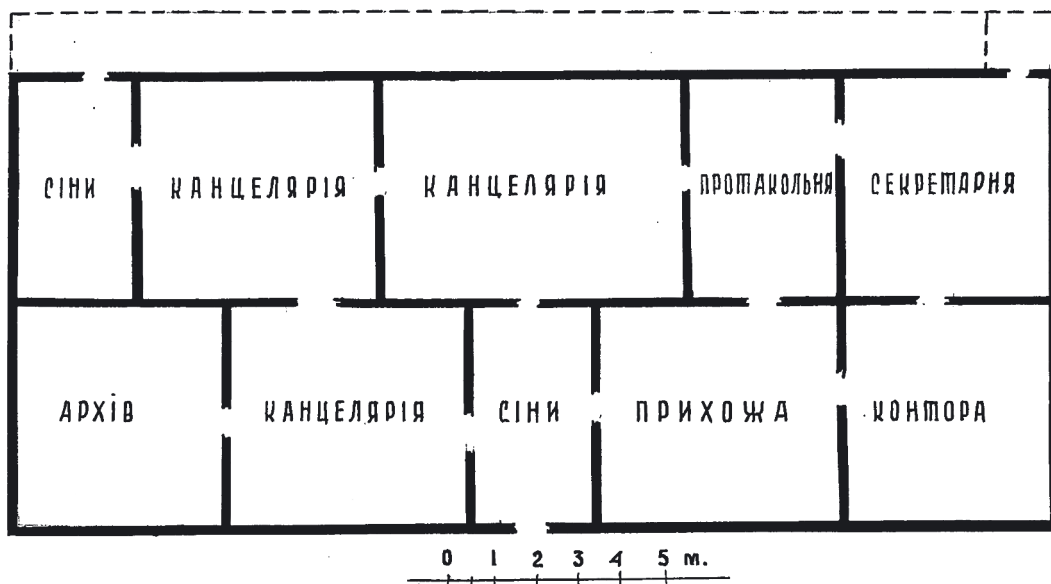
0 1 2 3 4 5 м.

м. Погар, суд земський

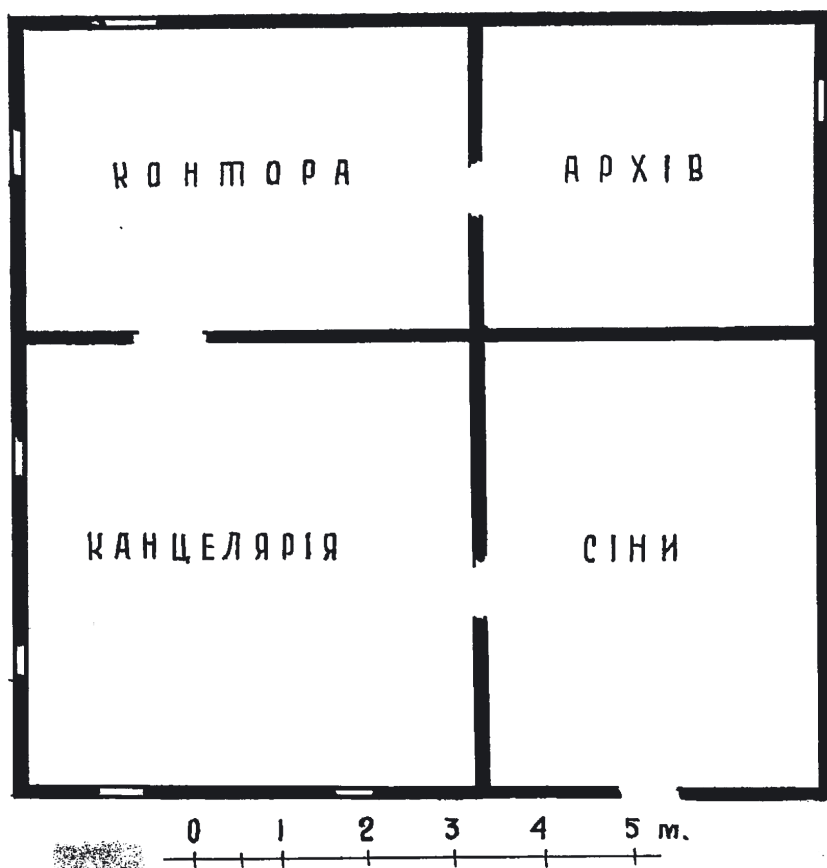

0 1 2 3 4 5 м.

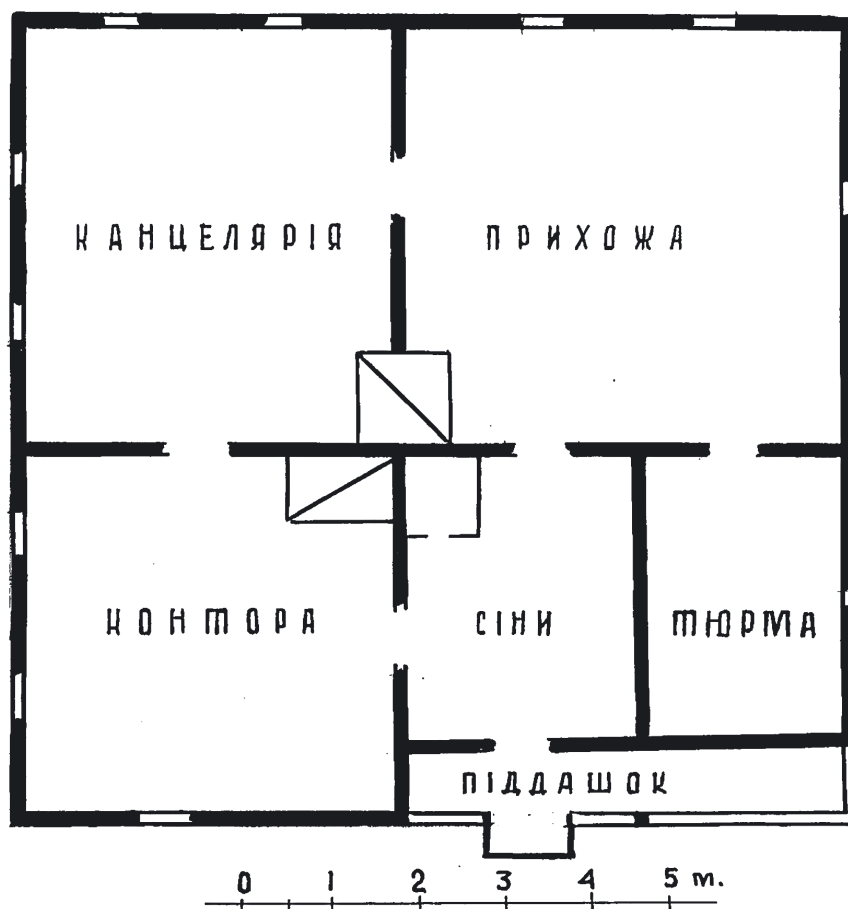
м. Чернігів, сотенна канцелярія (Рисунок 31)

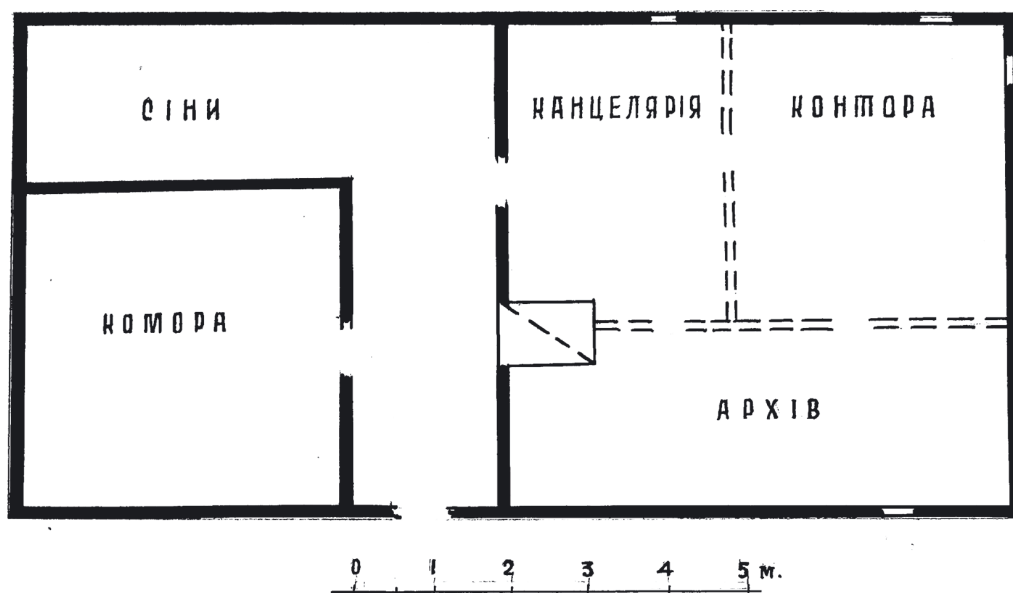
м. Стародуб, полкова канцелярія

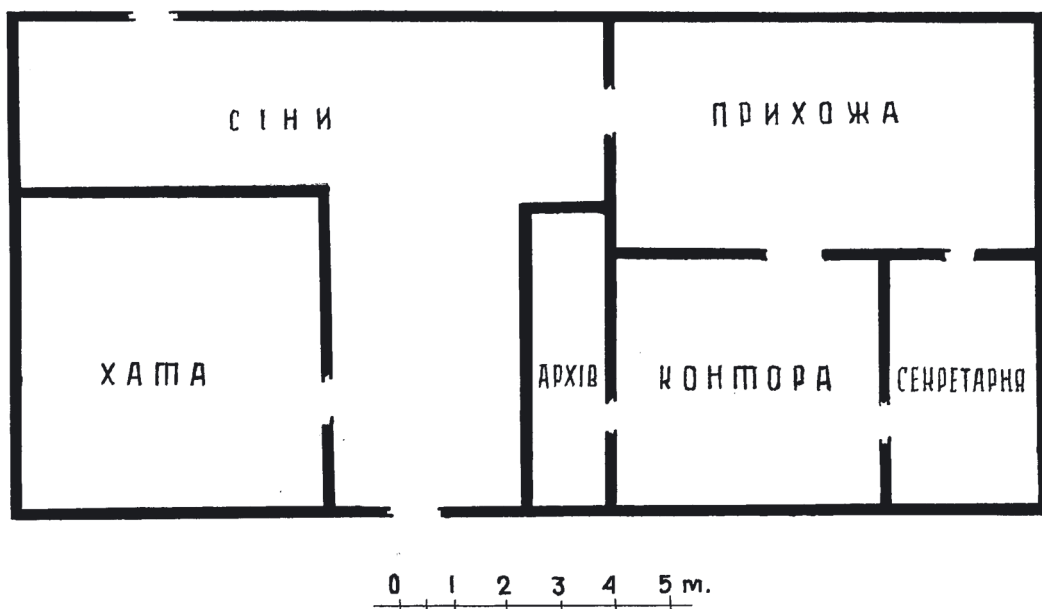
м. Велика Вісь, ропська сотенна канцелярія (Кресл. 45)

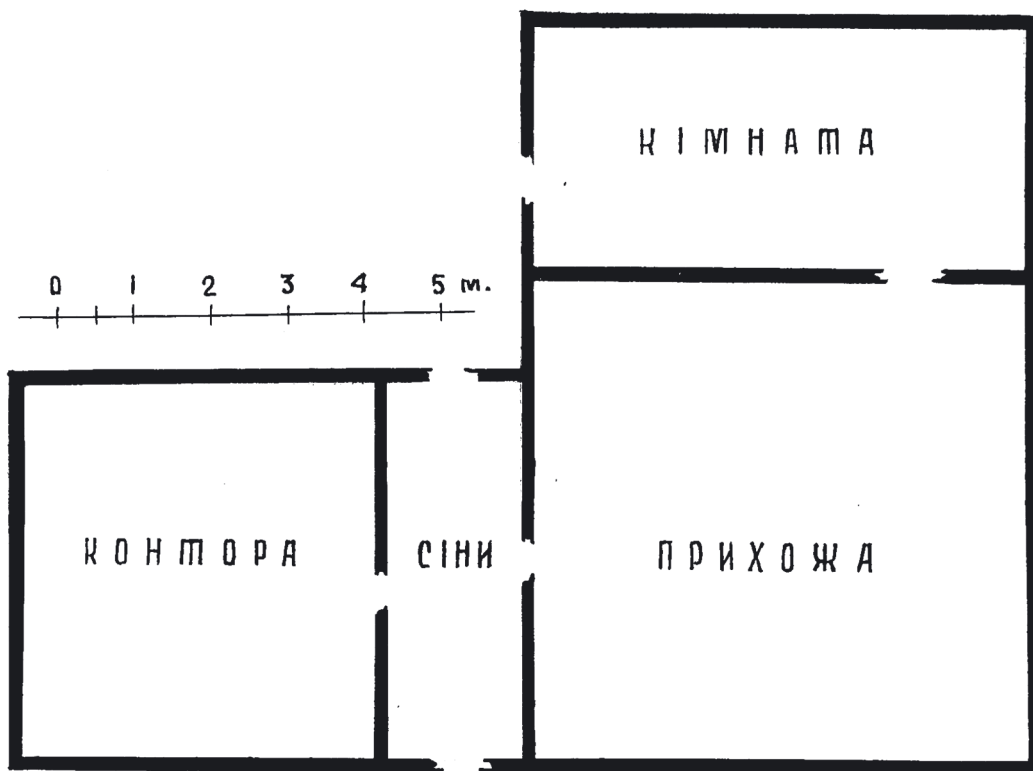
м. Ніжин, сотенна канцелярія (Рис. 32)

м. Слабин, сотенна канцелярія

м. Стародуб, земський суд (рис. 29)

м. Стародуб, магістрат (рис. 51)

РЕЄСТР РИСУНКІВ

- Рис. 1. Дислокація полкових та сотенних канцелярій, магістратів та ратуш
Рис. 2. м. Козелець, київська полкова канцелярія
Рис. 3. м. Козелець, магістрат
Рис. 4. м. Козелець, земський суд
Рис. 5. м. Козелець, сотенна канцелярія
Рис. 6. м. Козелець, будинок полкової артилерії
Рис. 7. м. Остер, земський суд
Рис. 8. м. Остер, магістрат
Рис. 9. м. Остер, сотенна канцелярія
Рис. 10. м. Гоголів, сотенна канцелярія
Рис. 11. м. Бориспіль, сотенна канцелярія
Рис. 12. м. Кобижча, сотенна канцелярія
Рис. 13. м. Моровськ, сотенна канцелярія
Рис. 14. м. Олішівка, сотенна канцелярія
Рис. 15. м. Мрин, сотенна канцелярія
Рис. 16. м. Носівка, сотенна канцелярія
Рис. 17. м. Прилуки, полкова канцелярія
Рис. 18. м. Прилуки, земський суд
Рис. 19. м. Іваниця, земський суд
Рис. 20. м. Прилуки, ратуша
Рис. 21. м. Корибутів, сотенна канцелярія
Рис. 22. м. Іваниця, сотенна канцелярія
Рис. 23. м. Переволочна, сотенна канцелярія
Рис. 24. м. Монастирище, сотенна канцелярія
Рис. 25. м. Жоравка, сотенна канцелярія
Рис. 26. м. Чернігів, полкова канцелярія
Рис. 27. м. Вороніж, сотенна канцелярія
Рис. 28. м. Березна, сотенна канцелярія (Кресл. 43)
Рис. 29. м. Стародуб, земський суд (Кресл. 50)
Рис. 30. м. Сосниця, сотенна канцелярія (Кресл. 29.)
Рис. 31. м. Чернігів, сотенна канцелярія (Кресл. 45)
Рис. 32. м. Ніжин, четверта сотенна канцелярія на Новому Місті (Кресл. 48)
Рис. 33. м. Салтикова Дівиця, сотенна канцелярія (Кресл. 21)
Рис. 34. м. Оленівка, сотенна канцелярія (Кресл. 33)
Рис. 35. м. Вересоч, сотенна канцелярія (Кресл. 34)
Рис. 36. м. Стародуб, перша сотенна канцелярія
Рис. 37. м. Мглин, сотенна канцелярія (Кресл. 24)
Рис. 38. м. Ніжин, новий магістрат
Рис. 39. м. Батурин, земський суд
Рис. 40. м. Борзна, сотенна канцелярія (Кресл. 1)

Рис. 41. м. Стародуб, полкова канцелярія
Рис. 42. м. Седнів, сотенна канцелярія (Кресл. 16)
Рис. 43. м. Білоус, сотенна канцелярія (Кресл. 20)
Рис. 44. м. Городня, сотенна канцелярія (Кресл. 5)
Рис. 45. м. Велика Вісь, ропська сотенна канцелярія (Кресл. 47)
Рис. 46. м. Прохори, сотенна канцелярія
Рис. 47. м. Шаповалівка, сотенна канцелярія (Рис. 35)
Рис. 48. м. Веркиївка, сотенна канцелярія (Кресл. 40)
Рис. 49. м. Конотоп, сотенна канцелярія (Кресл. 31)
Рис. 50. м. Погар, сотенна канцелярія (Кресл. 38)
Рис. 51. м. Стародуб, магістрат (Кресл. 51)
Рис. 52. м. Шептаки, сотенна канцелярія
Рис. 53. м. Мглин, магістрат
Рис. 54. м. Почеп, перша сотенна канцелярія
Рис. 55. м. Чорнооків, топальська сотенна канцелярія (Кресл. 22)
Рис. 56. м. Короп, сотенна канцелярія
Рис. 57. м. Короп, ратуша (Кресл. 37)
Рис. 58. м. Ніжин, тюрма
Рис. 59. м. Слабин, караульня
Рис. 60. м. Березна, караульня

РЕЄСТР КРЕСЛЕНИКІВ

- Кресл. 1. м. Борзна, сотенна канцелярія (Рис. 40)
Кресл. 2. м. Білоус, караульня
Кресл. 3. м. Городня, караульня
Кресл. 4. м. Мена, караульня
Кресл. 5. м. Городня, сотенна канцелярія (Рис. 44)
Кресл. 6. м. Киселівка, сотенна канцелярія
Кресл. 7. м. Стольне, караульня
Кресл. 8. м. Ніжин, караульня магістрату
Кресл. 9. м. Ніжин, старий магістрат
Кресл. 10. м. Любеч, сотенна канцелярія
Кресл. 11. м. Короп, сотенна канцелярія
Кресл. 12. м. Синявка, сотенна канцелярія
Кресл. 13. м. Стародуб, перша сотенна канцелярія (Рис. 56).
Кресл. 14. м. Хлоп'яники, понорницька сотенна канцелярія
Кресл. 15. м. Стародуб, сотенна канцелярія на Новому Місті
Кресл. 16. м. Седнів, сотенна канцелярія (Рис. 42)
Кресл. 17. м. Баклань, сотенна канцелярія
Кресл. 18. м. Новгород-Сіверський, магістрат
Кресл. 19. м. Погар, магістрат
Кресл. 20. м. Білоус, сотенна канцелярія (Рис. 43)
Кресл. 21. м. Салтикова Дівиця, сотенна канцелярія (Рис. 33)
Кресл. 22. м. Чорнооків, топальська сотенна канцелярія (Рис. 55)
Кресл. 23. м. Городня, шинок
Кресл. 24. м. Мглин, сотенна канцелярія (Рис. 37)
Кресл. 25. м. Бахмач, сотенна канцелярія
Кресл. 26. м. Почеп, перша сотенна канцелярія
Кресл. 27. м. Стольне, сотенна канцелярія
Кресл. 28. м. Волинка, сотенна канцелярія
Кресл. 29. м. Сосниця, сотенна канцелярія (Рис. 30)
Кресл. 30. м. Стародуб, друга сотенна канцелярія
Кресл. 31. м. Конотоп, сотенна канцелярія (Рис. 49)
Кресл. 32. м. Почеп, друга сотенна канцелярія
Кресл. 33. м. Оленівка, сотенна канцелярія (Кресл. 34)
Кресл. 34. м. Вересоч, сотенна канцелярія (Кресл. 35)
Кресл. 35. м. Шаповалівка, сотенна канцелярія (Кресл. 47)
Кресл. 36. м. Івангород, сотенна канцелярія
Кресл. 37. м. Короп, ратуша (Рис. 57)
Кресл. 38. м. Погар, сотенна канцелярія (Рис. 50)
Кресл. 39. м. Новгород-Сіверський, сотенна канцелярія

Кресл. 40. м. Веркиївка, сотенна канцелярія (Рис. 48)
Кресл. 41. м. Нові Млини, сотенна канцелярія
Кресл. 42. м. Виблі, сотенна канцелярія
Кресл. 43. м. Березна, сотенна канцелярія (Рис. 28)
Кресл. 44. м. Погар, суд земський
Кресл. 45. м. Чернігів, сотенна канцелярія (Рисунок 31)
Кресл. 46. м. Стародуб, полкова канцелярія
Кресл. 47. м. Велика Вісь, ропська сотенна канцелярія (Кресл. 45)
Кресл. 48. м. Ніжин, сотенна канцелярія (Рис. 32)
Кресл. 49. м. Слабин, сотенна канцелярія
Кресл. 50. м. Стародуб, земський суд (рис. 29)
Кресл. 51. м. Стародуб, магістрат (рис. 51)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

«Дело о всех состоящих в Малой России казенных домах 1781 г.» – його походження, склад і зміст. «Сочинителі» планів урядових установ Лівобережної України 1781 р. Урядові будівлі одинадцяти полків Гетьманщини XVIII ст.: полкові й сотенні канцелярії, земські суди, магістрати й ратуші	3
--	---

РОЗДІЛ II

Графічна мова креслеників і схем урядових будинків	16
--	----

РОЗДІЛ III

Будівельний матеріал, техніка, конструкції, частини будов, архітектурні форми, деталі урядових будов	23
--	----

РОЗДІЛ IV

Плани будівель урядових установ	41
---------------------------------------	----

ДОДАТОК

Житлові будівлі північної Чернігівщини по «Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1780 рр.»	66
--	----

РИСУНКИ.....	71
--------------	----

КРЕСЛЕНИКИ.....	112
-----------------	-----

РЕЄСТР РИСУНКІВ	135
-----------------------	-----

РЕЄСТР КРЕСЛЕНИКІВ	137
--------------------------	-----

УДК 94
ББК 63.3
ISBN 978-966-2556-75-0

Стефан Андрійович Таранушенко

Архітектура урядових будівель Гетьманщини XVIII століття

Відповідальний за випуск – Андрій Парамонов

Набор – Тетяна Павлова

Дизайн – Олег Панченко

Верстка – Олександр Павлов

Підписано до друку 22 квітня 2013 р. Формат 60×84/8.

Папір офсетний. Друк цифровий.

Гарнітура BodoniSevITS. Умов. друк. арк. 17,5. Наклад 300 прим.

Видавництво «Харківський приватний музей міської садиби»

Україна, 61002, м. Харків, вул. Мироносицька 43, оф.204.

Тел. (057) 756-79-50

E-mail: paf69@mail.ru

<http://ysadba.rider.com.ua>

<http://fotograf.rider.com.ua>

<http://otkudarodom.com.ua>

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія ДК №3879 від 14 вересня 2010 р.